

QÜDSİYYƏ MƏMMƏDOVA

**NƏSİMİNİN DİLİ
VƏ AZƏRBAYCAN
ŞİVƏLƏRİ**

MƏMMƏDOVA NÜDSİYYƏ

NƏSİMİNİN DİLİ VƏ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİ

Bakı – «Nurlan» – 2004

Əsər Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutu Elmi Şurasının 6 oktyabr 2004-cü il 6 saylı
protokoluna əsasən çap olunur.

Azərbaycan dialektologiyası – 6

Redaksiya heyəti:

A.A.Axundov, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru,
professor; **Q.Ş.Kazımov**, filologiya elmləri doktoru, professor;
M.Ə.Mahmudov, filologiya elmləri doktoru, professor;
S.M.Behbudov, filologiya elmləri namizədi.

Elmi redaktor:

Afina Əlizadə
filologiya elmləri doktoru

Rəyçilər:

Sevil Mehdiyeva
filologiya elmləri doktoru, professor

Güntəkin Binnətova
filologiya elmləri namizədi.

Məmmədova Qüdsiyyə

Nəsiminin dili və Azərbaycan şivələri.
Bakı, «Nurlan», 2004, – 156 səh.

Monoqrafiya Nəsiminin dilinin tarixi-dialektoloji tədqiqinə həsr olunmuşdur. Nəsiminin əsərlərindən seçilmiş fonetik, morfoloji, leksik dialektizmlər tarixi müqayisəli aspektdə tədqiq olunur.

Tarixi-lingvistik faktların tədqiqindən belə bir nəticə çıxır ki, Nəsiminin dilində özünü göstərən dialekt fərqlərinin bir hissəsi xalq dilinin əsasında dayanmış tayfa dilləri elementləri ilə, digərinki isə məhəlli xüsusiyyətlərin müəyyənlişməsi ilə əlaqədardır.

Əsərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, XIV əsr Azərbaycan ədəbiyyatının dili bir tərəfdən canlı xalq dilinə, digər tərəfdən klassik ədəbi dilə istinad etmişdir.

M $\frac{4602000000}{N - 098 - 2004}$ *Qrifli nəşr*

© «Nurlan», 2004
© Q.Məmmədova, 2004

MÜNDƏRİCAT

Tarixi dialektologiyaya yeni töhfə.....	4
GİRİŞ	7
I FƏSİL	
Nəsiminin dilinin Azərbaycan şivələri ilə fonetik paralelləri.....	13
II FƏSİL	
Nəsiminin dilinin Azərbaycan şivələri ilə morfoloji paralelləri	30
III FƏSİL	
Nəsiminin dilinin Azərbaycan şivələri ilə leksik paralelləri	98
Nəticə	135
Ədəbiyyat	139

TARİXİ DİALEKTOLOGİYAYA YENİ TÖHFƏ

Ötən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq Azərbaycan dilçiliyində yeni bir sahə olan tarixi dialektologiya yaranmağa başlayır.

Yazılı abidələrin tədqiq olunması Azərbaycan dilinin ədəbi dil səviyyəsinə yüksəlməsində böyük rol oynamış türk tayfa dillərinə məxsus şivələrəi aşkara çıxarmağa imkan verir.

Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyasının vəzifələri haqqında M.Ş. Şirəliyev, A.A.Axundov, T.İ.Hacıyev, S.Q.Əlizadə və başqaları müəyyən mülahizələr söyləmişlər. Tədqiqatçıların fikrinə görə, dilin dialektlərə ayrılması ilə ümumxalq dilinin münasibəti məsələsi ilk növbədə xalqın etnik tərkibinin aydınlaşdırılması işinə kömək edir. Digər tərəfdən, ümumxalq Azərbaycan dilinin əsasında dayanmış qəbilə-tayfa dillərinə məxsus faktların öyrənilməsi tarixi dialektologiyanın əsas diqqət mərkəzində dayanır.

Doğrudur, dil tarixinə dair yazılmış elmi araşdırmalarda yeri gəldikcə tarixi dialektologiyanın da işi görülmüşdür. Dialektologiya sahəsində ilk sanballı tədqiqat E.İ.Əzizovun «Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası» əsəri sayılır.

Qüdsiyyə Gülhüseyn qızı Məmmədovanın «Nəsiminin dili və Azərbaycan şivələri» əsəri – Nəsiminin dilinin tarixi-dialektoloji baxımdan monoqrafik tədqiqi, demək olar ki, ilk təşəbbüsdür. Monoqrafiyada Nəsiminin əsərlərindən seçilmiş fonetik, morfoloji, leksik dialektizmlər ilk dəfədir ki, tarixi-dialektoloji aspektdə tədqiq olunur. Bu baxımdan XIV-XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi İ.Nəsiminin bədii irsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dövrünün ədəbi dilinin ənənələrini, leksik və qrammatik normalarını öz əsərlərində əks etdirən Nəsimi, xalq dilinin sadəliyinə, sözlərin canlı danışıqda yaşayan mənə rəngarəngliyinə arxalanmışdır.

Nəsimi canlı xalq danışıq dilini yaxşı bildiyi kimi, dövrün klassik şer ənənələrinə sadıq qalmış, bu sahəyə çoxlu yenilik gətirmişdir.

Nəsimi bədii irsinin tarixi – dialektoloji prizmadan tədqiqi göstərir ki, XIV əsr klassik Azərbaycan ədəbiyyatının

dili bir tərəfdən canlı xalq dilinə, digər tərəfdən klassik ədəbi dilə istinad etmişdir.

Bu əsərin dəyəri ondadır ki, Nəsiminin dilindən toplanmış müasir ədəbi dil baxımdan dialektizmlər yazılı mənbələr və türk dillərinə dair faktik materiallarla müqayisə əsasında aşdırılır.

Monoqrafiya üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatdan ibarətdir.

Əsərin I fəslı «Nəsiminin dilinin Azərbaycan şivələri ilə fonetik paralelləri» adlanır. Bu fəsil Nəsiminin dilindən qeydə alınmış dialektizmlərin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Tədqiqatın bu bölməsində Nəsiminin dilindən seçilmiş fonetik dialektizmlər müasir Azərbaycan şivələri ilə müqayisə edilmişdir. Ərəb əlifbasından irəli gələn uyğunsuzluqlarla bağlı məsələlər söz deməyi çətinləşdirsə də müəllif bəzi maraqlı fikirlər söyləyə bilmişdir. Bu hal ən çox sait səslərin əvəzlənməsi və paralelliyi, həmçinin səs artımı, səs düşümü, yerdəyişmə və heca düşümü ilə bağlıdır. Tədqiqat göstərir ki, bu gün Azərbaycan dilinin əksər şivələrində özünü göstərən fonetik qanun və hadisələr Nəsiminin əsərlərinin dilində də müşahidə olunur. Lakin bununla bərabər, şərq qrupu və qismən cənub qrupu şivlərəi üçün xarakterik olan cəhətlər çoxluq təşkil edir.

Monoqrafiyanın II fəslı «Nəsiminin dilinin Azərbaycan şivələri ilə morfoloji paralelləri» bölməsinə həsr olunmuşdur. Bu hissədə morfoloji dialektizmlər nitq hissələrinə görə ayrı-ayrılıqda tədqiq olunur. Onların ədəbi dil üçün arxaik, şivələr üçün işlək olan səciyyəvi cəhətlərindən bəhs olunur. Burada yeri gəldikcə, müxtəlif dövrlərə aid yazılı dil mənbələrinə, şivə materiallarına, həmçinin digər türk dillərinə də istinad olunur.

Əsərin III fəslı «Nəsiminin dilinin Azərbaycan şivələri ilə leksik paralelləri» adlanır. Müəllif bu fəsildə Nəsiminin əsərlərində müasir ədəbi dil baxımından dialektizm hesab olunan leksik vahidləri tədqiq etmişdir. Seçilmiş materiallar «Adlar» və «Fellər» yarımbaşlıqları altında əlifba sırası ilə

tədqiqata cəlb olunmuşdur. Əsərdəki seçilmiş şivə materiallarının əksəriyyəti müəllifin topladığı nümunələrdir.

Müəllif mövzu ilə əlaqədar özünəqədərki əsərləri təhlil etməklə bərabər, zəruri hallarda şəxsi mövqeyini də bildirmişdir.

Q.Məmmədovanın «Nəsiminin dili və Azərbaycan şivələri» mövzusunda yazdığı əsəri tarixi dialektologiyada yeni uğur hesab etmək olar.

*A.C.Əlizadə,
filologiya elmləri doktoru*

GİRİŞ

Dili hər bir xalqın mövcudluğu ərzində qazandığı ən yüksək mədəni nailiyyət hesab etmək olar. Dil cəmiyyət həyatının əsas və əbədi şərtidir. Dil və cəmiyyətin qarşılıqlı vəhdətdə inkişafı prosesində dialektlər bir kateqoriya kimi meydana çıxır. Təbii ki, dialektlərin əmələ gəlməsi və inkişafı ümumxalq dilinin tarixi ilə sıx əlaqə və vəhdətdədir. Həyatın özü kimi daim dinamik inkişafda olan dildə zaman keçdikcə yeni-yeni nailiyyətlər formalaşır. Dilçilikdə xüsusi mövzusu və vəzifələri olan müstəqil yeni sahə olan tarixi dialektologiya da belə elmlərdəndir. Türk dillərinin heç birinin tarixi dialektologiyası hələ ki yaradılmamışdır. Bu səbəbdən də tarixi dialektologiyanın nəzəriyyə və metodikası hələ dəqiq müəyyənləşməmişdir. Çünki hər iki amil ayrı-ayrı dillərin tarixi dialektologiyasının qazandığı təcrübələrdən asılıdır. Həm tarixi, həm də dilçilik baxımından tarixi dialektologiya xüsusi əhəmiyyətə malik yeni bir elm sahəsidir. Tarixi dialektologiya dilin və xalqın tarixini daha dəqiq və düzgün öyrənməyə əsas verir. Bəzən hətta tarixin söyləyə bilmədiklərini tutarlı dil faktları çox əsaslı şəkildə və konkret deyə bilər.

Dilin dialekt üzvlənməsinin, ilkin formasının dəyişilməsinin, etnogenез problemlərinin, onun başqa qohum dillərlə ümumi və fərqli xüsusiyyətlərinin konkret izahı və ətraflı şərhə yalnız tarixi dialektoloji tədqiqatlar nəticəsində mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi dil tarixi üçün tarixi dialektologiyanın da mühüm əhəmiyyəti vardır. Çünki tarixi dialektologiya son nəticədə ədəbi dilin koynə əsasını müəyyənləşdirir.

Dialektləri tarixi prizmadan öyrəndikdə ədəbi dilin formalaşmasında dialektlərin rolu məsələsi aydın əks olunur.

Ayrı-ayrı dillərin tarixi dialektologiyasının öyrənilməsi son nəticədə kök dilin müəyyənləşdirilməsinə imkan verəcəkdir.

Azərbaycan dilçiliyində tarixi dialektologiyanın öyrənilməsinin zəruriliyi barədə ilk elmi fikir M.Cahangirova məxsusdur. O, türk dillərinin dialektologiyası məsələləri üzrə III məhəlli müşavirədəki çıxışında tarixi dialektologiya barəsində demişdir. «Etiraf edilməlidir ki, bizdə dialektologiyanın bu sahəsi ilə demək olar ki, heç kəs məşğul deyil, halbuki klassiklərimizin, bədii söz ustalarımızın əsərlərində ayrı-ayrı dialekt və şivələrə aid zəngin material var. Bunların ayırd edilməsi, dil faktlarından hansının ümumxalq ədəbi dilinə, hansılarının isə dialekt və şivələrə aid olduğunu müəyyənləşdirmək çox ciddi və maraqlı problemdir. Bunları aydınlaşdırmadan nə mükəmməl dil tarixi yaranar, nə də tarixi dialektologiya hazırlana bilər (25, s. 103-106).

Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyasının yaradılmasının vacibliyini 60-cı illərdə professor M.Rəhimov, akademik M.Şirəliyev kimi görkəmli dilçi alimlər də irəli sürmüşlər.

Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyasının yaradılması yolunda real təşəbbüslər 1976-cı ildən başlanmışdır. 1976-cı ildə Alma-Ata şəhərində keçirilən Ümumittifaq türkologji konfransda T.İ.Hacıyev və E.İ.Əzizovun «Azərbaycan dili tarixi dialektologiyasının tarixi linqvistik əsasları» mövzusunda proqram xarakterli birgə məruzəsi bu işə başlanğıc oldu.

Sonralar T.Hacıyev, V.Aslanov, M.İslamov, S.Əlizadə, İ.Vəliyev, B.Sadıqov və başqaları tarixi dialektologiyanın ayrı-ayrı məsələləri baxımından qiymətli elmi fikirlər söyləmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin bütün dialekt və şivələrinin monoqrafik tədqiqatları tamamlanmadığı üçün bu sahədəki işlər bir qədər ləngimişdir.

Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası sahəsində ilk sanballı elmi iş E.Əzizova məxsusdur. Belə ki, E.Əzizov 1990-cı ildə «Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası» (dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı) mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Əsər Azərbaycan dialektologiyasının bir sıra məsələlərinə tamamilə yeni baxışdır. Əsərdə

dilin dialekt bölünməsinin əsas vahidlərinin şivə, şivə qrupu və ləhcədən ibarət olması fikri irəli sürülür və Azərbaycan şivələrinin yeni bölgüsü bu əsasda aparılır (48, s. 278-284).

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dialekt və şivələrinin ilk bölgüsü mərhum akademik M.Şirəliyevə məxsusdur. O, tarixi-coğrafi prinsipi əsas tutaraq dialekt və şivələri dörd qrupa bölmüşdür: şərq qrupu (Quba, Bakı, Şamaxı dialektləri, Muğan və Lənkəran şivələri), qərb qrupu (Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri və Ayrım şivəsi), şimal qrupu (Şəki dialekti və Zaqatala-Qax şivəsi) və cənub qrupu (Naxçıvan, Ordubad, Təbriz dialektləri və İrəvan şivəsi) (105, s. 16).

Əlbəttə, elmdə hər bir yenilik təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirilməlidir. Keçmiş elmi irsə istinad olmasa, yenilik də ola bilməz. Lakin bütün tədqiq olunmuş dialekt və şivələrdə M.Şirəliyevin bölgüsünə istinad olunduğu üçün bu tədqiqatda da ənənəvi yolla gedilmişdir.

E.Əzizova görə, müasir Azərbaycan dili tarixən üç əsas ləhcənin (cənub, şərq, qərb,) qovuşması nəticəsində təşəkkül tapmışdır. Bu ləhcələr fərqləndirilərkən tayfa əlamətləri deyil, məhəlli prinsip əsas götürülmüşdür: şərq ləhcəsi əsasən Xəzər dənizinin qərb sahil zonasını (Dərbənd, Quba, Bakı, Şamaxı, Salyan, Sabirabad), qərb ləhcəsi Kür və Araz çayları arasındakı ərazinin əsas hissəsini (Qazax, Qarabağ, Gəncə, Xaçmas, Daşkəsən, Gədəbəy, Kəlbəcər, Laçın və Gürcüstanın bəzi rayonlarını), cənub ləhcəsi başlıca olaraq Cənubi Azərbaycan, Naxçıvan və Lənkəran regionlarının şivələrini əhatə edir. Hər ləhcə özlüyündə bir sıra şivə qruplarına ayrılır (48, s. 289).

Bunlardan başqa, müəllif dilimizdə qarışıq xarakterli və keçid tipli şivələri də müəyyən edir. Tədqiqatdan aydın olur ki, E.Əzizov qarışıq şivələr dedikdə, şimal-qərb şivələrini (Balakən, Zaqatala, Qax, Şəki, Oğuz) nəzərdə tutur. Keçid şivələrinin Ağdaş, Göyçay, Ucar, Zərdab, Cəlilabad, Biləsuvar, İmişli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Qafan, Sisyan rayonlarının ərazisində yerləşdiyi göstərilir (48, 289 – 290).

Türkologiyada keçid şivələrinin ilk bölgüsü professor A.Vəliyevə məxsusdur.

Əsərdə yad dil mühitində yerləşmiş qaşqay, eynallı (İran), əfşar (Əfqanıstan) və Kərkük (İraq) şivələri təcrid olunmuş şivələr kimi verilir (49, s.49).

Azərbaycan dialektologiyasında ilk dəfə bu əsərdə dilin dialekt bölünməsinin mahiyyəti açıqlanmış, şivələrimiz yenidən təsnif olunmuşdur. Qaşqay, eynallı, əfşar və Kərkük şivələri Azərbaycan dilinin təcrid olunmuş şivələri kimi ilk dəfə olaraq təqdim olunmuşdur (48, s. 301).

Dilin tarixini onun təmsil etdiyi xalqın tarixindən ayırmaq mümkün deyildir.

Dialektlərin tarixi baxımdan öyrənilməsinin müxtəlif üsullarından biri və ən əhəmiyyətli qədim yazılı dil nümunələrinə əsaslanan tarixi – müqayisəli üsuldur.

Tarixi dialektologiyanın əsas tədqiqat obyektı, qədim yazılı ədəbi-bədii dil nümunələri tarixi sənədlər, müxtəlif yazılı abidələrdir. Sözsüz ki, ana dilində bədii əsər yaradan hər bir sənətkar özünün mənsub olduğu ərazinin dil xüsusiyyətlərini yaratdığı sənət nümunələrində əks etdirir. Məhz bu səbəbdən ədəbi dilin hər bir mərhələsi bir yaradıcı sənətkarın adı ilə bağlı olur. Beləliklə, həm də bu sənətkar özünün fərdi üslubu və dil xüsusiyyətləri ilə dövrünün dil mənzərəsini əks etdirir. Deməli, müxtəlif dövrlərdə qələmə alınan yazılı dil nümunələri yazı dili faktı olmaqla yanaşı, onlarda yazıldığı dövrün dialekt əlamətləri də öz əksini tapır.

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində XIV-XV əsrlər İmadəddin Nəsiminin adı ilə bağlıdır. Nəsimi özünün bənzərsiz sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə həm ədəbiyyat, həm də Azərbaycan dilinin tarixində yeni bir mərhələnin əsasını qoymuşdur. Nəsimi qədim ənənələrə söykənən fəlsəfi fikir tarixində, klassik poeziyada və bədii dildə özünün fərdi istedadının yeganəliyi və təkrarsızlığı ilə özündən sonra gələn bütün sənətkarları heyrətdə qoymuşdur.

Azərbaycan ədəbi dili tarixində yeni bir mərhələ açmış Nəsiminin dili türk dillərinin gələcək inkişafına güclü təsir göstərərək, onların təkmilləşməsinə, sabitləşməsinə və

zənginləşməsinə səbəb olmuş, həmçinin bu dillərin sürətlə yüksəlməsinə böyük təkan vermişdir.

Qədim türk ədəbi-bədii təfəkkürünün ən yüksək mərhələsi hesab olunan Nəsimi yaradıcılığının gücü və qüdrəti, onun zəngin şer dilində öz əksini tapmış, ulu tarixin ən dərin köklərindən qidalanaraq qüdrətli söz sənəti nümunələri yaranmasına səbəb olmuşdur.

Nəsimi poeziyada, fəlsəfədə və dildə özünəməxsus fərdi üslubu ilə bütün türk və eləcə də Şərqlə ələmində seçilərək özündən sonra gələn bütün sənətkarlara təsir göstərmişdir.

XIV-XV əsrlərdə yaşayıb-yaradan Nəsimi ana dilində ilk dəfə olaraq ictimai-fəlsəfi qəzəl nümunələri yaradaraq, ictimai və fəlsəfi fikir tarixində inqilab etmişdir. Bu tarixi xidməti ilə Nəsimi Azərbaycanda ictimai fikrin yeni istiqamətdə inkişafına mühüm təsir etmişdir. Digər bir tərəfdən isə Nəsimi bununla Azərbaycan dilinin cəmiyyət, təbiət və təfəkkürün bütün sahələrində fəal mövqeyini bir daha nümayiş etdirərək onun həm də gözəl lirik duyğuları əks etdirə bilmək qüdrətini sübuta yetirmişdir.

Nəsimi yaradıcılığı Azərbaycan tarixinin ən gərgin və ziddiyyətli dövrünə təsadüf etmişdir. Dilin hər hansı bir xalqın tarixini özündə əks etdirə bilmək qüdrətinə malik olduğunu artıq tarix dəfələrlə təsdiq etmişdir. Məhz bu cəhətdən Nəsiminin dili bir növ tarixin özünün real mənzərəsini canlandırır.

Azərbaycanda ictimai-siyasi həyatın çox çətin vaxtında yazıb-yaradan Nəsiminin əsrlərində sanki tarixin özü əks olunmuşdur. Dəhşətli monqol istilasının ictimai həyata vurduğu ağır iqtisadi zərbə, xalqın işğalçı müharibələrə qarşı etiraz səsləri, quvvələrin, ideyaların və dillərin mübarizəsi bu dövrü səciyyələndirən əsas cəhətlərdir. Belə bir dövrdə Nəsimi qurtuluş yolunu yalnız böyük yaradıcının insanlara təmənnasız köməyində görərək hürufilik hərəkətinə qoşulmuşdur. Nəsiminin şerləri bu səbəbdən də başəri ideyaların tərənnümünə həsr olunmuşdur.

Nəsimi şerhlərinin dili bu fikri bir daha təsdiq edir ki, Azərbaycan dili əsrlərin klassik poetik ənənələrini özündə yaşadan bir dildir.

Azərbaycan ədəbi dili tarixində bir sənətkar, bir dilçi, nəhayət, bir vətəndaş kimi öz məsuliyyətini dərk edən böyük Nəsimi, yaratdığı bədii sənət nümunələrində doğma ana dilinin bütün imkanlarından bol-bol bəhərlənmişdir. Qəzəllərinin birində-

Sən bu Nəsiminin dilin anla, bil sözün

Kim, var bu dildən özgə bizüm bir lisanımız – (73, c. 260) – deyən Nəsimi yaşayıb – yaratdığı dövrün dil mənzərəsini – fars – ərəb təsirini aydın ifadə etmişdir.

Nəsimi irsini araşdırarkən şairin xalq danışığı dilinə meyl etməsi, klassik qəzəl janrını milliləşdirməyə, xəlqiləşdirməyə çalışması açıq şəkildə özünü göstərir. Nəsiminin dili Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin fonetik, morfoloji və leksik səviyyəsini bütövlükdə özündə əks etdirir. Yuxarıda qeyd olunan dil səviyyələrində nəzərə çarpan əsas cəhətlər paralelliklər, arxaizmlər və innovasiyalardır.

Dil tarixində özünü göstərən xüsusiyyətlər və Nəsiminin dilindən qeydə alınmış dil faktları bir tərəfdən qədim türk elementlərinin qismən də olsa saxlanması ilə, başqa tərəfdən isə kökdil formalarının dəyişməsi və türk tayfa dillərinə məxsus elementlərin paralel işlənməsi ilə bağlıdır.

I FƏSİL

NƏSİMİNİN DİLİNİN AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİ İLƏ FONETİK PARALELLƏRİ

Qədim tarixi keçmişə malik olan Azərbaycan dilinin səs sisteminə tarix boyu hansı dəyişikliklərin olduğunu öyrənmək, onu müasir ədəbi dillə, canlı xalq dili və şivələrlə müqayisə edib müəyyən nəticələrə gəlmək dil tarixi üçün olduqca vacibdir.

Lakin qədim yazılı ədəbi dil nümunələri ərəb qrafikası ilə yazıldığı üçün dilimizin səs sistemini, xüsusilə sait səsləri olduğu kimi tam şəkildə əks etdirə bilməmişdir. Nəsimi irsinin görkəmli tədqiqatçısı C.Qəhrəmanov bu barədə haqlı olaraq qeyd edir ki, Nəsimi «Divan»ının əlyazmasında saitlərin verilməsi üçün əsas vasitə hərəkələr olmuşdur. Lakin onlar səslərin fonetik vəzifələrini müəyyənləşdirməkdə, dilimizin yüz illərlə bundan əvvəlki fonetik qanunlarını, səs tərkibini aydınlaşdırmaqda həlledici rol oynaya bilmir. Bu səbəbdən də irəli sürülən mülahizə və çıxarılan nəticələr, təqribi, təxmini xarakter daşıya bilər (73, s. 20).

Dilimizin müəyyən tarixi inkişaf dövründə baş verən dəyişiklikləri öyrənən bütün tədqiqatçılar bu çətinlikləri söyləmiş və bunun aradan qaldırılması üçün müxtəlif yollar təklif etmişlər. Qeyd edilən məsələ haqqında H.Mirzəzadə yazır: «Azərbaycan dilinin bütün səsləri bu əlifbada öz əksini tapa bilməmişdir... Bunun nəticəsində bir çox səslərin keyfiyyətini təyin etmək tam çətinləşdiyindən, yazıda əksini tapmış səslərin danışığı dilində nə dərəcədə özünü doğrulduğunu aydınlaşdırmaq mümkün olmur (86, s. 14).

Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, dil tarixi mütəxəssisləri qədim dil mədəniyyəti abidələrinin fonetik tərkibini düzgün təyin etməkdən ötrü ümumi və konkret oxu qaydalarını müəyyənləşdirmək üçün xeyli iş görmüşlər. Bu cəhətdən H.Mirzəzadə, Ə.Dəmirçizadə, C.Qəhrəmanov, S.Əlizadə və başqalarının həmin sahədə fəaliyyətləri böyük əhəmiyyət daşıyır.

Nəsiminin əsərləri də məhz ərəb qrafikası ilə yazıldığı üçün bunların fonetik xüsusiyyətlərini, xüsusilə saitləri araşdırmaq müəyyən çətinliklər yaradır. Ancaq buna baxmayaraq, Nəsimi bədii irsinin fonetik xüsusiyyətləri araşdırılarkən sait və samit səslərin tarixən daşdığı əlamətlər, fərqli cəhətləri, onların paralel işlənməsi, xüsusilə samitlərin bir-birini əvəz etməsi və s. geniş şəkildə açıqlanır. Bundan başqa, Nəsimi dilində işlənmiş müxtəlif fonetik hadisələr (səsdüşümü, səstartımı, yerdəyişmə, heca düşümü və s.) müasir ədəbi dil prizmasından nəzərdən keçirilir.

Bədii materialda müasir ədəbi dillə müqayisədə əvəzlənmə kimi görünən sait səslərin vəziyyəti müasir şivələrlə tutuşdurulur. Bu da XIV-XV əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında mühüm rol oynamış şivələri ədəbi dilin koynə əsası kimi təsdiq etməyə bir daha əsas verir.

Tədqiqat göstərir ki, bu gün Azərbaycan dilinin əksər şivələrində özünü göstərən fonetik hadisə və qanunlar Nəsiminin əsərlərinin dilində də müşahidə olunur. Lakin bununla bərabər, şərq qrupu və qismən cənub qrupu dialekt və şivələri üçün xarakterik olan cəhətlər özünü daha çox büruzə verir.

1.1.Sait səslərin işlənməsində müşahidə olunan xüsusiyyətlər

Nəsiminin bədii irsində sait səslərin işlənməsində müasir ədəbi dil ilə müqayisədə bir sıra fərqli xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Bu da sait səslərin bir-birinin əvəz etməsi hadisəsidir.

Burada bir cəhəti qeyd etmək vacibdir ki, əvəzlənmə sözü şərti mənə daşıyır. Bu ad altında ədəbi dildə işlənən hər hansı bir səsin əvəzinə bu və ya başqa səsin işlənməsi nəzərdə tutulur. Belə faktlar müasir şivələrdə müşahidə olunan fonetik əvəzlənmələrlə müqayisə edilir.

Nəsiminin dilində sait səslərin əvəzlənməsini aşağıdakı kimi vermək olar:

- 1.Arxa sıra saitlərinin ön sıra saitləri ilə əvəzlənməsi
- 2.Ön sıra saitlərinin arxa sıra saitləri ilə əvəzlənməsi

3.Açıq saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsi

4.Dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitlərlə əvəzlənməsi

5.Dodaqlanan saitlərin dodaqlanmayan saitlərlə əvəzlənməsi

Arxa sıra saitlərinin ön sıra saitlərlə əvəzlənməsi.

$a > \text{ə}$. a səsinin ə səsi ilə əvəzlənməsi Nəsiminin dilində çox müşahidə olunur. Bu hadisə bədii materialda, əsasən, sözün ortasında və sonunda daha çox nəzərə çarpır.

Söz əvvəlində isə, əsasən, əyağ (73, s. 112) // اياغ //, atlas (73, s. 75)

// اطلس // sözlərində qeydə alınmışdır.

$a > \text{ə}$ hadisəsi ədəbi materialda daha çox söz ortasında müşahidə edilir: tikən // تیکن //, tənri // تئرى // və s.

Sözün sonunda $a > \text{ə}$ hadisəsi nisbətən azlıq təşkil edir və əsasən əruz vəzninin tələbi ilə bağlı izah olunur: taşrə // طشره //, daşrə // دشره //, anə // انه //, atə // اته // və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, $a > \text{ə}$ hadisəsi dilimizə məxsus əksər şivələrdə özünü göstərsə də, əsasən, şərq və cənub qrupu dialekt və şivələrində çoxluq təşkil edir:

Söz əvvəlində – ərəbə, əyağ, əyib (B., Ş., Q., Muğ., Ord.);

Söz ortasında – bəğ, dəğ, qəx, qərə, yəğ (Ord., Cul.); qərdeş, bəğirsəğ (B.);

Söz sonunda – kitəb, səbəh, ilən, nər (Z.), öylət, əmmə, dəsməl (Qaz.) (105, s. 39-40).

$\text{ı} > \text{i}$. ı səsinin i səsi ilə əvəzlənməsinə Nəsiminin qəzəllərində rast gəlinir. Məs: bəxil (73, s. 129) // بخيل //, çirağ (73, s. 195) // چراغ //.

Söz ortasında $\text{ı} > \text{i}$ hadisəsi, əsasən, şərq qrupu dialekt və şivələrinə məxsus əlamətdir. Məs: biçəğ (B.), qizil, qiz, qizdirmə, qirmizi, qiril (Q.), sira, çirağ (Muğ.) (105, s. 40).

Ön sıra saitlərinin arxa sıra saitləri ilə əvəzlənməsi.

ə > a. ə saitinin a saiti ilə əvəzlənməsi Nəsiminin dilində az müşahidə olunur: tiryak // تریاک //, türkman (73, s. 171) // ترکمان //.

ə > a əvəzlənməsinə daha çox qərb qrupu şivələrində rast gəlinir. Məs: Heydar, hayat, tuşman, ciyar, xavar və s. (105, s. 41).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu fonetik əvəzlənmə Nəsiminin dili üçün çox da xarakterik olmamışdır.

e > a. e saitinin a saiti ilə əvəzlənməsinə Nəsiminin «Divan»ında az təsadüf olunur; Dəfü cəngü çağana, *nayü* tənbur, Düzülsün ahəngi zilü bəm olsun (73, s. 508).

Bu hadisə Azərbaycanda şivələrində də məhdud şəkildə öünü göstərir. Məs: hayva (B.-Nov., Güz; Q.-Yeng.), hayvan (Q., Ş; Qax.), ayıb (Muğ., Şam.), İravan (Muğ.), gan, gamış (Z.) (105, s. 56).

Buradan belə nəticə çıxır ki, incə saitlərin qalınlaşması Nəsiminin dövründə də dilimiz üçün xarakterik olmamışdır.

Açıq saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsi.

ə > ü. ə saitinin ü saiti ilə əvəzlənməsinə Nəsiminin dilində az təsadüf olunur. Məs: Bu taqü tümtürəqi (73, s. 343) // طمطراقی // qo ki, dövrani bu dünyanun.

ə > ü hadisəsi ən çox şərq qrupuna məxsus xüsusiyyət olub, əsasən söz köklərində müşahidə edilir. Məs: düvə // düə (B., Q.), nüə (nəvə) (B., Qaz.) // nüvə (B.), çüpər (Q.), möhübbət (Muğ.) (105, s. 53).

Göründüyü kimi, ə > ü əvəzlənməsi, eləcə də, açıq saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsinin sayca azlığı onu göstərir ki, bu fonetik hadisə də Nəsimi dövründə ədəbi dil norması səviyyəsinə qalxa bilməmişdir.

Dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitlərlə əvəzlənməsi

i > ü. i saitinin ü saiti ilə əvəzlənməsi Nəsiminin bədii irsində nisbətən çoxluq təşkil edir. Söz ortasında və sonunda i > ü əvəzlənməsinə bir neçə sözdə – həm ərəb – fars, həm də

türk mənşəli sözlərdə rast gəlinir. Məs: dögül (73, s. 244) // دگل //; kirpük (73, s. 420) // کریوک //; gerü (73, s. 423) // گرو //, bəru (73, s. 134) // برو // və s.

i > ü əvəzlənməsi daha çox Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində özünü göstərir. Başqa şivələrdə də az-çox müşahidə edilir. Məs: büldür, şəkül, çəküş // çəküç, nüşar. Mükayıl və s. (15, s. 27).

Belə əvəzlənməyə Bakı dialektində (106, s. 19) və Muğan qrupu şivələrində müxtəlif mənşəli sözlərdə təsadüf edilir. Məs: disgünmək, gəlün, dögür, süz, dühar, çərçüvə, hücran və s. (14, s. 33).

Qeyd etmək lazımdır ki, bədi materialda həm də söz sonunda rast gəlinən i > ü hadisəsinə şivələrdə də təsadüf olunur.

i > u. i saitinin u saiti ilə əvəzlənməsi Nəsiminin dilində sözü mütəlif mövqelərində daha fəal şəkildə özünü göstərir: Məs: sınıuq (73, s. 326) // صنوغ/الصنوق, qayğu (73, s. 390) // قايغو //, qarşu (73, s. 396) // قارشو //, yazu (73, s. 342) // يازو //, ayru (73, s. 53) // ايرو //, ayrılıq (73, s. 54) // ايرولغ //, tanumaq (73, 426) // تانومق //, satun (73, s. 317) (almaq) // صاتون // ألمق //, aru (73, s. 38) // اری // və s.

i saitinin u saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi, əsasən, şərq qrupu dialekt və şivələrinə (xüsusən Quba dialekti) məxsus hadisədir. Məs: ağuz, axur, qarğu və s. Əsasən sözün son hecasında özünü göstərir (81, s. 35). Bundan əlavə, bu hadisəyə Zaqatala-Qax şivələrində də rast gəlinir (140, s.9). Məs: pambuğ // pammuğ, yarpuz, qarpuz, paxul, yasaduğ (B., Qb., Z., Muğ., Qax) (105, s. 48).

i > u hadisəsi Nəsiminin əsərlərində daha çox şəkildə özünü göstərir. Məs: acidur (73, s. 33) // اچيدر //, cəmalun (73, s. 188) // جمالوك //, qulağundan (73, s. 400) // قولاغوك //, açdum (73, s. 34) // اچدم //, asandur (73, s. 38) // اساندر // və s.

Bu əvəzlənmə Muğan qrupu şivələri üçün də xarakterik hadisədir. Məs: ağuz, axur, qarğu, qargudəli,

yoxun, pammux, sarumtur, Talub, gomuş, jumux jımix Naxçıvan, yalquz, kahu, çalquçı, sanduğ və s. (14, s. 33).

M.Şirəliyev ı > u hadisəsinin şərq qrupu şivələrinə aid olduğunu və bunun qədim yazılı abidələrdə də müşahidə edildiyini göstərir (105, s. 48-49).

Dodaqlanan saitlərin dodaqlanmayan saitlərlə əvəzlənməsi.

ü > i. ü saitinin i saiti ilə əvəzlənməsinə Nəsiminin «Divan»ının dilində az rast gəlinir. Məs: içün (73, s.113) // ایچون //, visalundur (170, s. 405) // //, tilki // تیلکی // və s.

Bu əvəzlənmə hadisəsi, əsasən, şərq qrupu dialekt və şivələrində yayılmışdır. Başqa şivələrdə az da olsa müşahidə edilir. Məs: bilbil, kilfət // kiflät // kilfənd, bilöv, bitöv, zilf, mikafat, Miseyib, Milayım (105, s. 46).

ü > i əvəzlənməsi bədii materialda daha çox şəkilçilərdə özünü göstərir: Məs: düşmiş, düşdi, gözünü, gülin, südi və s.

Muğan qrupu şivələrinin xarakterik xüsusiyyəti olan ü > i əvəzlənməsi həm söz köklərində, həm də şəkilçilərdə müşahidə olunur. Məs: Sə:nçün çay süzüm? Qızı atası böğütdi (Cən.) (14, s. 104).

u > ı. Nəsiminin dilində u saitinin ı saiti ilə əvəzlənməsinə sözün həm ortasında, həm də sonunda təsadüf olunur. Məs: biraqdıq (73, s. 132) // برقدی //, bulınmaq (73, s. 147) // بولینمق //, oyunçu (73, s. 110) // لویونچی //, qonşı (73, s. 408) // قونشی //, qutı (73, s. 406) // قوتی //, yolçı (73, s. 563) // یولچی // və s.

u > ı hadisəsi Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində geniş yayılmışdır və bu zaman «ı» səsi bir qədər qısa tələffüz olunur. Məs: bı, bıra, bığda, pıç, pıl, Mıxdar və s. (15, s. 25).

Bu hadisə şərq qrupuna daxil olan Şamaxı, Mərəzə və Muğan qrupu şivələrində daha çox müşahidə edilir. Məs: armıd // armit, bıdağ, qoyın, Mısa, Orıc, odın, qabil (14, s. 35).

Qeyd etmək lazımdır ki, u > ı əvəzlənməsinə Nəsiminin dilində daha çox şəkilçilərdə rast gəlinir. Məs: qopdı, sordı, olmuşam, buldı və s.

A.Axundov göstərir ki, xalis türk mənşəli sözlərin kökündə və şəkilçilərdə rast gəldiyimiz bu hallarda dodaq ahəngi ciddi olmamışdır (5, s. 30).

Göründüyü kimi, Nəsiminin dilində bir qayda olaraq, son hecadan sonra dodaqlanmayan qapalı saitli heca gəlir. Məs: sor-dı, qon-şı, bul-dı, qu-tı və s.

Eyni zamanda, ilk hecası dodaqlanmayan açıq saitlə bitən hecadan sonra dodaqlanan qapalı saitli heca gəlir. Məs: qarşu. ayru, tanumaq, satun (almaq) və s.

Bu xüsusiyyət Muğan qrupu şivələrinin aparıcı əlaməti kimi özünü göstərir. Məs.: Mığan, otız, bığ, qullığ (14, s. 35).

Sait səslərlə bağlı fonetik hadisələr. Saitlərin əlavəsi. Nəsimi «Divan»ının dilində sözlərdə sait səslərin əlavəsi hadisəsinə təsadüf edilmir. Dialekt və şivələrdə alınma sözlərin əvvəlində, ortasında və sonunda çox müşahidə olunan bu hadisə Nəsiminin dili üçün səciyyəvi olmamışdır.

Saitlərin düşməsi. Nəsiminin əsərlərinin dilində sait səslərin sözün müxtəlif mövqələrinə əlavəsi xarakterik olmadığı kimi, düşməsinə də az təsadüf edilir. Sadə və düzəltmə söz köklərində bu hal, demək oldar ki, yox dərəcəsinədir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Nəsiminin leksikonunda «nə etmək?», «nə üçün?», «nə iş?», (nə üçün?, nə səbəb?, nəyə görə?) nə edim?, nə edər? və s. kimi sual əvəzliliklərinin birləşərək bir söz kimi ifadəsinə rast gəlinir. Məs: nedər? // ندر //, (nə edər?); nedim? // ندم // (nə edim?), neylər? // نيلر // (nə eylər?), neçün? // نچون // (nə üçün?), nedərsən? // ندرسيك // (nə edərsən?), niçün? (73, s. 520) // نيچون // (nə üçün?) və s. Eyni vəziyyəti Q.Bürhanəddin, Xətai, Füzuli və başqa klassiklərimizin əsərlərində də görmək olur.

Bizcə, bu cəhət canlı xalq danışığı tərzindən irəli gəlir.

Hecanın düşməsi. Nəsiminin dilində bir neçə sual əvəzliyinin tərkibində heca düşməsi hadisəsi müşahidə olunur. Məs: nəndir? // نندك در // (nəyindir?), nəm? // نم // (nəyim?), nəmdürür? // نمدرر // (nəyimdürür?), nən? // نك // (nəyin?).

Göstərilən əvəzlilərin bədii materialda bu şəkildə verilməsi bir tərəfdən əruz vəzninin tələbi ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən müəllifin mühitinin canlı xalq danışığına xüsusi münasibəti ilə izah olunmalıdır.

1.2. Ahəng qanunu

Azərbaycan dilinin tarixini özündə əks etdirən bədii dil nümunələrinə əsaslanaraq ahəng qanununun tarixən nə dərəcədə mühafizə olunması barədə fikir söyləmək özü mübahisəlidir. Çünki məlum oldüğü kimi, ərəb əlifbasında dilimizdəki 9 sait səsi ifadə edən cəmi dörd hərf vardır. Eyni bir hərfin həm qalın, həm incə səsləri bildirməsi bu haqda konkret söz deməyi çətinləşdirir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində ahəng qanununun pozulması damaq ahənginə əsaslanır.

Nəsiminin dilindən tədqiqata cəlb olunmuş leksik dialektizmlər əsasən bir və ya iki hecalı olub, bir qayda olaraq ahəng qanununa tabe olurlar. Məs: aş, duş, kişi, qat, qutlu, nəsnə, suç, yeg, ağmaq, aymaq, incinmək, tayınmaq və s.

Lakin ahəng qanununa görə söz köklərinə şəkilçilərin artırılması zamanı bir sıra maraqlı cəhətlər meydana çıxır. Əvvəlcə qeyd etmək lazımdır ki, müasir ədəbi dil baxımından 4 və 2 cür yazılan şəkilçilər tarixən ərəb əlifbası ilə bir imlada (məs: ل، ده، لی، چی və s.) yazılmışdır. Ərəb əlif-basının məhz belə çətinlikləri bu məsələdə dəqiq nəticəyə gəlməyə imkan vermir.

Məlumdur ki, Nəsiminin dilində dodaqlanan saitlərə görə ahəngin gözlənilməsi ixtiyaridir, ardıcılıq ola da bilər, olmaya da bilər. Məs.: qutu, quşu, güli, dolı, sözi və s.

Nəsiminin bədii irsində həmçinin labiallaşma hadisəsi ($i > u$, $i > ü$) də qeydə alınmışdır. Məs: olmasun, ayru, neçün, gəlsün, gerü, bərü.

Delabiallaşma hadisəsi ($u > ı$, $ü > i$) şərq və cənub qrupu şivələrinin əsas fərqləndirici əlaməti kimi təzahür edir.

Bu şivələrdə söz sonundakı «ı» saiti təmiz «i» kimi deyil, daha çox «ü» kimi tələffüz olunur. «ı» səsi «i» səsinə nisbətən zəif eşidilir. Bu əlamət Təbriz və Şirvan dialektlərinin əsas xüsusiyyətidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, söz sonunda labiallaşma hadisəsi şərq və cənub qrupu dialekt və şivələrinin əsas fərqləndirici əlamətidir.

Əgər söz sonunda labiallaşma dodaq ahənginin yaranması ilə bağlıdırsa, delabiallaşmanın əsas səbəbi gərginlik sahəsinin aradan qalxması meylidir. Yad sistemli dil mühitinin varlığı bu hadisənin davamlı olmasına şərait yaratmışdır (49, s. 33-34).

Azərbaycan dilində söz sonunda labiallaşma və delabiallaşma hadisələrinin tarixi çox qədim olduğu üçün həmin hadisələr Nəsiminin əsərlərində də öz əksini tapmışdır.

Nəsiminin dilində də söz sonunda labiallaşma ($i > u$, $i > ü$) və delabiallaşma ($u > ı$; $ü > i$) hadisəsinin müşahidə olunması A.Axundovun qeyd etdiyi kimi, tarixən şəkilçilərin fonetik tərkibinin fonoloji mənaya malik olmaması və bir sıra dilxarici amillərlə bağlıdır (5, s. 102).

E.Əzizov bu məsələdə həm də qədim türk yazı ənənələri ilə bərabər, canlı danışq dili faktını da nəzərə almağı vacib hesab etmir (49, s. 33).

Bizcə, qeyd edilən cəhətlərlə bərabər, sənətkarın yaşadığı mühitin canlı danışq xüsusiyyətləri bu məsələdə əsas əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu hal daha çox şərq və cənub qrupu dialekt və şivəsinə aid əlamət hesab edilir (49, s. 32).

Samit səslərin işlənməsində müşahidə olunan xüsusiyyətlər

Nəsimi əsərlərinin dilində işlənmiş samit səslər kəmiyyət və keyfiyyətinə görə müasir ədəbi dildən və

dialektlərdən bir o qədər də fərqlənir. Lakin burada ədəbi dildən fərqli olaraq bəzi samitlərin bir neçə sözdə paralel işlənməsi (məsələn, m // b; t // d; q // x // h) müşahidə edilir. Məs: mən // bən / من / بن /, min // bin / ميك / بيك /, munca // bunca / مونجه / بونجه (73, s. 22) və s.

Bu hal bəzən hətta bir misranın daxilində belə özünü göstərir. Məs: Bay ilə yoxsul bənəm / بنم /, Yolçu ilə yol mənəm / منم /, Mülk ilə malik mənəm //, mühyivü halik bənəm / بنم / (73, s. 22).

Eyni sözün ortasında və sonunda bəzən q, bəzən x, bəzən də ğ işlənir; aqmaq // axmaq; oq // ox; yoq // yox (73, s. 22) / أقمق // أخمق, اوق اوخ /.

Eləcə də, taş, tağ, totağ, tər, tikən, tökmək və s. kimi sözlər həm də paralel olaraq, daş, dağ, dodaq, dər, dikən, dökmək şəklinə işlənmişdir. (73, s. 22). // داغ, دوداغ, / داش, در, ديكن, دوكمك /.

Qeyd olunan paralellik hadisəsi ədəbi dilimizlə müqayisədə əvəzlənmə kimi götürülmüş və müasir şivələrlə müqayisə də araşdırılmışdır.

Bundan əlavə, Nəsimi bədii irsindən götürülmüş nümunələr üzərində tədqiqat aparılarkən ədəbi dildən fərqli şəkildə özünü göstərən bütün hallar dialekt və şivələrdəki vəziyyətlə tutuşdurularaq maraqlı nəticələri ortaya çıxarmışdır.

Nəsiminin dilində samitlərin əvəzlənməsi qeyd etdiyimiz kimi, şərti məzmun kəsb edir. Çünki samitlərin əvəzlənməsi dedikdə Nəsiminin leksiko-nunda işlənən hər hansı samitlə ədəbi dildə hansı samitin uyğunluğu nəzərdə tutulur.

Nəsiminin «Divan»ında samitlərin əvəzlənməsi hadisəsi samitlərin müasir ədəbi dildəki bölgüsünə uyğun olaraq aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır.

1. Kar samitlərin cingiltili samitlərlə əvəzlənməsi
2. Cingiltili samitlərin kar samitlərlə əvəzlənməsi
3. Cingiltili samitlərin cingiltili samitlərlə əvəzlənməsi

Kar samitlərin cingiltili samitlərlə əvəzlənməsi. t > d. t samitinin d samiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi Nəsiminin dilində tez-tez müşahidə olunur. Məs: dökülür (73, s. 244) / دكلور /, dəprənmək / دپرئمك /, dutarsan (73, s. 251) / دوتارسك /, dikən / ديكن /, dutuşmaq (73, s. 251) / دتوشمق /, dutulmaq (73, s. 251) / دتولمق /, dükənmək (73, s. 285) / دكئمك /, ditrəmək (73, s. 235) / دتريمك /.

t > d əvəzlənməsinə, əsasən söz əvvəlində Qazax və Naxçıvan dialektlərində yalnız bir neçə sözdə təsadüf edilmişdir; dər < tər; dəriyif < tərriyif; düsdü < tüstü (Qaz.); dərbənmək < tərpnəmək; dərbəşmir < tərpnəşmir (Nax.) (105, s. 82).

Qeyd etmək lazımdır ki, söz ortasında və sonunda t > d əvəzlənməsi dialekt və şivələrdə, həmçinin canlı danışıqda daha çox müşahidə edilsə də, Nəsiminin dilində qeydə alınmamışdır.

x > q > ğ. x samitinin q samiti ilə əvəzlənməsinə Nəsiminin dilində, əsasən, sözün ortasında və sonunda rast gəlirik. Məs: aqmaq // axmaq / أقمق / أخمق /, nəxş // nəqş / نخش / نقش /; ox // oq / اوخ / اوق /; yox // yoq // yoğx / يوخ / لوق /; əyaq // əyağ / اياق / اياغ / (73, s. 22).

Nəsiminin dilində tərkibində x, q, ğ işlənən bütün sözlərdə belə əvəzlənməyə təsadüf edilmir. Bu hal yalnız o sözlərə aiddir ki, əvəzlənmə həmin sözlərdə fonoloji əhəmiyyət daşıyır. Ona görə də, qeyd edilən hal daha çox yaxın səslərin paralel işlənməsi hesab olunur. Vahid orfoqrafik norma müəyyənləşmədiyindən sözün bütün tələffüz variantlarından istifadə edilmişdir.

Maraqlı faktır ki, x > q > ğ fonetik hadisəsi dialekt və şivələrdə söz sonunda q > ğ > x şəklinə müşahidə edilir. Belə ki, bu kimi sözlərin tələffüzü zamanı şərq qrupu dialekt və şivələrindən «ğ» səsinə, digərlərində isə «x» səsinə üstünlük verilir (105, s. 96-97).

Cingiltili samitlərin kar samitlərlə əvəzlənməsi. d > t. d samitinin t samiti ilə əvəzlənməsinə Nəsiminin dilində sözün müxtəlif mövqelərində rast gəlinir. Məsələn, söz əvvəlində –

tarlıq (73, s. 333) / طارلغ /, taş (73, s. 334) / طاش /, tayınmaq (73, s. 335) / طاینق /, toğru (73, s. 311) / طغرو /, talmaq (73, s. 336) / طلمق /, tamu (73, s. 336) / طامو /, ton (73, s. 307) / لٹون /
və s.;

Söz ortasında – utdı (73, s. 94) / اوتدی /, söyütlər / سوتلر /
/ və s.;

Söz sonunda – dörd (73, s. 234) / د ارت /, qanat / قانات /,
söyüt / سوت / və s.

Söz əvvəlində d > t əvəzlənməsi Nəsiminin əsərlərində geniş şəkildə müşahidə edilir. Bəzən də eyni sözlər paralel olaraq, həm də t // d şəklində özünü göstərir. Məs: damu // tamu, darlıq // tarlıq, daş // taş; / دامو||طامو|| دارلق||طارلق|| داش|| /
/ طاش /.

d > t əvəzlənməsinə az-çox dərəcədə Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində rast gəlmək mümkündür. Məsələn, tiş, tükən // tükən, tişi, tustax // tussağ, tüşman // tuşman və s. (105, s. 81).

d > t əvəzlənməsi nəinki müasir türk dillərində, hətta türk dillərinə aid qədim yazılı abidələrdə də geniş yayılmışdır.

Nəsiminin əsərlərinin dilində sözün ortasında rast gəlinən d > t hadisəsi (utdı / اوتدی /, ota / اوتہ /, söyütlər / سويوتلر /) Muğan qrupu şivələrində də özünü göstərir. Məs: Meyti // Mehdi, nərduhan // nərduhan, öta // öhdə, yetdi //yeddi və s. (14, s. 47).

Söz sonunda d > t hadisəsi əksər dialekt və şivələrdə yayılmışdır. Məs: armit // armud, dörd, qurt, süt, arvat, noxut, palıt, bulut və s. (105, s. 94).

Beləliklə demək olar ki, sözün müxtəlif mövqələrində çıxış edən d > t əvəzlənməsi qədim türk abidələrinin dilində ümumtürk əlamətidir. Qax şivələri sözü ilkin fonetik tərkibini qoruyub saxlamışdır: tuş, tuşman, tarax, tükən, tikən, və s. (140, s. 13).

z > s. z samitinin s samitini əvəz etməsi Nəsimi «Divan»ının dilində bir neçə sözün sonunda qeydə alınmışdır.

Məs: nərgis (73, s. 510) / نرگس /, pəlas (73, s. 160) / پلاس /, ətləs (73, s. 75) / اطلس / və s.

Bu hadisə, əsasən qərb qrupu dialekt və şivələrinə aiddir. Lakin Muğan qrupu şivələrində və cənub. qrupu dialekt və şivələrində z səsi ilə yanaşı s səsinin də işlənməsinə rast gəlirik. Məs; palas, qarpıs, ulduş, xorus, payıs, doqqus və s. (105, s. 95) doqqus, Aras, tos // tous, ulduş, palas, qarpıs, xorus, Firəngis, bos (boz), payıs və s. (14, s. 49).

Məlumdur ki, tarixən və müasir vəziyyətdə qarşılıqlı olan səslərin bir-birini əvəz etməsi canlı danışıq dili üçün təbii haldır. Lakin bununla belə, bu hadisənin orta əsrlərin yazılı ədəbi dilində əks olunması isə vahid orfoqrafik normanın olmamasından irəli gəlmişdir.

Cingiltli samitlərin cingiltli samitlərlə əvəzlənməsi. y > g. y samitinin g samitini əvəz etməsi Nəsiminin dilində, əsasən söz ortasında müşahidə olunur. Məs: əgri (73, s. 80) / اگری /, dəgşürmək (73, s. 244) / دکشرمک /, əgilür (73, s. 81) / اگیلور /, əgilmək (73, s. 81) / اگیلمک /, cigər (73, s. 186) / جگر /, ögrənmək (73, s. 105) / اوگرنمک / və s.

Əsasən şərq qrupu dialekt və şivələrinə məxsus olan bu hadisəyə iki sait, ya da sait və sonor səslər arasında rast gəlinir. Məs: ignə, dügi, dügmə, dügün, gögəm, əgri, igirmi, cigər, dəgirman (B., Ş., Q., Muğ.) (105, s. 90).

Söz ortasında «g» səsinin işlədilməsi 1936-cı ilə qədər ədəbi dildə orfoqrafik norma kimi qəbul olunmuşdur.

Samit səslərlə bağlı fonetik hadisələr. Söz əvvəlinə y samit artımı. Nəsiminin əsərlərini tədqiq edərkən burada müasir əbədi dillə müqayisədə qapalı samitlə başlanan bəzi sözlərə y samitinin artımı müşahidə olunur. Məs: yitürdün (73, s. 549) / يتردك /, yigirmi (73, s. 596) / يگرمی /, yıldız (73, s. 557) / يلنز /, yuca (73, s. 559) / يوجه /, yudmaq (73, s. 560) / يودماق /, yürək (73, s. 560) / يورك /, yüz (73, s. 561) / يوز /, yüzmək (73, s. 561) / يوزمک /, yıl (73, s. 564) / يیل /, yüzərlik (73, s. 561) / يوزرلك / və s.

y samitinin artımı şimal qrupu dialekt və şivələrində (xüsusən, Zaqatala-Qax şivələrində) (119, s. 17) daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Məs: yil, yıldız, yildirim // yıldırım, yılxı, yuca, yüz, yüzmək, yüzük, yüzəngi, yulquş, yuraq və s. (105, s. 99).

Fikrimizcə, bu şivədə qədim formanın qorunub-saxlanmasının səbəbi yad dillər (İber-Qafqaz dilləri) mühitində milli dilin daha çox mühafizəkar olmasındadır.

y səs artımı həmçinin Qazax və Naxçıvan dialektlərinin bəzi kənd şivələrində bir neçə sözdə qeydə alınmışdır. Məs: yürəkli (Qaz.), yığvalım < iqbalım (Ağs.), yigit, yiri (Naxç.) (105, s. 99).

Samit səslərin düşümü. Nəsimi əsərlərinin dilində sözün ortasında bəzən samit düşümü hadisəsi də qeydə alınmışdır. Belə ki, bu samit səslər, əsasən, sonor səslərdən ibarətdir.

r səsinin düşməsi. r samitinin düşməsi Nəsiminin dilində bir neçə sözdə müşahidə edilir. Məs: Şübhəsiz yoxdur belün çün kim, nə quşandun kəmər / شبعسز یخدر بلك چونكم نه / (73, s. 398); Yüzün nə nur imiş gör kim, göz qıpar ziyası (73, s. 391) / یوزك نه نور ايمش كور كم كوز قير ضياسى /

Qeyd etmək lazımdır ki, r səsinin düşümü bütün dialekt və şivələrə aid olan fonetik hadisədir. Lakin söz sonunda r səsinin düşməsi Azərbaycan dilinin Təbriz dialektində daha geniş yayılmışdır: Fıncılışlar qaşılardan aslanı, Yağlı desəm, quru ağzın islanı (174, s. 34).

Ümumiyyətlə, canlı danışqda, fel köklərində r səsinin düşümü d,m,s səsləri ilə başlanan şəkilçilərdən əvvəl meydana gəlir. Məs: aldadı, yandıdı, otudu, yetidi, tikdimişəm, gətimax, götüseydi, utuma, gəti, otu və s. (105, s. 109).

L səsinin düşməsi. L samitinin düşməsi hadisəsinə Nəsiminin bədii dilində çox az təsadüf olunur. Məs: Kirpigündən canşıkar oxlar düzətmişən, vəli, Qaşların oxa kəman etmək dilərsin, etməgil (73, s. 240)

/ اكر پكو كده جان شكار او خلاردز تمش سن ولی /

L samitinin düşməsi hadisəsi dialekt və şivələrdə yalnız bir neçə sözdə qeydə alınmışdır. Məs: atmış < altmış, düzət < düzəlt, ucat < ucalt, öşdüm < ölçdüm, qaxdı < qalxdı, miçək < milçək, xaxnan < xalqnan, anamadım < anlamadım, bəkə < bəlkə (105, s. 107).

n səsinin düşməsi. n samitinin düşməsinə Nəsimi «Divan»ının dilində bir neçə sözdə rast gəlinir. Məs: Həqdən əzəli qılıc belümdə (73, s. 402) / حقن ازلی قلیج بیلده /, Gərçi sözi Nəsiminin qabili kimya imiş, Tucü hədidə sanma kim, xərc edə kimyasını (73, s. 179) / ترح وحیده صنمكم خرج ایده کیمیا سنی /; Adəmi, fəzli xuda bil adəmi, Kainata kətxuda bil adəmi (73, s. 417) / آدمی فضل خدا بیل آدمی، کائناته کتخدا بیل /.

n səsinin düşməsi. Bu, dialekt və şivələrdə geniş yayılmış hadisələrdəndir. Məs: so:ra, qo:şı // qo:şi, hasat, gö:lüm, bürüc, na:dic, də:z, qəşəg, qılıc, kət, qət, irəg (105, s. 108).

y səsinin düşməsi. Nəsiminin dilində müasir ədəbi dil ilə müqayisədə y samitinin sözün müxtəlif mövqelərində düşməsi hadisəsinə təsadüf edilir. Bu fonetik hadisə çox az sözü əhatə edir. Məsələn, söz əvvəlində iyə (sahib) sözündə y samitinin düşməsi özünü göstərir: Ey hüsn iyəsi çıxar dəmidir, Aşıqlərə uşr ilə zəkati (170, s. 546).

y səsinin düşümü, əsasən Qazax dialektində öz əksini tapmışdır. Lakin cənub və şimal qrupu dialekt və şivələrində də bu hadisəyə rast gəlinir. Məs: uxarı // uxari, urd, umax, umrux, umuru, uxu, umşax, Usuf, iməli < yiməli (13, s. 44).

y səsinin söz ortasında düşməsi hadisəsi də Nəsiminin dilində bir neçə sözdə müşahidə edilir. Məs: Ba çarigahi lütf qıl, ey hüsnü bozorgi, Eşqün bəni cəfadə hər dəm qomaz əlindən (73, s. 403). / عاشقك بنی جفاده هر دم قماز لندن /.

Bu hadisə əksər dialekt və şivələrdə az-çox özünü göstərsə də, xüsusilə, Qazax dialektində iki sait arasında müşahidə edilir. Məs: qa: < qaya, də: < dəyə, gəorçin < gəyərçin, yeərdim < yeyərdim, yüən < yüyən, yürdüm < yüyürdüm, yə:si < yiyəsi, gö:çək < göyçək və s. (105, s. 106).

Nəsiminin dilində bu fonetik hadisənin az olması onu göstərir ki, sənətkarın yaşayır-yaratdığı şəraitdə y samitinin söz köklərində düşümü xarakterik hal olmamışdır.

Səslərin yerdəyişməsi. Nəsiminin əsərlərinin dilində müasir ədəbi dilə müqayisədə səslərin yerdəyişməsi hadisəsi də qeydə alınmışdır. Məs: Tutıyayı – cişmi binadur ayağın topraqı (73, s. 338)

/توتیای چشم بینادر آياغك طبرغی /

Qoyma dəprənməgə kim, ənbəri sara dökülür (73, s. 235).

/قويمه دپرنامه کيم عنبر سارا دوکيلور /

Verilmiş nümunələrdən görüldüyü kimi, **topraq**, **dəprənmək**, **kirpik** sözləri müasir ədəbi dildə yerdəyişmə hadisəsinə məruz qalmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nəsiminin dilində **göstər**, **əksülməsün** və başqa sözlərdə də səslərin yerdəyişməsi müşahidə edilir.

Maraqlıdır ki, qeyd etdiyimiz sözlər müasir dialekt və şivələrdə qədim şəklinə uyğun işlənsə də, ədəbi dildə **göstərmək** – **əksilmək** şəklində sabitləşmişdir.

«Sağır nun» səsi. Dilimizin tarixini tədqiq edərkən, müasir əbədi dildə işlənən n samitinin tarixən üç fonem variantı olduğunun şahidi oluruq. 1. Sonor n səsi. 2. «Sağır nun» səsi. 3. Qovuşuq [nq] səsi.

Müasir ədəbi dil baxımından bu səslərin ikisi, yəni, «sağır nun» və qovuşuq [nq] səsləri dialekt xüsusiyyəti kəsb etmişdir, ədəbi dildə isə yalnız sonor n səsi sabitləşmişdir.

Nəsiminin əsərlərinin dilində də «sağır nun» səsi sözün ortasında və sonunda işlək olmuşdur. Məs: bən (73, s. 139), / بک /, min; könül (73, s. 178), / میک / tanrı (73, s. 176) / تکرى / və s. sözlərin, həmçinin yiyəlik və yönlük hal, xəbərlilik və mənsubiyyət kateqoriyasının II şəxs (tək və cəm) şəkilçilərinin, xəbər formasının II şəxs (tək və cəm) sonluqlarının tərkibində sağır «nun» işlənmişdir. Məs: Hüsünün / حوسنک /, sana / لسنکا /, mana / مانکا /, qaşınız / قاشنک /, yüzündür, / بوزک در /, cəmalın / جمالينک /, zülfün / زولفيک / və s.

Akademik M.Şirəliyev «sağır nun» səsinin işlənib-ışlənməsinə görə Azərbaycan dialektlərini üç qrupa ayırmışdır:

Birinci qrupa şərq qrupu aid edilir ki, burada «sağır nun» işlədilmir.

İkinci qrupa qərb qrupu aid edilir ki, burada «sağır nun» geniş işlədilir.

Üçüncü qrupa isə Şəki, Zaqatala-Qax, Naxçıvan, Ordubad dialekt və şivələri daxil edilir ki, burada «sağır nun» səsi tədriclə aradan çıxaraq öz burun xüsusiyyətini özündən əvvəl və sonrakı saitlərə vermişdir (105, s. 76-77).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, M.İslamov hal-hazırda şivələrdə **mən və sən** şəxs əvəzliliklərinin yönlük hal şəkilçisi qəbul edərkən sözün tərkibindəki n səsinin düşməsi nəticəsində sait səsin uzanaraq burunda tələffüz olunmasını göstərir. Məs: mana, sana, ma, sa, mənə, sənə, mə, sə (66, s. 34).

Nəsiminin əsərlərində **nq** qovuşuq səsi işlənmiş bir neçə sözə də təsadüf edilir. Məs: Dəngizə dal, ondan istə, ey könül dürdanayı (170, s. 366)

/ دنکيز دال، اوندن استه، ای کونکل، دوردانه یی /
Biri kəəköngül edib qılmaq zərafət, (73, s. 418) / ببری کچ کنگل ايتمک قلمق ظرافت /
Köhnə dünya yengi xələt geydi bu mövsümdə uş (170, s. 54) /
/ کوهنه دنیه ينگی خلت کیدی بو موسم ده اوش /

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ədəbi dil baxımından **dəniz**, **yeni**, **könül** şəklində yazılan və tələffüz edilən bu sözlərdən yalnız yeni sözü şərq qrupu dialekt və şivələrində **yengi** şəklində «indicə» və «gələnlə» mənalarında işlənərkəndir. Məs: Yengi yetişən oğlandı; Yengil sağlıq olsun, gedər oxımağa (B.); Yengil bu vaxd kitabda düşəcək (Əlib.) (10, s. 246).

Maraqlıdır ki, bu söz **yeni** şəklində Gəncə şivəsində də «gələnlə» mənasında çıxış edir. Məs: Sənün pulun yeniyə qaldı (10, s. 246).

Fikrimizcə, **donquz** sözü tərkibində də qovuşuq **nq** səsi qorunub saxlanmışdır: Səndə bitər bir neçə vecsiz qoza, Ancaq o da qismət olar donquza (M.Ə.Sabir).

II Fəsil

NƏSİMİNİN DİLİNİN AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİ İLƏ MORFOLOJİ PARALELLƏRİ

Nəsiminin bədii irsi morfoloji əlamətlərin zənginliyi və rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu da dilimizin tarixi inkişaf mərhələlərini izləmək və maraqlı elmi nəticələrə gəlmək üçün çoxlu faktlar verir. Belə ki, ədəbi dil norması hesab olunan morfoloji əlamətlərin bəzisi hazırda ya tamamilə arxaikləşmiş, ya da ancaq dialekt və şivələrdə mühafizə olunub qalmışdır.

Dissertasiyada əsas və köməkçi nitq hissələri ayrı-ayrılıqda tədqiq olunur, onların ədəbi dil üçün arxaik, şivələr üçün işlək olan səciyyəvi cəhətlərindən bəhs edilir. Burada yeri gəldikcə, müxtəlif dövrlərə aid yazılı dil mənbələrinə də müraciət olunur.

2.1. Əsas nitq hissələri. İsim.

Nəsiminin ədəbi irsini araşdırarkən ismin qrammatik cəhətdən heç bir ciddi dəyişikliyə uğramadığının şahidi oluruq. Lakin bu deyilən fikirləri ismin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə aid etmək olmaz. Çünki «Divan»da tez-tez işlənmiş *ər, kişi, yemiş, eşik, tütün, oğlan* və s. isimlər müasir ədəbi dildə tamam başqa mənalar ifadə edir.

Nəsiminin dilində işlənmiş isimləri quruluşca üç növə ayırmaq olar.

Sadə isimlər. Nəsiminin «Divan»ında işlənən sadə isimləri mənşəyinə görə üç qrupa ayırmaq olar: 1. Türkmənşəli sadə isimlər – tanrı, aş, yüz, daş və s.; 2. Ərəb mənşəli sadə isimlər – hesab, lisan, eyn, hökm və s.; 3. Fars mənşəli sadə isimlər – xar, şəkər, ləb, şumar, xun, ab və s.

Nəsimi dövrünün qüdrətli sənətkarı olduğu üçün hətta bir misra daxilində müxtəlif mənşəli isimləri məharətlə paralel şəkildə işlətməmişdir. Məs: Aşınayi bilməmiş, sən ey bilişdən yad

olan (170, s.165); Gül degil, dünya dikandır, nə umarsan xərdən (170, s. 168).

Nümunələrə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, çoxdillilik şəraitində yazıb-yaradan Nəsimi bununla, qəzəllərinin bütün Şərq aləmində anlaşılıqlı olmasını təmin etməklə bərabər, həm də əcnəbi dillər içərisində öz ana dilinin hər cəhətdən varlığını sübut etmişdir.

Düzəltmə isimlər. Müasir ədəbi dildə olduğu kimi, Nəsiminin dilində də düzəltmə isimlər müxtəlif morfoloji əlamətlərlə əmələ gəlir: 1. Türk, ərəb və fars mənşəli adlardan düzələnələr. 2. Türk mənşəli fellərdən düzələnələr.

Adlardan düzələn isimlər. Nəsiminin əsərlərində müxtəlif mənşəli adlardan düzələn isimlər aşağıdakı şəkildə köməyi ilə əmələ gəlir.

1.- **lıq⁴.** Ədəbi dildə çox məhsuldar olan bu şəkilçi Nəsiminin əsərlərində də müxtəlif mənalı isimlərin yaranmasında iştirak etmişdir. Məs: Fani et mənliyi, Nəsimi, bu gün (170, s. 552); Bu ikidə birliğin səbatı (170, s. 544); Dəxi əsküklügüm yoxdur, şikayət etməzəm (170, s. 407); El sənə verir tanıqlıq, olmaya kim tanəsən (168, s. 149); ikilik, yoldaşlıq, korluq, qulluq, dirlik, şadlıq və s.

- lıq⁴ şəkilçisi müasir ədəbi dildə yer, zaman, əşya, peşə, vəzifə, hal-vəziyyət, mücərrədlik, aidlik və s. mənalar bildirən düzəltmə isimlər əmələ gətirdiyi halda, Nəsiminin dilində, əsasən, mücərrəd mənalı isimlər yaranır.

- lıq⁴ şəkilçisi ilə düzəltmə isimlərin əmələ gəlməsi Azərbaycandan dilinin əksər şivələrində də müşahidə edilir. Lakin Bakı, Şamaxı dialektlərində və Muğan qrupu şivələrində həmin şəkilçinin əsasən iki variantı -lığ, -lig və digər fonetik variantları işlənir; Məs: qutablıg, dolmalığ, meşəlig, otdığ, samannıg, çəmännig (106, s. 49), arxalıg, illig, samannıg (105, s. 133), ağajlıg, günnig, darrıg, ağızlıg (14, s. 77).

2. – **çı⁴.** Azərbaycandan dilində çox məhsuldar olan bu şəkilçi, Nəsiminin dilində bir imlada / چی / müşahidə edilir.

Bu şəkilçi Nəsiminin dilində əsasən, peşə, sənət, məşğuliyyət, keyfiyyət, hal-vəziyyət məzmunu bildirən düzəltmə isimlər əmələ gətirir: yazıçı, bazarçı, başaqqı, yolçı, dilənçi, suçı, yalançı, oyunçu, yağmaçı, qaraqqı və s.

Nəsiminin əsərlərində bir variantda işlənən – çı şəkilçisi Azərbaycan dilinin Bakı dialektində və Muğan qrupu şivələrində də eyni fonetik variantda (bir variantlı – çı formasında), Quba dialektində isə -çı, -çi variantlarında özünü göstərir; məs: qalxoççı, ərəbəçi (106, s. 49), ayaqçı, baltaçı, aşığçı, bağbançı, çalançı (14, s. 77), çağruğçı, tikançı, < dükənçi >, yançı, nelçi, < nalbənd > (95, s. 109).

- çı⁴ şəkilçisi müasir ədəbi dildə olduğu kimi, tarixən də ən fəal şəkilçilərdən biri olmuşdur. Bunu «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında da aydın görmək olur; məs: oqçı, muştçı, avçı, imrənçi, yüzgüçü, zindançı, şahinçibaşı, ilqıçı, yolçı-yolıqçı, gözçi, aqınçı və s.

Bu düzəltmə sözlərin bir hissəsi bu gün arxaikləşsə də, -çı⁴ şəkilçisinin söz yaratma imkanları məhdudlaşmamışdır.

Feldən düzələn isimlər. Nəsiminin bədii əsərlərində düzəltmə isimlərin bir qismi fel köklərinə isim düzəldən aşağıdakı şəkilçiləri artırmaqla əmələ gəlir.

1. – ıq⁴. Bu şəkilçi fellərin üzərinə artırılaraq düzəltmə isimlər əmələ gətirir. Məs: Kimsə gümanü zənn ilə olmadı həqq ilə biliş (170, s. 319); Baqışım həqdür, ənləhəq baqaram (73, s. 126); Surətdə gərçi çoxdur bənzişi Nəsimi tək (170, s. 121); Qaçan tutuş olusər axirətdə ol həqqə, Kim olmadı bu cahanda anın ilə tutaş (170, s. 414).

Ədəbi dildə məhsuldar olan bu şəkilçi (çağırış, uduş, döyüş, vuruş və s.) ilə dialekt və şivələrimizdə də düzəltmə isimlər əmələ gəlir; məs: yaşeyiş, udiş, gəliş, əniş və s. (105, s. 133).

2. – ıq⁴. – ıq⁴ şəkilçisi ilə fellərdən düzələn isimlər Nəsiminin dilində çox məhdud şəkildə özünü göstərir. Məs: Sararmış ərğəvan bənzi kənarı –cuyindən tanıq (170, s. 379); Doğruyam eşqində ox tək kirpigin tanıq durur (168, s. 108);

Buyruq anındır, hökm anın, həm şəhrinə, həm kəndinə (170, s. 48).

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir şivələrimizdə -ıq⁴ şəkilçisi ilə əmələ gələn isimlərə çox rast gəlinir: Məs: tapşırıx, bacarıq, vurux, bölüx, döşəx, qalix, qorux, bilik və s. (105, s. 134).

Hal kateqoriyası. Nəsimi ədəbi dildə yazıb-yaradan sənətkar olduğu üçün onun dilində ismin hal kateqoriyası müasir ədəbi dildən bir o qədər də fərqli deyildir. Lakin araşdırma göstərir ki, qədim və orta əsr yazılı abidələrinin dilində müşahidə edilən halların bir-birini mənaca əvəz etməsi, Nəsimi dili üçün də səciyyəvi olmuşdur.

Adlıq hal. Nəsiminin dilində adlıq hal müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimidir. Məs: Məndə siğar iki cahan (170, s. 319); Ayrılıqdan yar mənim bağrımı büryan eylədi (170, s. 103).

Yiyəlik hal. Nəsimi əsərlərinin dilində yiyəlik hal şəkilçisinin (-ın⁴), sağır«nun»la işlənən variantı özünü göstərir. Məs: Gül yanagun / يکاعک / həsrətdən, bülbül, ey gəm aşıqı (73, s. 51); Dünyənün, / دنينک / sevgüsü ağır yük imiş bəndən eşit pənd (73, s. 43).

«Sağır nun» XX əsrin əvvəllərində latın qrafikası qəbul olunana qədər Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasında saxlanmışdır. Lakin sonralar bu hərfin ifadə etdiyi səs ədəbi dildə sabitləşsə bilməmiş, qərb qrupu şivələrində isə dialekt xüsusiyyəti olaraq qalmışdır. Məs: özün, yerin, davanın, səñün, sajnı, arxın, tüəngin (13, s. 30; 75).

Qeyd etmək lazımdır ki, Bakının Novxanı, Qobu, Güzdək kənd şivələrində, Salyan rayon şivəsində sonu saitlə bitən isimlər yiyəlik halda ancaq -n şəkilçisini qəbul edir və sözün son saiti uzanır. Məs: balta:n, araba:n, su:n (105, s. 142-146).

Qədim yazılı mənbələrin dilində bu şəkilçinin «sağır nun» variantı işlənmişdir. Məs: Oğlan yenə buğarın, alhına yumruğılə qatı urdı (163, s. 36); Bir keçinün oğlağımı aldılar (54, s. 49); Ol nigarun ussi getdi ol zaman (74; s. 47); Əyağınə düşdilər ol sərvərün, (62, s. 123).

Məlumdur ki, – m⁴ şəkilçisinin tarixən dodaq variantı daha fəal olmuşdur. Nəsiminin dili də bu cəhətdən istisna deyildir. Bizcə, bu hal, XIV-XV əsrlərdə ədəbi dilin əsasında dayanmış şərq qrupu (Şirvan) və cənub qrupu (Təbriz) dialektlərinin xüsusiyyəti ilə əlaqədardır.

Çünki həm tarixən, həm də hal-hazırda adları çəkilən dialektlərdə şəkilçilərin dodaq variantının üstünlüyü aparıcı əlamət sayılır. Məs: barmağun, arabanun, dügmənün, doharun (14, s. 79); Quba, Bakı, Şamaxı və İsmayılı rayon şivələrində də yiyəlik hal şəkilçisinin dodaq variantı (-un, -ün) işlənir (105, s. 138).

Nəsiminin dilində də II şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş sözlərdə çox vaxt yiyəlik halın formal əlamətinin düşməsinə təsadüf edilir. Məs: Saçun şərhini eylərəm hər gecə, Üzün vəsfini söylərəm hər səhər (170, s. 239).

Eyni vəziyyətlə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində də qarşılaşırıq. Məs: Qaşın, gözün şəhinə, Aşıq gəlsə, söz bağlar (Bayatı).

Yiyəlik və mənsubluq anlayışları məzmunca bir-birini tamamladığı üçün biri-digərini həm də əvəz edir. Bu xüsusiyyət canlı danışıqda da müşahidə olunur: atam evi, qardaşım oğlu, ağzım dadı və s.

Canlı danışıq dilinin özünəməxsus qədim forması olan bu hal dilin sadəliyə meyindən irəli gəlir.

Nəsiminin əsərlərində diqqəti cəlb edən maraqlı cəhətlərdən biri də yiyəlik halın hal şəkilçisi qəbul etmədən işlənməsidir; məs: Heç kimsə Nəsimi sözünü dərk edə bilməz, Bu quş dilidir, bunu Süleyman bilür ancaq (170, s. 114).

Bu xüsusiyyət Azərbaycan dilinin Şəki (65, s. 166) dialektində Zəngilan (18, s. 233) və Cəlilabad (3, s. 62) şivələrində də qeydə alınmışdır.

Eyni cəhət «Kitabi-Dədə Qorqud»da (bəzirganlar ulusu, kafirlər leşi), Q.Bürhanəddinin (gözüm yaşı Misir eli qayası), Xətəinin (Qırqlar meydanına vardım) əsərlərində və şifahi ədəbiyyat nümunələrində də özünü göstərir. (Dərbənd yolun kəsərəm, Yarpaq kimi əsərəm (Bayatı)).

Yönlük hal. Nəsiminin əsərlərində ismin yönlük halını ifadə etmək üçün -a² (- ya²) şəkilçiləri işlənmişdir. Məs: Düşdüm yenə eşq *oduna* büryan yürək, giryan gözüm, Hər kim ki düşdü *eşqinə* büryanü həm giryan kərək (170, s. 114). Nəsimi *xəstəyə* sənsiz Süleyman mülkünü versəm... (170, s. 216).

Nəsiminin əsərlərində halların müvaziliyinə, yəni bir halın digər halın yerində işlənməsinə də rast gəlinir. M.Cəfərzadə yazır ki,.. halların bir-birinin əvəzində işlənməsi heç də təsadüfi, yeni hadisə deyildir. Bunlar türk dillərinin hal sistemində çox qədim dövrlərdən baş vermiş dəyişikliklərlə bağlıdır. Belə ki, lap qədim vaxtlardan türk dillərində yönlük halın təsirlik, yerlik, bəzən də çıxışlıq, yerlik halın isə yönlük, çıxışlıq hallar əvəzində işlənməsi və s. müvaziliklər özünü göstərir... Bütün bunlar yazılı mənbələrdən, o cümlədən Azərbaycan dili abidələrində müasir türk dilləri və onların dialektlərində də öz əksini müxtəlif şəkildə tapmışdır (31, s. 46).

Nəsiminin dilində yönlük hal öz əsas mənasından başqa, bəzən digər halların da əvəzində çıxış edir.

1. Yönlük halın yerlik halı əvəz etməsi. Məs: Ey mələk surətli dilbər, can fədadır yoluna (170, s. 13); **Mizanə** çək miqdarını gör kim nə bimiqdar imiş (145, s. 314); Tərk etdi Nəsimi **yoluna** cani-cəhani (170, s. 297); Xəyalın gəlmiş ey huri, gözüm qarşısına durmuş; Könlüm gəmisin qər q edə gör eşq dənizinə (143, s. 292).

Yönlük halın mənacə yerlik halı əvəz etməsi bəzi şivələrimizdə də müşahidə olunur. Məs: Bı işdər, Soltanın sayasına yaxşı olub (14, s. 153); Sizin **səyanıza** biz də ayı gedib gördüğ (65, s. 184); Burya, deməli ki, qədim vaxtlarda iki qardaş olar (13, s. 160); Qoyunnar otun sayasına qişdən salamat çıxdı (18, s. 231); Məsiyə daldalamır (105, s. 301).

Bu xüsusiyyət qədim və orta əsr yazılı abidələrinin dilində də müşahidə edilir. Məs: Şamı tünligi yer yüzünə dikdirmişdi (163, s. 34); Dünya aləm gözünə (gözündə) qaranqu oldy. Ol yigit üzərinə möykəm siyvən oldu. Bir yerə... qara otaq qurdurmuşdu (164, s. 16, 39, 56); Cənnət əhli cənnətə etmiş qərar (62, s. 50); Gördi Züleyxa, surət gəldi

yanınə, Qarşusünə şad olub durdu yenə (54, s. 71); Mustafanın qarşusuna oturur (74, s. 49); Məzarı üstünə hərdəm nədən ağlar (37, s. 21); Yoluna ölür isəm ayrı tutma acəb (158, s. 628).

2. Yönlük halın çıxışlıq halı əvəz etməsi. Məs: Gəl Xızra sor kim, içdi olduvü məstü heyran (170, s. 182); Xətti hesabını bilən əhli kəlamə sor (170, s. 176); Gərçi dodağın vəsfini sordum mən onı arifə (170, s. 268); Abi – heyvan qiymətin heyvana sorma, Xızra sor. Zəbi – ləlin şərabin içənə sor (167, s. 36, 89).

Yönlük halın çıxışlıq halı əvəz etməsi Azərbaycan dilinin əksər şivələrində də müşahidə olunur. Məs: Mənim ata xoşum gəlir (14, s. 153); Sən də öyə müğayət ol (13, s. 160). Kişiyə müğeyit ol, sa: qalası hodu gənə (65, s.164); Bənöşə iyləməğa xoşum gəlir (105, s. 301); Arvad üç gündü ki, ərinə acıq eliyif əvdən gedif (18, s. 231).

M. Cəfərzadə yönlük halın yerlik hal funksiyasında çıxış etməsinə daha çox şərq qrupu şivələrində rast gəldiyini göstərir (31, s. 60).

Tarixən yönlük hal üçün xarakterik olan bu hadisə qədim yazılı dil abidələrində və klassiklərimizin əsərlərində müşahidə olunur. Məs: Bu yanə yigit bəglər gördülər kim, av bozulmuş (163, s. 106); Qazanın oğlu Uruzu dartın, çəngələ asın. Bu oğlan zühur elədi Qazan bəyin nəzəri bizə əskik oldu (164, s. 20, 35); Diləgüm budur bənüm bu dəm sana (62, s. 51); İlla Züleyxa utandı bu sözə, Utandığından ətəgün örtüdü yüzə (54); Dutubani bürclərinə asalar (74, s. 49); Sordum ki, hanı ona Səbanı (159, II. s. 38).

İstər Nəsiminin əsərlərindən, istərsə də qədim yazılı abidələrimizin və klassiklərimizin əsərlərindən, həmçinin dilekt və şivələrimizdən gətirilən nümunələrdən aydın olur ki, yönlük halın yerlik və çıxışlıq halların funksiyasını daşması yüz illər boyu davam etmiş və müasir ədəbi dildəki formaya düşənə qədər uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir.

3. Yönlük halın təsirlik halı əvəz etməsi. Məs: Çünki idrak eyləməz hər dəgmə heyvan sizləre (170, s. 20); Zülfünə seyr eylədi badi-səba vəqti-səhər (170, s. 401).

Yönlük halın təsirlik hal yerində işlənməsi Azərbaycan dilinin bir çox şivələrində də müşahidə edilir. Məs: Döymə qapıma barməğnan, döyəllər qapua toxməğnan (65, s. 164); Uşağa söymə; Uşax ma: (məne) söyür; Sa: (sənə) söyür (65, s. 165); Mən şağa inanderəm ki, bizim bu kətdən keçif gederdi dağa gedən; Kimə sö:rsən?; İndi gəldik arana, indi mala neyliyək, bir xalxal düzəldək tikannan (13, s. 160). Gədiyə qarğıyırdı dili yammış (18, s. 231).

Bu xüsusiyyət Nəsimi dili üçün çox səciyyəvi hal olmasa da, qədim yazılı abidələrin dilində məhdud şəkildə qeydə alınmışdır. Məs: Qarqarsan, babama qarqa (170); Cənnət ilə cəhənnəmə qıldı seyr, Əlli günlük yolə vardı imruz (62, s. 53).

Təsirlik hal. Nəsiminin əsərlərində ismin təsirlik halı aşağıdakı morfoloji əlamətlərlə ifadə olunur.

1. -ı⁴. Ədəbi dildəki dördvariantlı -ı, -i, -u, -ü şəkilçisi Nəsiminin əsərlərinin dilində də geniş şəkildə müşahidə olunur. Məs: İtirdin camı – Cəmsidi, oyan uyxudan, ey qafil (170, s. 419); Can elindən gəlmişəm, cananı gözlər gözlərim (170, s. 399); Qaşında gör ki, nə eynəl-yəqin imiş gizli. Ki, bigüman qılır ol kim, gözi bu yayə düşər (170, s. 289).

2. -y⁴. Müasir ədəbi dildən fərqli olaraq, Nəsiminin dilində sonu samitlə bitən isimlərin müəyyən bir qismi – yı, – yi şəkilçisi ilə işlənir. təsirlik halda «y» bitişdiricisi qəbul edir. Məs: Acıdur anın şərbəti, ağuyı qatmış balınə (73, s. 38); Səndədir şol gənci-pünhan, gəzmə hər viranəyi, Dəngizə dal, andan istə, ey könül, dürdanəyi (170. s. 366); Nameyi göndərdi Süleymanımız; Bu bəndeyi, kərəm et, satma, keç bəhasindən (168, s. 75, 153, 259).

Əsrlər boyu ədəbi-bədii dil nümunələrində işlənen -y⁴ təsirlik hal forması ədəbi dildə formalaşa bilməmiş, yalnız dilimizin qərb, cənub və qismən şərq qrupu dialektlərinə daxil olan bəzi şivələrdə saxlanmışdır. Məs: arpiyi, buğduyu, daneyi, nəlvəkiyi, murtdoyu, quzuyu, üşşüyü, dəveyi, qapıyı, kişiyi, ütüyü (13, s. 76); Baltıyı aparma, işim var; Harabayı əylə, < saxla > minim; arabayı, baltayı, dəhrayı, dəveyi (15, s. 86); Quyyi qazan özi düşər (14, s. 79).

M.Şirəliyev – y⁴ hal şəkilçisinin XI əsrdən başlamış ta XIX əsrin əvvəllərinə kimi ədəbi dilimizdə – n⁴ şəkilçisi ilə yanaşı olaraq işləndiyi, sonralar isə öz yerini – n⁴ şəkilçisinə verərək meydana çıxıb gətirdiyi göstərir. (105, s. 139).

-y¹, -y² təsirlik hal şəkilçisi qədim və orta əsr yazılı abidələrinin dilində də səciyyəvi hal kimi müşahidə olunur. Məs: Borcluy borcundan qurtardı (170, s. 35); Ol dəlü çun bu nidavi qıldı guş (170, s. 29); Gəldi sultan, Züleyxayi gördi yatur (54, s. 37); Vərqayi cərrahə şah ismarladı (74, s. 50) və s.

Saitlə bitən isimlərin təsirlik halda – y¹, -y² şəkilçisi qəbul etməsi müasir türk və qaqaz dillərində normal hal hesab olunur (89, s. 21). Kərkük dialektində də -y⁴ təsirlik halın əsas qrammatik əlamətidir. Məs: Bişmiş boğazdan çıxan söz kimsəyi incitməz (162, s. 103).

3.-n¹, n². Nəsiminin dilində diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri də sonu samitlə bitən isimlərin təsirlik halda – n¹, -n² şəkilçisi qəbul etməsidir. Məs: Qılır xadim eşigində səadət bəxş dövlətni; Gəl eylə-böyləni tərək et, qənimət tut bu fürsətni (170, s. 355).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu hal mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərdə də müşahidə edilir. Məs: Bu doğru sözümü sına mavü ya sına (170, s. 18); Çün ol kirpiklərin zəxmi baş edər bağrımı hər dəm, ki bağrım qanı hər saat gözümü malamal eylər (170, s. 215).

Təsirlik halın bu forması bəzi yazılı abidələrdə də özünü göstərir. Məs: Sizni görgəc Kişvəri can vermədi təqsir edib, El mənim əşiqliğimni ol səbəbdən bildi kim, (37, s. 22) Kim şad ikən etdi bizni qəmgin; (159, s. 65).

Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olmayan – n¹, -n² formasına nə folklorlarda, nə də dialektlərimizdə təsadüf olunmur.

H.Mirzəzadə çox doğru olaraq bu cəhətin orta Asiya xalqlarının şairləri ilə olan yaradıcılıq mübadiləsinin nəticəsi kimi qeyd edir (86, s. 45); və bunun müasir özbək dilində deyil, hətta bu dilin qədim dövrünü təşkil edən cığatay dilində də müşahidə olunduğunu göstərir (86, s. 82).

Ədəbi dil tarixində cığatay təsiri olan – n¹, -n² şəkilçisi tədricən yad ünsür kimi dildən çıxmışdır.

Yerlik hal. Nəsiminin əsərlərində yerlik hal ədəbi dildə olduğu kimi – da² şəkilçisi ilə ifadə edilir. Məs: Əlində daima cami – Cəm olsun (170, s. 172); Üzündə surəti-rəhmanı gördüm, Qaşında Qafu vəl- Quranı gördüm (170, s. 140).

Özünün tarixi inkişafına görə ən qədim şəkilçilərdən hesab edilən -da² şəkilçisi mənaca digər məkani halları da əvəz etmişdir. Bu cəhət Nəsiminin əsərlərində də müşahidə olunur.

1. Yerlik hal mənaca yönlük halı əvəz edir: Məs: Üqumi əhli irfanın onun hərfində heyrandır (170, s. 206); Eşqində məhv oldu cahan, hüsnündə heyran oldu can (170, s. 316); Surətin səfhəsində gör nə yazmış ol mətin (170, s. 401) və s.

Yerlik halın bu xüsusiyyətinə hal-hazırda Muğan qrupu şivələrində təsadüf olunur. Məs: Hələ qabağda düşən mənəm (14, s. 153).

Yerlik halın yönlük halı əvəz etməsi başqa yazılı dil mənbələrimizdə də qeydə alınmışdır. Məs: Əgər sənün oğlun olmasaydı, bizim malımız Gürcüstanda getmişdi (170, s. 54); Mənümlə bu məzar icində girgil (62, s. 62); Yüz üstündə Yusufi biraqdılar (54, s. 44).

2. Yerlik hal mənaca çıxışlıq halı əvəz edir. Məs: Min başda biri layiqi dəstər bulunmaz (170, s. 319); Eşidərsə, daş ərir, həsrətdə ahü – zarımı (170, s. 103); Əzəldə düşdü cəmalın təcəllisi Turə (170, s. 205).

Şübhəsiz ki, qədim yazılı dil nümunələrində bu iki halın bir-birini əvəz etməsi özünü qədim dövrlərin dil xüsusiyyəti kimi göstərmiş və bu gün də öz izini bəzi şivələrimizdə saxlamışdır. Məs: Orda gənə yayax gedirik Bakiyə səmt (13, s. 160); Şuşada gəlləm (Laç.) (105, s. 301); Dili ağzında bir qəriş çölə çıxmışdı yazıx heyvanın. Meşədə səs gəlirdi (18, s. 232).

B.İbrahimov yerlik halın çıxışlıq hal mənasında işlənməsinin Laçın şivələrində çox geniş yayıldığını qeyd edir və buna aid bir sıra misallar göstərir: Ölümdə qorxmuram, pis ışdə qorxanam. Mənə düşən alışma yoldaşında azdı və s. (129, s. 84).

Bu qədim əlamət dilimizin digər qədim mənbələrində də qeydə alınmışdır. Məs: Qarıcıq anan qara dəvə boynunda asılı keçdi. Qazanı buraxuban gedərsəvüz, evində bizi qovarlar (163, s. 33, 141); Bir bölük atlu gəldi, icində bəgləri yatdı-uyıdı (170, s. 116); Sanəsən yoxdur vücudində nişan (62, s. 60); Qəbri icində tışra çıqa otura (74, s. 180); Kim məni meyxarə yaratmış əzəldə yarədən (37, s. 24); Yolunda dönməyim yoxdur (159, s. II, 129).

Çıxışlıq hal. Nəsiminin dilində çıxışlıq hal ədəbi dildə olduğu kimi, bir qayda olaraq – dan² şəkilçisi ilə ifadə olunur. Məs: Pərdə icindən bəri bax, gör nə var? (73, s. 36); Çün Süleyman mülkünü qoyduvü getdi dünyadan (170, s. 20); Könlümün məqsudi sənə, hacəti həqdən budur (170, s. 65) və s.

Çıxışlıq hal həm də digər məkani halları mənacə əvəz etmişdir:

1. Çıxışlıq halın məzmunca yönük halı əvəz etməsi. Məs: Məşuqədən uy vermə kim, eşqin əməlidir (170, s. 219); Həq surətindən göz yumar, zahid nədəndir bilməzəm (170, s. 314).

Bu cəhət Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində də müşahidə olunur: Məs: Sizdən çox ümüdüm var; Yaydan ombeş gün qalmış bira: su basar. (14, s. 153); Axşamnan üş sa:t qalmış çatdıx Bəkiyə. Uzaxdan otumuyun, yaxınə:lin (18, s. 232).

Eyni mənzərə ilə dilimizə məxsus digər qədim yazılı mənbələrdə də rastlaşırıq. Məs: Eybi var isə həm ondən, göz yümə; Musayi sordum yanündən qoymadun (62, s. 67); Ey bilişim, bəndən axır olma yad (74, s. 52).

2. Çıxışlıq halın mənacə yerlik halı əvəz etməsi. Məs: Çarəsi səndəndir anın çarü-naçar, üstə gör (170, s. 29); Nəsimi yar hicrindən, ümid üzmez vüsalindən (170, s. 214).

Çıxışlıq halın mənacə yerlik halı əvəz etməsinə Şəki dialektində və qərb qrupu şivələrində də rast gəlinir. Məs: Keçmişdən qamış damnar olardı; Gələn su bu torpağı müdafiə eləmir; Keçmişdən də eləmərdi, indi də eləmir (65, s. 164); Dağdan qırxıler, aran əler; aranda da qırxıler (13, s. 160).

Nəsimi dilindən qeydə alınmış bu xüsusiyyətə başqa qədim abidələrimizdə də təsadüf olunur. Məs: Su axarkən eşidüb durar idi. Quş uçmazdı havadan zar idi; Axı kimsə yeməz iraqdən durər (62, s. 67). Qamusunun yarı ağzundan qurur (SF.YZ).

Qədim yazılı dil nümunələri və müasir şivələrin materiallarının müqayisəli tədqiqi göstərir ki, tarixən ismin hallarının müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi konkret qrammatik funksiyası sabitləşməmişdir.

Halların funksional diferensiallaşması uzun tarixi inkişafın nəticəsi kimi formalaşmışdır.

Nəsiminin dilində ismin halları ilə bağlı bu xüsusiyyət, əsasən müasir ədəbi dil tələblərinə uyğun olsa da, fərqli cəhətlər də istisna deyildir.

Bu hal onu deməyə əsas verir ki, halların məna və qrammatik cəhətdən formalaşması dilin inkişafının ilkin mərhələsində bütün hal formaları arasında özünü göstərən məna və funksional əlaqə ilə bağlı olmuşdur. Bu da halların birinin digəri yerində işlənməsi şəklində meydana çıxmışdır.

Mənsubiyyət kateqoriyası. Nəsiminin əsərlərində mənsubiyyət kateqoriyası müasir dilimizdə işlənən mənsubiyyət şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Məs: Könlümə heç səndən özgə nəsnə layiq görmədim. Surətim, aqlım, üqulim, cismi canım mərhəbə. Aşiqin məşuqəsi Leyli olur didarına. Ol kim bizim həqiqətimizdir, məkanımız, Yoxdur nişanı qılca, nə bilsin nişanımız. Üzünü, qaşını, görən ... Xıız kibi içdi həyat abını. Aləmin cismi sədəfdir, sənmişən dürdanəsi? Nəsiminin kəlamından eşit. Səbrimi yağmaladı şövqün, qərarım qalmadı (168, s. 18, 21, 33, 64, 69, 75, 81, 159).

Lakin bununla belə, mənsubiyyət şəkilçisinin işlənməsində ədəbi dildən fərqli cəhətlər də özünü göstərir. Belə ki, bəzən II şəxsin təkində damaq variantı əvəzinə dodaq variantı, yəni – in əvəzinə – un şəkilçisi işlənir; məs: Məskəni ərvah saçundur, saçun (168, s. 19). Eyni hal, yəni mənsubiyyət şəkilçisinin dodaq variantı I şəxsin cəmində də müşahidə edilir: Millətimizdə oldurur müsrükümüz, yəhudumuz (168, s. 67).

Sonu saitle bitən isimlər də bəzi hallarda III şəxsin təkində – sı əvəzinə – si mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir: Şikayət eyləmənmə dilbərin səfasindən, Bəlasını çəkərəm, dönməzəm bəlasından (168, s. 153).

Nəsiminin əsərlərində müşahidə edilən bu cəhətlər, yəni dodaq variantının işlənməsi əsasən Azərbaycan dilinin şərq qrupuna xas olan xüsusiyyətdir. II şəxsin təkində – m, – un, III şəxsin təkində isə – si mənsubiyyət şəkilçilərinin işlənməsi Bakı (106, s. 61), Quba (95, s. 119-120) dialektlərində və Muğan qrupu şivələrində (14, s. 84-87) geniş şəkildə özünü göstərir.

Nəsiminin əsərlərində nəzərə çarpan maraqlı cəhətlərdən biri də mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərin hallanmasında özünü göstərir.

Mənsubiyyət şəkilçili isimlər hal şəkilçiləri qəbul edərkən ədəbi dildən fərqli olan bir sıra maraqlı cəhətlərlə ortaya çıxır. Nəsiminin dilində mənsubiyyət kateqoriyası II şəxs təkdə -n şəxs şəkilçisi ilə də ifadə olunur. Məs: Mah tabandır yüzün, ey afitab xavəri; Könül sarayinə mehrini buraxdı tatabı (170, s. 86-87).

II şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin «sağır nun» şəkilçisi ilə işlənməsi hal-hazırda qərb, cənub və şimal qrupu dialekt və şivələrində müşahidə olunur. Məs: səniş, sajnı, cıncırış, tişin, əpbəyiş (13, s. 80); səniş sahadış, əliş, əviş, dədəş (15, s. 91); sənin çənbəriş, ütüş, əliş, keçiş, cücüş (65, s. 90).

II şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin orta əsr yazılı mənbələrində bir qayda olaraq «sağır nun»la işlənməsi müşahidə olunur. Məs: Öz gödəndən başuñi kəsəyiñmi? Alca qanuş yer yüzinə dökəyiñmi? (170, s. 35); atan, haluş, elmüş, ümidüş (62, s. 73) və s.

Nəsimi dilində mənsubiyyət kateqoriyası II şəxs cəmdə -niz⁴ şəkilçisi ilə ifadə olunur. Məs: Zülfürüş çəkdi çəri gəldi xəta Çin üstünə, Xalınış qopdu Həbəşdən Rum elini çapdı (171, II s. 289).

II şəxs cəmdə mənsubiyyət şəkilçisinin «sağır nun» səsi ilə işlənməsinə dilimizin qərb, cənub və şimal qrupu dialekt və şivələrində rast gəlinir. Məs: sizin sajnıız, cıncırıız, tişinüz, qoluñuz, həşənıñüz, qojuñuz (65, s. 93).

II şəxs cəmdə mənsubiyyət şəkilçisinin qədim və orta əsr yazılı abidələrində də sağır «nun»la işlənməsi qeydə alınmışdır. Məs: Ocağınıza buncılayın övrət gəlməsün (170, s. 33); rizgünüş, köşgünüş (62, s. 75).

Naxçıvan və Şəki dialektinə məxsus bəzi şivələrdə isə «sağır nun» səsinin düşməsi nəticəsində özündən əvvəlki saitin ya uzanması ya da saitin burunda tələffüzü özünü göstərir. Məs: əli:z, kürsu:z // kürsünüş, xartu:z (65, s. 92).

Hazırda -n, -nız şəkilçilərində «sağır nun» səsi morfoloji funksiyasını itirmiş, bəzi şivələrdə və ədəbi dilimizdə adi n səsinə çevrilmişdir.

Dialekt və şivələrimizdə II şəxsin cəmində mənsubiyyət şəkilçisinin digər variantları da işlənməkdədir. Məs:

1.- iyiz⁴ şəkilçiləri əsasən İrəvan, qismən də Naxçıvan qrupu şivələrində özünü göstərir. Məs: əliyiz, əliyizin, əliyizə, əliyizi, əliyizzəş (15, s. 91).

2. – uuz,-üüş; -u:z,-ü:z; -vuz,-vüş şəkilçiləri isə əsasən şərq qrupu şivələrinə məxsusdur (105, s. 156). Məs: qo:şu:z, qo:şu:zun, qo:şu:za, qo:şu:zi, qo:şu:zza, qo:şu:zzan (14, s. 248).

3.–uuz, -ooz, -ız, -uz, -üş – Naxçıvan dialektində; –ıız, -ooz, -uuz- Şəki dialektində və Sabirabadın Kolanı kənd şivələrində qeydə alınmışdır (105, s. 156). Məs: güzguuz, güzguuzun, güzguuza, güzguuzu, guzguuzda, güzguuzdan (15, s. 96); gulu:z//gülö:z, eli:z (65, s. 98-99) özü:z, özü:zün, özü:zə (14, s. 250).

Bizcə, mənsubiyyət kateqoriyasının II şəxs cəm şəkilçisinin dialekt və şivələrimizdə çoxvariantlılığının səbəbi n, «sağır nun» səsinin işlənilib- işlənməməsindən asılı olmuşdur.

Nəsiminin bədii dilində mənsubiyyət əlaməti qəbul etmiş ismin təsirlik

halda *v* şəkilçisi ilə işlənməsi də qeydə alınmışdır. Məs: Götür niqabüvü, xəlqi qul eylə hüsnünə kim, Mələhət əhlinə sənsən əmirü, sənsən şah (171, II, s. 324); İkiligdən keç ey vaiz, ir şəklivi sal canə (171, III, s. 33).

Həmin xüsusiyyət bu gün də Cənubi Azərbaycan şivələrində müşahidə edilir. Məs: Heydərbaba, güh dalıvi dağlasın; Yusifivi uşaq ikən itirdin; Timsalivi dağlar üstə taxaram (174, s.10,29,45).

S.Behbudov Dərbənd dialektində, Tabasaran şivəsində, Zaqatla və Qaxın bəzi kənd şivələrində II şəxsin təkində işlənən – *v* mənsubiyyət şəkilçisinin ismin bütün hallarında saxlandığını göstərir: kitabuv, kitabuvun, kitabuva, kitabuvi, kitabuvda, kitabuvdan (20, s. 214).

– *v* mənsubiyyət şəkilçisi Quba dialektində yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarda, Abşeron və Salyan rayon şivələrində yönlük və təsirlik hallarda müşahidə edilir: atovun, atova, atovi (Qb); babova, babovi (B); qoluva, qoluvi (Sal.) (105, s. 159).

H.Mirzəzadə bu münasibətlə yazır: «Azərbaycan dili faktları göstərir ki, zaman və məkan şəraitindən asılı olmayaraq ismin hər üç halında (yiyəlik, yönlük, təsirlik) II şəxsin mənsubiyyət şəkilçisində *n* səsinin *v* səsinə keçməsi adi bir şəkil almışdır. Bu xüsusiyyət istər XVIII və istərsə də ondan sonrakı əsrlərdə Azərbaycanın Cənub şivələri üçün daha da səciyyəvidir (92, s. 39-40).

Eyni vəziyyət Kərkük dialektində də qeydə alınmışdır; Qapuvı qayım kilidlə, qonşuvu xırsız etmə (161, s. 22); Səniv adıv nə qoyağın? (162, s. 310).

Qeyd etmək lazımdır ki, dilimizin bəzi şivələrində *n* səsinin düşməsi nəticəsində sonrakı səsin uzanması və ya düşməsi baş verir. Məs: atu:n; atu:z; pencəgü:n, pencəgü:z; atua; pencəgüə (14, s. 84).

– *y* mənsubiyyət şəkilçisinin ismin yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarda işlənməsi isə Yerevan şivəsində, qismən də Ordubad dialektində, Zəngilan, Cəbrayıl və Qax şivələrində özünü göstərir (20, s. 215).

Nəsiminin əsərlərində III-şəxsədə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərin təsirlik halda – *n* şəkilçisi ilə ifadə olunmasına da rast gəlinir: Çünki Məcnun gördü ol üzündə həqqin surətin. Kəbədən döndərdi üzün kim ki, gördü üzünü (168, s. 21,35).

Bu qəbildən olan yiyəlik birləşmələrində birinci tərəfin yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmədən işlənməsi Nəsiminin əsərlərində geniş şəkildə müşahidə olunur; məs: Könlüm gəmisin qərq edə gör eşq dənizinə. Daş alubani dilbər, könlüm şışəsin atar. Gözlərim yaşın rəvan etmək dilərsən etməgil (168, s. 30, 35, 108).

Azərbaycan dilinin Quba (95, s. 122), Şəki (65, s. 95) dialektlərində və Muğan qrupu şivələrində (14, s. 83) də III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş isimlərin təsirlik halda – *n* şəkilçisi ilə işlənməsi qeydə alınmışdır. Ancaq həmin əsərlərdə bu hadisə təsirlik hal şəkilçisindəki saitin (-¹⁴) düşməsi kimi izah edilir. Lakin türk dillərinin tarixində bir sıra əsərlərdə ismin təsirlik halını ifadə edən qədim formantlardan birinin də – *n* şəkilçisi olduğu göstərilir (96, s. 22; 8, s. 58; 39, s. 174; 18, s. 14).

Bu fikrin doğruluğu həmin şəkilçinin türk dillərinin yazılı abidələrində, «Kitabi-Dədə-Qorqud»da, Q.Bürhanəddinin, Xətəinin, Füzulinin, Vaqifin, Sabirin və başqa şairlərimizin əsərlərində işlənməsi ilə təsdiq olunur.

Maraqlıdır ki, təsirlik halın – *n* şəkilçisi ilə ifadə edilməsi İraq türkmanlarının dilində də geniş şəkildə də işdədir; məs: Xeyrin, barın görmədim, oduna yandım ancaq; Namərdin bir min loxmasın, qoysam bir kasa dolmaz (162, s. 161, 183).

2.2.Sifət.

Nəsiminin dilində də sifətlər özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir.

Digər ədəbi-bədii dil nümunələrimizlə müqayisədə, Nəsiminin bədii irsindən qeydə alınmış sifətlər özünəməxsusluğu ilə seçilir. Belə ki, bu sifətlərin böyük əksəriyyəti xalis

türk mənşəlidir: yeg, əyi, ala, ulu, yavuz, arı və s. Bunların bir qismi müasir ədəbi dil baxımından arxaikləşsə də, şivələrimizdə qorunub saxlanmışdır: çin, arı, yeg, qatı və s.

Türkmənşəli sifətlərin bir hissəsi isə Azərbaycan dili üçün arxaikləşsə də, digər türk dillərində mühafizə olunmuşdur. Məs: əsən, əsrük, semiz, yavuz və s.

Nəsimi öz əsərlərində türkmənşəli sifətlərdən özünəməxsus üslub çalarları yaratmaq üçün məharətlə istifadə etmişdir. Məsələn, bəzən bir beyt daxilində müxtəlif mənşəli sifətləri paralel işlədərək türkmənşəli sifətlərin üslubi imkanlarını daha çox nəzərə çarpdırmışdır: Düşdü Nəsimi eşqinə sayruvü xəstə neyləsin (170, s.166); Münkirin əgri gözləri üzünə baxmasın anın; Kəmnəzərin yavuz gözü hüsni – cəmalə düşməsün (170, s. 173).

Nəsimi öz şerlərində ərəb-fars mənşəli sifətlərin türkçə qarşılığını vermək üçün qeyri-türk mənşəli sifətlərə türkmənşəli şəkilçilər artırmış və dil tarixində sanki bir dilçi alim kimi onu, milliləşdirmişdir. Məs: Varlığı fanidir, ey qafil, bəqasız dünyanın (170, s. 368); Vəhdəti – sərfə ta əbəd oldu Nəsimi bəllisiz (170, s. 448); Zənnü-güman içində qalmışsan, ey yəqinsiz. (170, s. 330).

Sifətin dərəcələri. Sifətin dərəcə əlamətləri uzun tarixi inkişaf prosesinin məhsuludur. Başqa morfoloji əlamətlər kimi dərəcə əlamətləri də zaman keçdikcə sabitləşmiş, bəzisi öz məhsuldarlığını itirmiş, bəziləri isə dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində meydana çıxmışdır.

Nəsiminin bədii dilində sifətin azaltma dərəcəsi -raq, -rək şəkilçiləri vasitəsilə düzəlmişdir. Məs: Gərçi yegrəkdür vəfadən, səndən, ey dilbər, cəfa (73, s. 556); Ki, yegrəkdir anın tozi həkimin tutiyasından (170, s. 159).

Maraqlı faktır ki, Təbriz şivəsində bu şəkilçi – rax² şəklində fəal çıxış edir. Məs: azarax, gödərəx, çoxrax, tezrax, yaxşırax və s. (137, s. 16).

Müasir ədəbi dilimizdə yalnız gödərək sözündə qalan -raq² şəkilçisi qərb qrupu dialekt və şivələrində daha çox işlənir. Məs: yaxşırax, qırmızırax, uzunrax, xırdarax, köhnərək, hündürrək, isdirəx (13, s. 88).

Bu qrupa aid olunan şivələrdə -raq² şəkilçisinin -arax² variantı da özünü göstərir. Məs: Uzunarağ ağaş hər yerdə işdənər, ancax gödərəx ağaş öyə dirəy olar (13, s. 88).

-arax şəkilçisi Nuxa dialektində boz sifətinə artırıldıqda (bozarax) sifətin azaltma dərəcəsini əmələ gətirir. Məs: Çitin bozarax rəngi varyıdı, xoşuma gəlmədi (65, s. 103).

«Kitabi-Dədə-Qorqud» dastanlarında əsasən yey sözünə artırılan -raq² şəkilçisi çox da fəal olmamışdır (34, s. 80). Məs: Bundan yegrəki yoxdur ki, gözüm görərkən, oğul, gəl səni evərayım (170, s. 85); Diriligidən bu ölüm yegrəkdürür; Anları sevidür, ilahi, tezrək (62, s. 86); Cavabıtəlxdən yeyrək bilir hirmanın sail (160, s. 149).

Nəsiminin dilində sifətin çoxaltma dərəcəsi həm p ünsürünün vasitəsilə, həm də qatı, dəxi sözlərinin köməyi ilə düzəlmişdir.

p ünsürü Nəsiminin dilində dolu sifətinə əlavə edilməklə çoxaltma dərəcəsini əmələ gətirir. Məs: Qönçə çəməndə topdolu qan dərdilə (73, s. 344); Yerü gög topdolu külli nişansan (73, s. 145, 388); Səbavu qönçəyə bənzər kim, içi topdolu qandır (73, s. 344).

Nəsiminin əsərlərində dopdolu şəklində işlənən bu sifət Azərbaycan dilinin Şəki dialektində dofdolu // dopbadolu (65, s. 104) və qərb qrupu şivələrində dofdolu (13, s. 89) variantlarında müşahidə edilir.

H.Mirzəzadənin qeyd etdiyi kimi, XIII-XVIII əsrlər ərzində yazılmış ədəbi-bədii əsərlərin dilində müəyyən qrup sözlərdə ancaq p ünsürünün işləndiyini görürük: Oğlanın qırx gündə yarası sapasağ oldı; Apalaca gərdəyinə qarşı gələn Beyrək çapar etdi (86, s. 96).

Nəsimi əsərlərinin dilində sifətin çoxaltma dərəcəsi həm də – ca² morfoloji əlaməti ilə əmələ gəlmişdir. Məs: Hər kim içər doluca hikmətdir (170, s. 333); Bir sikkə dürüst aricə dinar ələ girməz (170, s. 76); ki, hər nəfəsdə bulasan eyicə qədrü-bərat (170, s. 496).

-ca, -cə şəkilçisi Bakı, Quba, Şamaxı dialektlərində və Muğan qrupu şivələrində də sifətin dərəcəsini əmələ gətirir;

məs: xırdaca, körpəcə və s. Lakin həmin şəkilçinin, nədənsə, çoxaltma dərəcəsinə deyil, azaltma dərəcəsinə əmələ gətirdiyi göstərilir (105, s. 179).

-ca² şəkilçisi folklor nümunələrində və bədii əsərlərin dilində sifətin çoxaltma dərəcəsinə yaratmağa xidmət etmişdir. Məs: Bir quşum var alaca, Gedər qonar ağaca (tapmaca); Canlıcadır, zorbacadır baldırım (M.Ə.Sabir); Pəriçahan xanım Ağca xanımla Qaraca qızın dostluğuna razı deyildi (S.S.Axundov).

Bundan başqa, canlı danışqda -ca² şəkilçisi daha fəal çıxış edərək sifətin çoxaltma dərəcəsinə yaradır. Məs: yaxşıca (qonaqlıq); üzzüçə (qonaq); ıssıca (xörək); yamanca (it); dillicə (qız) və s.

Bu qədim şəkilçiyə «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində də təsadüf olunur. Məs: Ağca qoyun gördüğündə quyuq çırpub qamçılayan; Çaxmaqluca çobanları dünle yügürdən; At alaca qalqanını vergil mana (170, s. 45-46).

2.3. S a y.

Nəsiminin dilində işlənmiş saylar özünəməxsus cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir. Hürufizmin tələblərinə uyğun olaraq Nəsiminin əsərlərinin dilində saylar zəngin üslubi çalarlar yaratmağa xidmət etmişdir. Məs: Yedidir, dörd yedidən bir yedidir, Yüz yigirmi dörd yenə üç yedidir. Evi bir, bacası vedi, babı üç, əhli beyt ilə özü on yedidir (170, s. 584).

Nəsiminin əsərlərində sayların substantivləşməsi də özünü bariz şəkildə göstərir; Otuz ikinin nişanıdır üzün (170, s. 593); Yedisi xətt istiva, üç dörd gərək (170, s. 593).

Bəzən saylar atributivləşir. Məs: İkilik sifətdən ikilik bitər (170, s. 240); Bu ikilik pərdəsindən keç, birlik rövzənindən baq, bu sirrüllahi gör (73, s. 133).

Nəsiminin bədii dilində sayın bütün mənə növlərindən istifadə edilmişdir. Miqdar sayları – bir, qırq, bin // min, yüz;

Qeyri-müəyyən miqdar sayları – çox, bir bölük, bir neçə, öküş (çox);

Sıra sayları – əvvəl, ikinci, üçüncü və s.

Kəsir sayları – Yüz başda biri, ikidə bir, bində bir və s.

Qeyd etmək istərdik ki, sıra sayları Azərbaycan dili şivələrinin bir çoxunda – ımcı⁴ şəkilçisi ilə düzəlir (105, s. 183). Kəsir sayları isə bəzən – da² şəkilçisi əvəzinə – dan² şəkilçisi ilə ifadə olunur; məs: beşdən bir, üsdən iki (13, s. 91).

Nəsimi bəzən də saylardan üslubi çalar yaratmaq üçün istifadə etmişdir: Üç otuz on yaşı olsun, on iki yaşındadır (170, s. 189).

2.4. Əvəzlilik.

Nəsimi əvəzlilərdən ən çox istifadə edən sənətkar olmuşdur. Y.Seyidovun yazdığına görə, təkcə Nəsiminin «Məndə sığar iki cahən» mətləli qəzəlində 53, «Dünü gün müntəzirəm mən ki bu pərgar nadir?» qəzəlində isə 55 əvəzlilik işlənmişdir. Y.Seyidov bunu bir tərəfdən sənətkarın fərdi üslubu ilə əlaqələndirirsə də, digər tərəfdən Nəsiminin fəlsəfi baxışları və insana münasibəti ilə bağlayır (100, s. 135).

Nəsiminin dilindəki əvəzlilərin böyük bir hissəsi eyni ilə, ya da müəyyən fonetik dəyişikliklə hazırda ədəbi dilimizdə işlənir, bir qismi arxaikləşmiş, bəziləri isə şivə xüsusiyyəti kəsb etmişdir.

Şəxs əvəzlilikləri. Nəsiminin «Divanı», «Divan» üzərində aparılan araşdırmalar göstərir ki, şəxs əvəzlilikləri öz mənə və vəzifələrinə görə müasir dildən az fərqlənir. Yalnız hallanma ilə bağlı bəzi xarakter xüsusiyyətlər müşahidə olunur ki, onlar da sonradan ədəbi dildən çıxaraq şivələrimizdə möhkəmlənmişdir.

I şəxsin tək əvəzliyi Nəsiminin dilində paralel şəkildə mən // bən kimi işlənmişdir. Məs.: **Bən** səninlə söyləşəndə gər zimistan, gər bahar (73, s. 143); **Məndə** sığar iki cahən, **mən** bu cahana sığmazam (170, s. 319).

Türk dillərində I şəxs əvəzliyinin həm **b**, həm də **m** ilə işlənməsi məlumdur. Bu şəxs əvəzliyinin iki fonetik variantda işlənməsi dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Belə ki, bunların hansının ilkin olması məsələsi mübahisəyə səbəb olmuşdur.

Məlum olduğuna görə, türk dillərinin çoxunda *m* ilə işlənən forma geniş yayılmışdır.

M.İslamov bu formaların hərəsinin vaxtilə bir türk dili, yaxud onların qəbilə – tayfa əsasları üçün səciyyəvi olması fikrini irəli sürür (57, s.12).

Söylənmiş fikri təsdiq edərək belə bir cəhətə də diqqət yetirməyi lazım bilirik ki, *m* və *b* səsləri məxrəc baxımından çox yaxın olduqlarına görə türk dillərində hər iki variant müşahidə edilir.

Azərbaycan dilinin Zəngilan və Füzuli rayon şivələrində, eləcə də Ordubad dialektində I şəxsin təkində *man* forması işlənir. Məs: **Man** da getdim o kəndə; **Man** saña ay demənəm, qaşına yay demənəm; Şah Abbas tez içəri girif dedi: **san** nə danışə:rsan, qurt nə zer, **man** gəlif qarovıl çəkə:rəm (Zən.) (66, s. 13).

Qeyd edilən şivələrdə *man* bütün hallarda sabit qalsa da, yalnız yiyəlik halda bəzən *manım* forması ilə yanaşı, *ma:m* şəkli də özünü göstərir. Yönlük halda isə *maña* // *ma:* şəklində çıxış edir.

Qərb qrupu şivələrində I şəxs təkdə əvəzliyin «sağır nun»la (b) işlənən forması da mövcuddur. Məs: **Məñ** elə sizi gəzərdim; Dedi: **Məñ** də sizdənəm. **Məñ** taparam hasıdı o (66, s. 14).

Nəsiminin əsərlərində I şəxsin təkini bildirən əvəzliyin yönlük halda, ədəbi dilimizdən fərqli olaraq, *mana* şəklində işlənməsinə rast gəlirik. Məs: Ləblərin vəslinə irmək *mana* müşgül görünür (170, s. 237); Aydır *mana* ki, nəqdini ver nisyəyə fəth (170, s. 277); Sənsiz gərəkmez künfəkan, ey surəti rəhman *mana* (168, s. 279).

Eyni vəziyyətə ən çox qərb qrupu və qismən şimal qrupu dialekt və şivələrində rast gəlinir. Məs: Onu təx **maña** yox, saña da tafsırılflar. Sən **maña** sual ver, mən də *saña* cavaf verem (Qaz. 94); Oğlum **maña** bi dənə irət yollamışdı (Ş.) (65, s. 106).

Ümumiyyətlə, *mən* əvəzliyi yönlük halda şivələrdə bu şəkildə işlənir: Mənə, məə, **mə:**, məyə, maña, maa, **ma:**, mağa (105, s. 184).

Mana forması XVIII əsrə qədərki yazılı dil nümunələrində işlənmişdir. Məs: Yalnız oğul xəbərin, a Dirse xan, degil **mana**; Üz-gözində canım, varsa, oğul ver xəbər, **mana** (163, s. 38-39); Göstərün anı ki, **mana** derdinüz (62, s. 92); Həq çələbüm məqsudüm verdi **banə** (54, s. 48); Çün sana gərəklüyəm **mana** sən (27, s. 279); Hər zaman mənzur bir şuxi sitəmgərdir **mana** (160, s. 26); Qiya baxdı **mana**, qər q oldum qəmə (175, s. 125).

Müasir türkmən (*maña*) (114, s. 145); tatar (*miña*) (49, s. 140); uyğur dillərində də (*mana*) (114, s. 278) həmin forma müşahidə olunur.

Müasir ədəbi dildə olduğu kimi, Nəsiminin dilində də II şəxsin təki *sən* əvəzliyi ilə ifadə edilir: Ey Nəsimi, sormagil **sən** cahilə dürrü ədən (170, s. 96); Bir sual etdi Nəsimi **sən** büti mehparədən (170, s. 97).

Zəngilan və Füzuli rayon şivələrində, həmçinin Ordubad dialektində bu əvəzlik *san* kimi işlənir. Məs: **San** qorxuv eləmirsən, ağzına nə gələr danışərsən; Şah Abbas tez içəri girif dedi: **San** nə danışərsən, qurt nə gəzer (Z) (66, s. 13).

Qeyd olunan şivələrdə *san* əvəzliyi ismin bütün hallarında sabit qalır. Yalnız yiyəlik halda *sa:n*, yönlük halda isə *sana* // *sa:* şəklində tələffüz olunur.

Türkologiyada *mən* və *sən* əvəzliləri barədə söylənilən fikirlər içərisində F.Q.İsxakovun ehtimalı da maraqlıdır. O, çuvaş dilində adlıq haldan başqa qalan bütün hallarda *man*, *san* işləndiyinə, türk dilində yönlük halda, *ban*, *san* (*banə*, *sana*) formasının özünü göstərməsinə, eləcə də bir sıra türk dillərində yönlük halda *mana* // *mağa* // *ma:*, *sana* // *sağa* // *sa:* formalarının işlənməsinə əsaslanaraq belə hesab edir ki, vaxtilə türk dillərində I və II şəxs əvəzliliklərinin təkinin *man*, *san* şəkli olmuşdur (131, s. 224).

Deyilən fikirləri təsdiq edən M.İslamov belə hesab edir ki, Azərbaycan dili dialekt və şivələrində və başqa türk

dillərinin dialektlərində I və II şəxsin təkində adlıq halda *man*, *san* formasının işlənməsi bu ehtimalın doğruluğunu təsdiq edir (68, s. 14).

Qeyd etmək lazımdır ki, dialekt və şivələrimizin, eləcə də digər türk dillərinin dialektlərinin əksəriyyətində *mən* və *sən* forması daha çox işlənir. Bizcə, oğuz qrupu türk dillərində sözlərin incə variantı daha fəal olmuşdur (89, s. 41). M.Kaşğarının təbirincə «dillərin naziyi oğuzcadır» fikri bunu bir daha təsdiq edir.

M.İslamov Azərbaycan dilinin Qazax dialektində II şəxs (*sən*) əvəzliyinin «sağır nun» ilə işlənən variantının olduğunu da qeyd etmişdir: Səñ çıx get, mən hələ burdayam; Səñ burda niyə durufsan, get axşamdı, işin yoxdumu? (Dm) (68, s. 14).

Nəsiminin dilində *sən* əvəzliyi yönlük halda *saña* şəklində işlənir. Məs: **Sana** günəş kimi, ey fitnə, sücud eyləyənin, Əxtərü taleyi məsudü müzəffər dedilər (170, s. 264); İtabın çəkdiyim oldur səbəb kim, dünyada yoxdur. **Sana** bənzər ləbi xəndan, pərişanzülf, xürrəmru (170, s. 295); Yarü dildar ol **sana sən** yarü dildar istəmə (170, s. 369).

Sən əvəzliyinin yönlük halda işlənən qədim *sana* şəkli şivələrimizin qərb qrupu və qismən də şimal qrupu üçün xarakterikdir. Məs: Saña irəyonnan bir kağız gəlif; Sən *maña* sual ver, mən də *saña* cavaf verem; Onu tək mana yox, *saña* da taşıırıflar (Qaz) (13, s. 94); *Saña* bir dənə söz diyacam (Baş, Göyn.) (65, s. 106).

Saña forması qədim və orta əsr yazılı dil mənbələrində XVIII əsrə qədər fəal işlənmişdir. Məs: **Sana** bu yaradən, qorxma, oğlan, ölüm yoqdur; Qara başım qurban olsun, oğul, **sana** (170, s. 39); Neçə ildür intizaram bən **sana** (62, s. 94); Çün yoldaşın simiz sevməz, sən gir yüyir qarasına, Sonra semir **sana** qalur, kimsə girməz arasına (172, s. 89); Gəldi bərü ey görən cəfalər. Kim yar **sana** qılır vəfalər (27, s. 305); Qəmindən öldüm, demədim hali dili-zar-**səna** (160, s. 29); Dolanam başına dönəm dəmbədəm, Nə ki, qulluğundu **sana**, xoş gəldin (175, s. 68).

Sana diyənin səri günü gəldi (65, s. 106). **Saşa** türkmən (114, s. 145) və uyğur dillərində də işlənir (131, s. 218-226).

Azərbaycan dilinin şivələrində *sən* əvəzliyinin yönlük halda *sənə* // *sə*, *sana*, *sağa*, *səə*, *sə-sa*, *səyə* // *siyə* kimi variantları qeydə alınmışdır (105, s. 184).

M.İslamov *sən* əvəzliyinin yönlük halda həm də *sanqa* // *sağa* // *sağa*, *sənqə* formalarının Zəngilan, Sisyan və Qax rayon şivələrində (140, s. 21) işləndiyini göstərmişdir. Məs: Bı boyunbağın verəciyəm *sanqa* (Sis); Tay *sanqa* sözüüm yoxdu (Zən); Səlim salam dedi **sağa** (Q) (68, s. 35).

Səna əvəzliyi Saatlı rayon şivəsində *sənqə*, Zaqatala-Qax və Ayrım şivəsində isə *sağa* kimi qeydə alınmışdır (66, s. 36).

Araşdırmalar göstərir ki, burada *sən* əvəzliyi, *siz* şəxs əvəzliyindən daha çox işlənmişdir.

Nəsiminin əsərlərində bəzən II şəxsin cəmini bildirən *siz* əvəzliyi də cəm şəkilçisi qəbul edib işlənir. Məs: Qaldı ondan sonra bu mülki –Süleyman **sizlərə**; Halımı ərz edə bilmən, şahı-xuban **sizlərə** (175, s. 20).

I və II şəxsin cəmini ifadə edən əvəzlilərin cəm şəkilçisi ilə işlənməsi əksər dialekt və şivələrimizdə müşahidə olunur. Lakin burada -lar² şəkilçisi -dər², -zər² variantlarında çıxış edir. Məs: Zöhrə ulduzunu **bizdər** annamırıx, onu bəxici bilər (O); **Bizdər** bılındırax su içməniç (Sis); **Bizdər** qiz çöçürəndə ona barxana verərix (Z); **Bizzər** onu bilmərük (Şm); **Sizlərdə** nə diyəllər una? (Sab); **Sizdərdən** kim var orda (Ş) (66, s. 20-21).

Bu xüsusiyyət müasir türk, qaqauz və türkmən dillərində də özünü göstərir. (89, s. 41).

Bizcə, *bizlər* və *sizlər* formalarının işlənməsi oğuz qrupu dillərinin, hər şeydən əvvəl, üslubi imkanları ilə bağlı xüsusiyyətdir. Bu əlamət, həm danışıq dilində, həm də bədii əsərlərdə müşahidə olunur.

Bədii materialda III şəxs cəm əvəzliyinin bəzən **onlar**, bəzən də canlı danışıqda olan **olar** formasına da təsadüf olunur. Məs: Həqdən iraq imiş **olar**_kim (73, s. 107); **Oların**

dövranı keçdi, gəldi dövrən sizlərə (170, s. 20). Kim mən kim **olaram olara** tabe (170, s. 279).

Onlar əvəzliyi Azərbaycan dilinin bir çox şivələrində müxtəlif fonetik formalarda özünü göstərir. Məs: *olar, ular, holar, hular, ollar, ullar, hollar, onnar, unnar* (68, s. 16-17).

Nəsiminin dilindən qeydə alınan *olar* əvəzliyi şifahi ədəbi dil norması hesab edilərsə də, əsasən Şamaxı dialektində və Muğan qrupu şivələrində çox işləkdir. Məs: **Olur** bizə gələn bir ay **olar**; **Olur** hamısı mənənin kiçixdi (M) (68, s. 16); **Olur** biziynən qohumdi (14, s. 102).

Qeyd etmək vacibdir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində də bu əvəzliyin üç variantda işlənməsi müşahidə olunur: *anlar // onlar // olar*.

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək *olar* ki, *anlar* tarixən ədəbi dil norması kimi işlənsə də, get-gedə təkmilləşməyə doğru inkişaf edərək *onlar* şəklində sabitləşmişdir.

Qayıdış əvəzliyi. Nəsiminin dilində işlənmiş qayıdış əvəzliləri öz müxtəlifliyi və zənginliyi ilə müasir ədəbi dilimizdən kəskin şəkildə fərqlənir. Belə ki, böyük sənətkar bu zənginlikdən istifadə etməklə, həm də dilimizin geniş ifadə tərzini, üslubi imkanlarını açıb-göstərməyə çalışmışdır.

Nəsiminin dilində istifadə olunmuş qayıdış əvəzliləri bunlardır: *öz, kəndi, kəndi-kəndi, kəndözi, bən başa // mən maşa, sən saşa*.

Öz. Nəsiminin bədii irsində, *öz* qayıdış əvəzliyinin II şəxsin təkində, ədəbi dilimizdən fərqli olaraq sağır «nun»la işləndiyi müşahidə olunur. Məs: Dərd ilə sən **özünü** qılma məlul (170, s. 576); **Özünü** bir yana saldı, məni bir yan eylədi (170, s. 203); Fani oldu **özündən** oldu həq (170, s. 562).

Bu qədim əlamətə Qazax və Şəki dialektində də təsadüf olunur. Məs: *Özün görörsən, özün də qulağ asmersən* (Qaz); Sənin *özünün* kəli varyidimi (Ş) (68, s. 145-146).

Bəzən qədim dil mənbələrində də eyni hal özünü göstərir. Məs: Dilədi ki, bildirə **özün** ona; **Özünü** daşlara çaldı ol zaman (62, s. 98); Fəqr imiş fəqr, Füzuli, tərəfi-əhli vücud, **Özünə** eyləmə həmdəm füqəradan qeyri (160, s. 51).

Kəndi. Nəsiminin dilində qayıdış əvəzliyinin qədim forması olan *kəndi* də

qeydə alınmışdır. Məs: Bu üç nəsnəyi qıl **kəndünə** adət (170, s. 333); **Kəndünün** nitqində zatidir bunlar (170, s. 160); Kim ki, bu halə düşmədi, qoy vara **kəndü** halinə (170, s. 43).

Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində *öz* əvəzliyi ilə yanaşı olaraq *kəndi // kəndi* əvəzliyi də işlənir. Qazax və Şəki dialektində *gəndi*, Saatlı və keçmiş Krasnoselo azərbaycanlılarının dilində isə *kəndi* əvəzliyi qeydə alınmışdır. (68, s. 157-158).

Şəki dialektində *kəndi* sözü birləşmə tərkibində də işlənir. Məs: *kəndi başına, kəndi vəzifəm, kəndi vəzifəsi; Malları kəndi başına* buraxanda həlvət ki, itər; Bu məm **kəndi vəzifəmdi** (65, s. 108).

Nəsiminin əsərlərində *kəndi* sözü ilə *öz* əvəzliyinin birləşməsindən ibarət olan *kəndözü* qayıdış əvəzliyinə də rast gəlinir. Məs: Sən şumayi- laməkansan, kəndözündən bixəbər (168, s. 31).

Qərb qrupu şivələrində isə həmin əvəzlik başqa şəkildə özünü göstərir, yəni *kəndi* sözü *öz* əvəzliyindən sonra gəlir, *nəm* də mənsubiyyət və cəm şəkilçisi qəbul edib işlənir. Məs: *öz – gəndinə, öz – gəndilərinə, öz – gəndimə* (13, s. 96-97).

Bəzən qayıdış əvəzliyinin bu növü şəxs əvəzliyi ilə birlikdə işlənir. Məs: *Mən öz – gəndimə, sən öz-gəndinə, o öz-gəndinə, biz öz-gəndimizə, siz öz-gəndinizə, olar öz-gəndilərinə* (13, s. 97).

Saatlı rayonu şivəsində *kəndi* sözü hər üç şəxsin (tək və cəmdə) mənsubiyyət şəkilçisini də qəbul edir və mənsubiyyət şəkilçiləri ilə hallanır. Məs: Sənin tapşırıguy ancaq **kəndim** eylliyəcəm; **Kəndü:n** kefi necədi? (68, s. 158).

Ermənistanın Karvansaray rayonunun Azərbaycan şivələrində isə *kəndi* sözünün ancaq III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənməsinə təsadüf edilmişdir. Məs: O **kəndi** işini düzəldə, biz də hazırıg görəx ırazılaşannan sonra, Harya gedəjəxsə **kəndi** desin, biz də dalıncax gedəx (68, s. 158).

Kəndi əvəzliyinə orta əsr Azərbaycan ədəbi dilində də çox rast gəlinir.

Qeyd etmək lazımdır ki, *kəndi* qədim və orta əsr yazılı abidələrində çox işlək olmuşdur. Məs: **Kəndüyi** dəlülige bıraqdı, sürdi düğünə gəldi (170, s. 63); Qoydu bunu getdi **kəndi** halinə (62, s. 99); Əvi tolu ləlü yaqut taşları, **Kəndi** zahir feli-başın işlənür (54, s. 117); Çapalaq quş yuvasını **kəndü** bozar (172, s. 87); **Kəndi** cəhlinə etiraf etsin, Hər kəramata sehr söyləməsin (160, s. 194).

Kəndi oğuz qrupu türk dillərindən yalnız müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənmiş (89, s. 48).

Nəsiminin əsərlərində *kəndi* əvəzliyinin *kəndi-kəndi* forması da qeydə alınmışdır. Məs: **Kəndü-kəndü** zatını eylər bəyan (170, s. 624).

Kəndi əvəzliyinin təkrarı yolu ilə düzələn *kəndi-kəndi* qayıdış əvəzliyinə Qazax dialektində *gəndi-gəndi* formasında təsadüf olunmuşdur. Məs: **Gəndi-gəndinə** iş görər (68, s. 158).

Maraqlıdır ki, Qazax dialektində bu əvəzliyin *özgəndi* variantı da qeydə alınmışdır. Məs: Uşağı **öz gəndinə** buraxarsan, demirsənmi ki, naxoşlar; **Öz gəndinə** saxlar o boyda külfəti; **Öz kəndinə** sürüf gedif maşını (66, s. 158).

Kəndözi. Nəsimi dilində qayıdış əvəzliyinin *kəndözi* forması da işlənmişdir. Məs: Sən humayun laməkansan, **kəndözindən** bixəbər (170, s. 30); **Kəndüzimi** yazaram fərmanə mən (170, s. 538).

Kəndözi qayıdış əvəzliyi «Kitabi-Dədə Qorqud», «Əsrarnamə», Y.Məddahın «Vərqa və Gülşah» və b. qədim yazılı abidələrin dilində də işlənmişdir. Məs: Çün Səlim şah anı gördi **kəndözi** (74, s. 63); **Kəndözinə** təkyə qılma ey namə (62, s. 100).

Bizcə, *kəndözi* qayıdış əvəzliyi ədəbi dilin formalaşdığı dövrdə tayfa dillərinə məxsus sözlərin paralel işlənməsi ilə bağlı yaranmışdır.

Mən maña; sən saña. Nəsiminin əsərlərində dilimizin tarixi üçün çox maraqlı olan qayıdış əvəzliyinin **mən mana, sən sana** forması da qeydə alınmışdır. Məs: Miskin saçın **məndən məni** kəsdivü peyvənd eylədi (170, s. 48); **Sən saña** yar ol, bul anı sanma ki, yarun yoğımı; **Sən saña** gəl sən, səpə

həq yar ola (170, s. 626); **Sən saña** gər yar isən... Çün yetərsən **sən səpə** yar, ey könül. Gör **sən səni** kim, cismü cansan (168, s. 150, 286, 301).

Maraqlıdır ki, şəxs əvəzlilərinin təkrar edilməsi ilə yaranan qayıdış əvəzliləri Azərbaycan dilinin Dərbənd dialektində və Zaqatala-Qax şivəsində də geniş şəkildə işlənir. Məs: **Mən mənə** biçən (ot) daşiyədəm; **Sən sənə** biçən daşiyəsən; Biz bizə biçən daşiyədüg; **Süz süzə** biçən daşiyəsüz. Qoruyusunmu, **mən mağa** neylədim; **Sen sağa** eləni ələm yığılsa elə: bilməs. **Sən senin** qədrini bilməyi (67, s. 48, 49).

Göründüyü kimi, qeyd olunan şivələrdə hətta II şəxsin cəmini bildirən şəxs əvəzlilərinin təkrar yolu ilə yaranan qayıdış əvəzliləri işlənir.

Qayıdış əvəzliyinin qədim formalarının göstərilən dialekt və şivələrdə saxlanması bu qədim əlamətin dilimizdə tarixən mövcud olmasını sübut edir.

Qayıdış əvəzliyinin bu qədim forması «Kitabi-Dədə Qorqud»da, həmçinin Xətai və Füzulinin dilində də işlənmişdir. Məs: Mərə, **sən səni** bilirsən, bizim halımızdan xəbərtin yoq (170, s. 60); Gördinmi **mən mana** netdim (170, s. 86); Eşqə saldım **mən məni**, pənd olmayıb bir dustdən; Hiç düşmənlə eyləməz onu ki, etdim **mən mana** (160; 131); Yənə haq səndədir, **sən sana** baxa, **Sən sana** baxıb da sən səndən qorxa (27); Bu gün yənə **səndən sənə** fəryad edisərəm. **Bəndən bəni** aldı gözün. **Bizi bizdən** apardı çarəmüz yox (158, s. 30, 32, 39).

Türkologiyada qayıdış əvəzliyinin bu şəkildə ifadəsi ən qədim variant hesab edilir (68, s.155; 15, s. 268).

Şəxs əvəzlilərinin təkrarı yolu ilə qayıdış əvəzlilərinin yaranması alman və fransız dillərində də mövcuddur. Məsələn, fransız dilində qayıdış növ fellər təsriflənərkən belə vəziyyət yaranır. Məs: Je me lave, Tu te laves, Il (elle) se lave, Nous nous lavons, Vous vous lavez, Ils (elles) se lavent (75, s. 140).

Göründüyü kimi, fransız dilində də xüsusi qayıdış əvəzliyi (se, son) yalnız III şəxsin tək və cəmində

mövcuddür. I və II şəxslərin tək və cəmində bu əvəzlilərə müəyyən hal şəkilçilərini artırmaqla düzəlir.

Bütün bunlar bir daha göstərir ki, şəxs əvəzlilərinin təkrarlanaraq hal şəkilçisi qəbul edib qayıdış əvəzliyi yaratması qədim dil hadisəsidir və başqa dünya dillərində də mövcuddür (136, s. 270; 66, s. 156).

İşarə əvəzliləri. İşarə əvəzliləri müasir ədəbi dildən öz zənginliyi ilə seçilir. Belə ki, bu əvəzlilərin bir qismi ədəbi dil üçün arxaikləşmiş, bəziləri isə indi də işlənir. İşarə əvəzlilərinin az bir qismi isə canlı danışıq faktına uyğun gəlir.

Bu. Nəsiminin dilində bu işarə əvəzliyi cəm şəkilçisi qəbul edərək substantivləşir və iki cür imlada – bunlar / بونكلر / və bular / بولار / kimi yazılır. Məs: Gəl **bular** istə bul, ey mərdi rah; Kim **bular** olur sana həqdən güvah (170, s. 632); **Bunlar** oldu cümlə dilin söyləyən; Əvvəlin və axərin **bunlar** olur (170, s. 602).

Nəsimi dilində hər iki variantın olması onu göstərir ki, şair xalq danışıq dilinə nə qədər böyük qiymət versə də, yazılı ədəbi dilin tələblərini də gözləmişdir.

Şu. Nəsiminin «Divanı»nda işlənən *şu* işarə əvəzliyi öz qədimliyi ilə diqqəti cəlb edir. Məs: İlət **şu** dəftərini tez bazarda bir pula sat (170, s. 496); Yarəb, nə sehr edər **şu** pərişəklü şivə kim (170, s. 371).

Yazılı abidələrdə çox fəal olan *şu* əvəzliyi şivələrdə mühafizə olunmamışdır.

Şu sözüne yalnız xalq arasında işlənən «Şunu götür, şunu qoy» ya da «Şunu apar, şunu gətir» kimi bir deyimnin tərkibində rast gəlinir.

Bundan başqa, Gədəbəy rayonu şivəsində bir folklor nümunəsində *şu* əvəzliyinə təsadüf olunur. Məs: Bir quşum var **şu** qətdə, Qanat çalar **şu** qətdə, Dimdiyi var **şu** qətdə, Pötəyi var **şu** qətdə (68, s. 69).

Şu əvəzliyi müasir türk, türkmən və qaqauz dillərində də işlənir (89, s. 43).

Sual əvəzliləri. Nəsiminin dilində *sual* əvəzliləri çoxluq təşkil edir. Y.Seyidov çox doğru olaraq Nəsiminin dilində işlənən *sual* əvəzlilərinin çoxluğunun səbəbini insanın dünyanı dərk etmək, öyrənmək ehtiyacı ilə bağlayır (101, s. 15).

Nəsimi *sual* əvəzlilərini əksər hallarda ritorik *sual* cümlələrində işlədir. Şair bununla öz oxucusundan cavab istəmir, onu sanki həyatın özündən doğan suallarla baş-başa qoyur.

Nəsiminin «Divanı»nda *sual* əvəzlilərinin həm müasir ədəbi dil baxımından arxaikləşmiş, həm də indi də fəal şəkildə işlənən formaları müşahidə olunur.

Nəsiminin dilindən qeydə alınmış *neçün, nişə, necəsi, qanı // xanı; qanda // xanda; qansı // xansı, qancəru, nəçük* və s. *sual* əvəzliləri də bu qəbildəndir.

Tədqiqat zamanı *sual* əvəzliləri ilə bağlı bir sıra maraqlı cəhətlər meydana çıxmışdır. Belə ki, bəzi *sual* əvəzliləri üslubi cəhətdən digər *sual* əvəzlilərinin sinonimi kimi də çıxış edir. Məs:

1. **Nə.** *Nə* *sual* əvəzliyi bədii nümunələrdə müxtəlif mənə çalarları yaradır:

Nə – necə mənasında: – Bu *nə* adətdür, ey türk pərizad (170, s. 104); Qətrə bəhrində gör *nə* ümmanəm (170, s. 555); **Nə** *sual* əvəzliyi, canlı danışıqda və ədəbi dilimizdə necə mənasını verə bilir. Məs: **Nə** gözəl oxuyur. **Nə** səfəli yerdür.

Nə. – hansı mənasında: – **Nə** səbəbdəndir qəmər gah bədr olur, gahi hilal (145, s. 462); Bilməm həqqül yəqin **nə** vəch ilə agahdır (170, s. 454).

Nə əvəzliyinin bu xüsusiyyətinə digər türkdilli yazılı abidələrdə də rast gəlinir. Məs: Dedi: **nə** taifədənsən, ey əziz (62, s. 104); **Nə** aləm, hansı xilqət, sandığım batil xəyalımdır (160;s.11); **Nə** tədbir ol ki gəməzən dəlməyə bağırımı hər yandən (37; s.64).

Maraqlıdır ki, müasir şivələrdə və canlı danışıqda *nə* əvəzliyinin bəzən də *hansı* mənasında işlənməsi müşahidə

olunur. Məs: Tanıyırsan Qəfəri? – Nə Qəfər, hansı Qəfər? (M.Ə.Sabir).

Nə sual əvəzliyinin canlı danışıqda və şivələrdə, həmçinin **nə üçün**, **nə səbəbə** mənaları da özünü göstərir. Məs: Nə durmusan?; Nə baxırsan?.

Nə əvəzliyinin **nə üçün**, **nə səbəbə** mənalarında işlənməsi «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında da qeydə alınmışdır. Məs: Nə bozalarsan, nə ağlarsan? Bağırmla yürəgim **nə** dağlarsan (170, s. 47).

2. **Nişə // neşə**. Nəsiminin dilində *nişə // neşə* sual əvəzliyi **nə üçün**, **nə səbəbə**, **nəyə görə** mənalarında çıxış etmişdir. Məs: Məndən ayırma vəslünü **nişə ki**, şad olur ədu (73, s. 521).

Nə üçün, *nə səbəbə*, *nəyə görə* əvəzliliklərinin sinonimi olan *nişə* sözü şivələrdə *nəyə // nə:şə // ne:şə* şəklində təzahür edir. Əsasən, Muğan qrupu, qismən də Sisyan azərbaycanlılarının danışıqında müşahidə olunan bu qədim əvəzlik *nə üçün*, *nəyə görə* mənalarını daşıyır. Məs: Oyi **nəyşə** apardılar; Bura **nəyşə** qoyarsan mını; Onun söziynən **nəyşə** gedirsüz (İ.); Əsgər, aşağı **nə:şə** gəldün (Sab); Adə, **nə:şə** gəlmisən, adə? (Sal) (14, s. 103); **Nəyşə** çağırılar mını (Kr) (68, s. 123).

3. **Qançəru**. Nəsiminin əsərlərində *qançəru* sual əvəzliyi məhdud şəkildə müşahidə edilir. Məs: Qançəru kim, əzm qılsam səmmə vəchul-lahi gör (73, s. 404).

Qançəru sözü «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində də az müşahidə olunur: A bəglər, oğlan **qançəru** getdi ola? (163, s. 71).

Qançəru sözü dilimizin tarixində bütün dövrlər ərzində yalnız canlı xalq dili xüsusiyyəti kəsb etmiş və ədəbi dildə norma səviyyəsinə qalxa bilməmişdir. Bunu ədəbi dildə yazıbyaradan klassiklərin əsərlərinin dili də təsdiq edir.

«Əsrarnamə», Y.Məddahın «Vərqa və Gülşah», S.Fəqihin «Yusif və Züleyxa» əsərinin dilində daha çox müşahidə edilən *qançəru* sual əvəzliyi ən çox məkan, yer məzmununda işlənməmişdir. Məs: Dedi əzmün **qançərudur** (62,

s. 105); Dədilər əzmün biləlüm **qançəru** (74, s. 68); **Qançəru** baqər isə səni görə (54, s. 105) və s.

M.İslamov *hancaru* əvəzliyinin düzəltmə olub (*hancarır*), *nə zaman*, *nə vaxt* mənalarında işləndiyini göstərir (66, s. 138-139).

Bu fikrə əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, türk dillərinin tarixində *anca*, *bunca // munca* əvəzlilikləri ilə yanaşı *hanca* əvəzliyi də mövcud olmuşdur (129, s. 418).

-ra // -ru // -rı şəkilçisi isə dil tarixində yönlük, istiqamət məzmununu verən qədim yönlük hal şəkilçisi kimi qəbul edilmişdir. Dil tarixi materialları üzərində tədqiqat göstərir ki, bu əvəzlik əsasən, yer, məkan mənasında işlənməmişdir.

Azərbaycan dili şivələrində isə *hancarı* çoxmənalı söz kimi çıxış edir.

Bu söz Qazax və Quba dialektlərində, həmçinin Qax şivəsində *hara*, *hansı tərəf* mənasında da müşahidə olunur: Haraveyi **hancarı** qoydun? (Qaz). Sən bilmədən sədir **hancarı** getdi? (Qb) (80, s. 268). Ay qari, oğlun **hancarı** getdi? (Qax) (66, s. 133).

Bəzi şivələrdə *hancəri* sual əvəzliyinin, *necə? nə cür?», nə üçün?, niyə?, nə vaxt?, nə zaman?* və sual – təəcüb bildirən *necə yəni, necə də* sözləri əvəzində işlənməsinə də təsadüf olunur (66, s. 134).

Hancarı sual əvəzliyi başqa türk dillərində qeydə alınmamışdır (89, s. 48).

2.5.Fel.

Fel Azərbaycan dilinin tarixində öz milliliyini daha çox qoruyub saxlayan nitq hissəsidir. Bu fikri qədim və orta əsrə aid yazılı dil nümunələrinin leksik tərkibi də təsdiq edir.

Fel digər nitq hissələrinə nisbətən həm kəmiyyətcə, həm də ifadə etdiyi məna cəhətcə zəngindir. Fel qrammatik kateqoriyaların rəngarəngliyi və zənginliyi baxımından da dilimizin inkişaf tarixini öyrənmək üçün də çox maraqlı nitq hissəsidir.

Fel Azərbaycan dilinin milli orijinallığını, əsilliyini mühafizə edən, yad dillərin təsirinə müqavimət göstərən əsas nitq hissələrindən biri kimi diqqəti cəlb edir (87, s. 126).

Nəsiminin əsərləri də qeyd edilən məsələləri öyrənmək baxımından çox zəngin və əvəzsiz mənbədir.

Yazılı abidələrin üzərində aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, fellərin əsas xüsusiyyətləri bütün dövrlər ərzində mühafizə edilmişdir. Zaman keçdikcə fellər təkmilləşməyə doğru inkişaf etmişdir. Belə ki, bəzi morfoloji əlamətlər arxaikləşmiş, bəziləri də dəqiqləşərək sabitləşmişdir. Əslində bəzi fellər ədəbi dilə nisbətən arxaikləşmiş hesab olunur. Folklor, şivələr və canlı danışq bu faktların böyük əksəriyyətini özündə qoruyub saxlamışdır. Məsələn: ağmaq, çözmək, dürüşmək, aymaq, oxumaq (demək), tayınmaq, baylanmaq, yaxmaq və s.

Nəsiminin dilindən qeydə alınmış arxaik fellərin bir hissəsi başqa türk dillərində fəal şəkildə işlənməkdədir. Məsələn: varmaq, bulmaq, buraxmaq (atmaq), sürülmək, ilətmək, tapınmaq, irişmək və s.

Şairin əsərlərində işlənən felləri quruluşca üç növə ayırmaq olar: sadə, düzəltmə və mürəkkəb.

Sadə fellər dilimizin tarixi inkişafı ərzində öz milliliyi və kəmiyyətə çoxluğu ilə diqqəti cəlb edir; aymaq, varmaq, qılmaq, ağmaq, ırmək, yüzmək, çözmək və s. Bu fellər əsasən bir hecali köklərdən əmələ gəlmişdir. (94, s. 19-22).

Nəsiminin əsərlərində işlənən düzəltmə fellərin çoxunu -la, -lə şəkilçiləri ilə düzələn fellər təşkil edir: İnkərinə bel bağlama kim qovli-Əlidir (170, s. 219); Aləmi-vəhdəti gözlə bunca qovqası nədir? (170, s. 464); Dildarə müştəq oldu can, anun cəmalın arzular (170, s. 201). -la, -lə şəkilçisi ilə düzələn fellər qərb qrupu şivələrində də geniş yayılmışdır: Yükütlə (taya şəklində yığmaq) (Qb.); pencələ (30 və ya az) dərzi bir yerə yığmaq (Qaz.); heşanla (küləşi döymək üçün yerə sərmək) (Cul.) və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, şivələrimizdə fel düzəldən -la² şəkilçisi öz məhsuldarlığı ilə seçilir (94, s. 48-81).

Fel düzəldən şəkilçilərin tarixi çox qədimdir. Bunlar şəkil və məzmunca müasir morfoloji əlamətlərdən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Məhz buna görə də cüzi seçilmələr nəzərə alınmazsa, demək olar ki, həmin şəkilçilər bütün dövrlərdə məhsuldar olub öz varlığını qorumuşdur (86, s. 128).

Məlum olduğu kimi, fellər öz daxili semantikasından baxımından çoxmənalılıqla digər nitq hissələrindən seçilir. Məhz bu cəhət mürəkkəb fellərin yaranması üçün əsas şərtlərdən biri olmuşdur. Mürəkkəb fellərin əmələ gəlməsi dilin sonrakı inkişaf mərhələsi ilə bağlıdır.

Nəsiminin dilində işlədilmiş mürəkkəb fellər bəzi spesifik cəhətlərdə özünü göstərir ki, bunların bəziləri müasir dialekt və şivələrdə müşahidə edilir. Məsələn: birinci tərəfi -a, -ə şəkilçili feli bağlama, ikinci tərəfi müstəqil feldən düzələn mürəkkəb fellər: Nəfsünü tanıya gör, ey müttəqi (170, s. 628); Lütf ilə söyləşə gör, ey ləli xəndan erməni (170, s. 97). Yerdən çıxa gəldi dabətül ərz (170, s. 565).

Zaman keçdikcə bu forma öz mövqeyini zəiflətməmiş, müasir Azərbaycan dilində, eləcə də şivələrdə həmin mürəkkəb fellərin birinci komponenti daha çox -a, -ə (-ya, -yə) şəkilçili felin birləşməsi şəklində ifadə edilmişdir. Məs: dona qalmaq / gözlənilməz hadisə qarşısında təəccüblənmək, heyrtlənmək, məətəl qalmaq, donub qalmaq / (Qb.); yığla: otumaq (ağlamaq, ağlaya-ağlaya oturmaq; Üş qun gəlib, yi:b gedib, hunuğun sağsağan yığla: otu:pdı. (Q); sinsiyə-sinsiyə qalmaq (bir yerdə büzüşüb ağlaya-ağlaya qalmaq; büzüşərək oturub ağlamaq; Mən əvdə qalmışam sinsiyə-sinsiyə (Şah) (94, s. 155).

Bu cür mürəkkəb fellər Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində də müşahidə olunur. Məs: Böylə degəc, xanım, ol namərdlərin yigirmisi dəxi çıxa gəldi və bir qu onlar dəxi gətirdilər, ayıtdılar (KDQ) Ondan dəxi səndən ötrü gəldim, Gördüm üzünü baxa qaldım (X); Bir ləhzə onu təhəyyür aldı, heyret gözü ilə baxa qaldı (F).

Nəsiminin əsərlərində işlənmiş mürəkkəb fellərin böyük bir qismi leksik səciyyəsinə görə frazeologizmlərdən

ibarətdir: baş oynamaq, başın çəkmək, boş eyləmək, əl yumaq, yoldan bırağmaq və s.

2.5.1. Felin şəkilləri

Nəsiminin dilində felin şəkilləri özünün keçdiyi tarixi inkişaf prosesinə görə diqqəti cəlb edir. Dilin tarixi inkişaf nəticəsində feldə mövcud olan bəzi formal əlamətlər ya dildən çıxmış, ya şivə xüsusiyyəti kəsb etmiş, ya da bu və ya başqa cəhətdən sabit bir şəkil almışdır.

Əmr şəkli. Nəsiminin dilində felin əmr şəkli bəzən müasir ədəbi dildəki norma ilə üst-üstə düşür, bəzən isə fərqli əlamətlərlə təzahür edir. Məs: tanı, gör, göndər, düzülün və s. əmr çaları bildirən fellər ədəbi dil normasındadır.

Müasir ədəbi dildən fərqli olaraq, Nəsiminin dilində felin əmr şəklinin müxtəlif formaları müşahidə edilir. Bu şəkilçilərdən bəzisi arxaikləşmiş, bəzisi isə qismən fonetik dəyişikliklərlə şivələrdə saxlanmışdır.

-avuz, -əvüz. Müasir ədəbi dildəki -aq, -ək şəkilçisinin sinonimidir. Bu şəkilçi Nəsiminin dilində əmr şəklinin I şəxs cəmində işlənir. Məs: Şol sünbülü – pürçin ilə sevdaya düşdük neyləyəvüz (170, s. 79); Bu mərifət sözünün sirrini bəyan edəvüz (170, s. 497) və s.

Azərbaycan dili dialekt və şivələrində – avuz² şəkilçisinin -ağun // -ağuz, -əgün // -egün // -əgüz // -egüz // -əyin variantları işlənir. Məsələn: Muğan qrupu şivələrində – ağ, -əg şəkilçiləri ilə yanaşı olaraq -ağun // -ağuz və -əgün // -egün // -əgüz // -egüz formaları da vardır. Məs: oxıyağun // oxıyağuz, gedəgün, qaçağun // qaçağuz, biləgüz // biləgün, saxlıyağun // saxlıyağuz (14, s.106); Gəlin gedəgüz // gedəgün (B); Gəlin gedəyin (Nax) (105, s. 199).

Mövcud dilçilik ədəbiyyatında -ağun // -ağuz şəkilçisinin mənşəyi barədə müxtəlif fikirlər söylənilmişdir: (105, s.199; 92, s.19; 86, s.142; 94, s.257-258).

-avuz² şəkilçisi Azərbaycan yazılı abidələrində də işlənmişdir. Məs: Yegrəki budur ki, bunda qılavuz (170,

s.116); Ol yeg olə ki evdən gedəvüz; Qorxulu evdə oturan nedəvüz (62, s. 130); Ertəki məclisdən ayıdavuz xəbər (74, s. 77); Bu gözdən nola gər dəniz edəvüz. Fərizədir bizə ki, ömri xoş keçirəvüz. Gərək təbli bəşarət çalavuz (158, s. 109, 164, 184).

Qeyd etmək lazımdır ki, -avuz² şəkilçisi əmr məzmunundan daha çox çağırış, məsləhət, təklif, xahiş və s. mənə çalarları ifadə etmişdir.

Türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixində ğ > v və g > y dəyişikliyinə baş verdiyini nəzərə aldıqda, -ağuz, -əgüz şəkilçisi ilə -avuz, -əvüz arasında, -əgün şəkilçisi ilə -əyün arasında uyğunluq görmək olar (48, s. 207).

Bu şəkilçilərin tərkibində həm I və həm də II şəxs (cəm) şəkilçiləri birləşmişdir. Əgər danışan I şəxsin nümayəndəsi kimi yalnız I şəxsə müraciət edirsə, o zaman ədəbi dilimizdə olduğu kimi, «gedək, alağ, gətirək» sözlərini işlədəcəkdir. Əgər danışan I şəxsin (cəm) nümayəndəsi kimi II şəxsə (cəm) müraciət edirsə və bu görülməz işdə həm I şəxsin (cəm), həm də II şəxsin (cəm) iştirakı birlikdə (eyni zamanda) lazımdırsa, o zaman ədəbi dilimizdən fərqli olaraq, «gedəgün» şəklində ifadə ediləcəkdir. Məs: Süz gəlin bira, biz süzi:nən birlikdə ora gedəgün (14, s. 106).

Doğrudan da, qədim -avuz² və onun bəzi şivələrində rast gəlinən variantları (-ağuz // -ağun // -əgüz // -əgün // -əyün və s.) ədəbi dilimizdən fərqli olaraq, həm də iqiqat əmr çaları yaratmağa xidmət edir. Əmr formasına təkid, məsləhət, xahiş kimi emosional məzmunlar verir.

-gil, -ğil. Nəsiminin yaradıcılığında əmr şəklinin II şəxs təki, həm şəkilçisiz, həm də ədəbi dilimizdən fərqli olaraq, -gil, -ğil şəkilçiləri ilə düzəlir. Məs: Assığı yoxmuş anın, sən girməgil bazarına (170, s. 55); Gəlgil söndür abi-vüsalınla narimi (170, s. 85); Baqım nə var, vaiza, qoyğil mənə öz halimə (170, s. 154); Dillərini anlağil sən bunların (170, s. 624); Gözlərim yaşın rəvan etmək dilərsən etməgil. Müddəalar qalib oldu hazır olğil başına. Mənzilə irmək dilərsən eşqi yoldaş eyləgil (168, s. 38, 108).

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, əmr formasının sonuna artırılan -gil, -ğil şəkilçisi damaq ahənginə tabe olaraq iki şəkildə işlənmişdir.

-gil, -ğil şəkilçiləri digər yazılı mənbələrdə də qeydə alınmışdır. Məs: Bəru gəlgil, başum baxtı, evüm təxti (170); Yürəgüm üstündən açgil sinəmi (62, s. 130); Sormagil, ey nur hünər (74, s. 77).

Bu şəkilçi Q.Bürhanəddinin əsərlərində -gil, -ğil formasında müşahidə edilir: Sən bəni görgil ki, az ar istərəm. Ayağunun tozunu yelə verməgil. Dildar ilə xoş ol və zəmanəyə qalmağil (158, s. 23, 37, 234).

XVIII əsrdən başlayaraq -gil, -ğil yazı dilində tamamilə zəifləyib itir, canlı danışıq dilində olduğu kimi, yazı dilində də – *gilən* forması normalaşır (87, s. 138).

Azərbaycan dilçiliyində -gilən şəkilçisinin mənşəyinə dair müxtəlif mülahizələr vardır. H.Mirzəzadəyə görə, XVII əsrdən sonra dilimizdə işlənən -gilən, -ginən, -ginan şəkilçilərinin sonuna artırılan -an, -ən çox ehtimal ki, ikinci şəxs əvəzliyinin (sən) tərkibində olan n ünsürüdür (87, s. 139).

M.Rəhimov isə belə hesab edir ki, -gilən formasının yaranmasında -san, -sən şəxs əlaməti bilavasitə iştirak etməmiş, -gil birbaşa -ən formatına birləşmişdir (92, s. 64).

M.Rəhimov bu şəkilçinin XVII əsrdən əvvəlki dövrlərdə az işləndiyini qeyd edərək belə fikrə gəlir ki, bu suala müsbət cavab vermək lazımdır, çünki hər hansı bir forma dildə birdən – birə yaranmır. Məs: Arif isən dünyanı sevməgilən at orduna, Padşahdır qeyli-qaldan köçübən ürəyan olan (N.XIV); Zərdalu eşitdi, nərə urdu, Kim gilası görgilən qudurdu (F.XVI); Muni oxuyub baxgilən ki, Ziyadoğlunun nə ciddü-cəhdi var səni dutməgdən («Şühədnamə» XVI) (92, s. 63).

XVII əsrdən başlayaraq yazılı ədəbi dildə -gilən forması ilə yanaşı, -ginən şəkilçisi də işlənmişdir; Ey şəm, xəbər sormaginən çəşmi -tərimdən (Qövsü Təbrizi); Həsretin çəkməkdən yanıb odlara, görgünən, düşübdür, nə hala Vaqif (175, s. 115).

-gilən, -ginən şəkilçisi XX əsrin əvvəllərinə qədər yazılı ədəbi dilimizdə fəal işlənmiş, sonra arxaikləşmişdir (92, s. 65).

-qınan, -ginən şəkilçisi ən çox Şamaxı dialektində, Muğan qrupu və Mərzə şivələrində, Bakının Qobu, Güzdək, Hökməli kənd şivələrində müşahidə olunur. Məs: Qoynu apar salqınan dama; Paltaruvı çirkli saxlamağınan; Qulağım yavadı, əməlli diginən; Buün ora getməginən (14, s. 106); İt bağludu, qorxmaginən (106, s. 84).

Oğuz qrupuna məxsus türk dillərindən yalnız türkmən dilində felin əmr şəkli II şəxs təkində bəzən -qın⁴ şəkilçisi ilə də ifadə edilir: alqın, düzqün, qıtqın, seretqene (89, s. 66);

Nəsiminin əsərlərində felin əmr şəklinin II şəxs cəmində sonu saitlə bitən fellərin təsdiq və inkar formalarında heca düşməsi də müşahidə edilir: Məs: Zahidi nadana söylən özünü tərək eyləsin (170, s. 441); Kəbəni bütəxənədən fərq eylən gəlsün bəru. Hər kişinin sorman əslin izzətindən bəllidür (170, s. 440); Məscidə varmən bu gün (170, s. 76).

Əmr formasının II şəxs cəmində özünü göstərən bu hadisə Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələrində də müşahidə edilir. Ancaq burada heca düşməsi nəticəsində sözün son saiti uzun tələffüz olunur. Məs: Anama də:η mən gələmmə:jəm; Gedin siz də işde:η, qazanın (92, s. 24).

«Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində də eyni hala təsadüf edilir. Məs: Çünki Qazan bəgdən buyruq olubdur, qon otursun! – dedilər. (163, s. 64); Mərə, qapuçular, qapun qapan!-dedilər (163, s. 80); Qara keçə altına döşən, qara qoyun yəxnisindən öginə gətürün (163, s. 34).

Şərq qrupu dialekt və şivələrində açıq *a*, *ə* bəzən də *e* səsləri ilə bitən fellərdə, eləcə də felin inkar aspektində əmr şəklinin II şəxs cəmində şəkilçilər -un,-ün şəklində işlənir. Məs: qo:lo:un, bağışdo:un, gözdö:ün (B); saxlo:un, bağlamo:un (Şam), qo:un, yi:ün (Muğ) (94, s. 264).

Əmr şəklinin II şəxs cəminin inkarı da Nəsimi dilində ədəbi dildən fərqli şəkildə işlənmişdir. Məs: Hər kişini sorman əslin, izzətindən bəllidür (170, s.447); Ey üzün qədrü

cəmalın rəhmətən lil aləmin, Məscidə varmən bu gün, arzulaman meyخانəni (170, s. 96).

M.Rəhimov bu formanın yaranmasını iki sait arasında y səsinin əvvəlki səsi qapalı saitə çevrilməsinin nəticəsi kimi izah edir: Məs: deməyin > demiyin > demiin > demi:n; sanmayın > sanmıyın > sanmın > sanmı:n (92, s. 27).

Bizcə, ədəbi dildə y bitişdiricisi qəbul olunana qədər canlı danışıqda sait uzanması, ya da qovuşuq saithlər iki sait səsin yanaşı işlənmə çətinliyini aradan qaldırmağa xidmət etmişdir. Azərbaycan şivələrində, eləcə də canlı danışıqda müşahidə edilən həmin xüsusiyyət deyilən fikri təsdiq edir. Məs: qo:lo:un // qo:lo:uz, bağışdo:un // bağışdo:uz, gözdö:ün // gözdö:üz (B); yazmo:üz, gidmō:üz (Qb); saxlo:un, bağlamo:un (Şam); qo:un //qo:uz, yi:ün //yi:öz (Muğ) (92, s.264).

Bu forma digər ədəbi-bədii dil nümunələrində də qeydə alınmışdır. Məs: Bəglər, siz yeqüniz-, içiniz, söhbətinüz tağıtmanuz (163, 69); Çün məhəlli gəldi təqsir eyləmün; Qamusın yazun Səid heç söyləmün (62, s. 133); Adəm övladi bilə yar olməniz (37, s. 94);

Nəsiminin əsərlərində felin əmr şəklinin III şəxs tək müasir əbədi dildən fonetik cəhətdən fərqlənir. Burada şəkilçilərin dodaq variantı daha fəal olmuşdur. Məs: Cahil vü nadan nə bilsün danədür, Danə dana bilür kim danədür (170, s.164); Alinə vermişəm könül alı çox alə düşməsün (170, s. 173); Sən mənə, dilbər, yetirsən, özgələr yar olmasun (170, s. 159); Düşmüşəm biyar ahı kimsə biyar olmasun (170, s. 170).

Felin əmr şəklinin III şəxs tək və cəmdə qərb, cənub, şimal qrupu dialekt və şivələrində, Quba dialektində dördvariantlı – sın, –sin, –sun, –sün, şərq qrupu dialekt və şivələrində, (Quba dialektindən başqa) isə ikivariantlı –sun, –sün şəkilçisi işlənir. Cəmdə –lar, –lər kəmiyyət şəkilçisinin –nar, –nər variantı özünü göstərir. Məs: qırsun, gəlsün, vırsun // vursun, ütsün (B., Şam., Muğ.) (94, s. 264); alsun (-nar); baxsun (-nar); gedsün (-nər); disün (- nər) (14, s. 107).

Eyni hal digər orta əsr yazılı mənbələrin dilində də müşahidə olunur. Məs: Əvət, həm mana eki adam verin, yeməgüm bənüm bişirsün, mən yiyəyim ! –dedi (170, s. 99); De genə alsun gerü verdüğünü (62, s.127); Yeydürür, meyخانədə bir cam versün bir gözəl (160 s. 64). Diməzəm kim yardin könlümgə azar almasun (37, s.94). Kimdə ki, var isə gəlsün ortaya. Zülfünə de qılmasun bana təşviş. Düşmənlər bizdə bolsa ditrəssünlər (158, s. 621, 624-625).

Qeyd etmək lazımdır ki, felin əmr şəklinin III şəxs cəmdə də şəxs şəkilçisi əsasən ikivariantlıdır: -sun (-lar); -sün (-lər).

Bu şəkilçi tarixi nümunələrdə çox da aktiv olmamışdır. Nəsiminin dili də bu baxımdan istisna təşkil etmir. Məs: Nə bilsünlər səni kim can nədənsən (170,s. 162).

Felin xəbər şəkli. Felin xəbər şəkli felin zamanlarını əhatə edir. Nəsiminin əsərlərində də felin üç zamanı vardır: keçmiş, indiki və gələcək zaman.

Keçmiş zaman özü də şühudi və nəqli keçmiş zamanlara ayrılır.

Şühudi keçmiş zaman. Nəsiminin dilində şühudi keçmiş zamanın morfoloji əlaməti müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki formal göstəricilərdən fərqlənmir. Fel kökünə artırılan -di⁴ şəkilçisi şəkil və mənasına görə bütün dövrlərin dilində sabit olmuşdur.

Nəsiminin əsərlərində şühudi keçmiş zaman şəkilçisi bir imlada / ۷/ yazılmışdır. Məs: Yüzini gördi zəna ki afitab, Əz xəcalət düşdi nə ki, afitab (171 III c.. 173);

Nəsiminin dilində şühudi keçmiş zamanda işlənmiş fellər şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişərkən müasir ədəbi dildən fərqlənmir. Məs: Cahan tərə eylədim keçdim cahandan (170, s. 383); Şol moğolçin nərgisinlə çünki qapdın könlümü (170, s. 58). Afərin, şol dilbərin girdik əbavü şalinə (170, s.373).

M.Şirəliyev Azərbaycan dilinin dialekt materiallarında, keçmiş zamanın üçüncü şəxs tək və cəmdə şəkilçilərin işlənməsinə görə, üç qrupa bölmüşdür: Birinci qrupa dörd variantlı –dı⁴ şəkilçisi işlənən qərb qrupu

şivələrinin, ikinci qrupa bəzi kənd şivələrini çıxmaq şərtilə, dördvariantlı –dı⁴ şəkilçisinin işləndiyi şimal və cənub şivələrini, üçüncü qrupa ikivariantlı –dı // di şəkilçisi aid edilir. Məs: başardı, gəldi, qodi, güldi (B.); baqdı, bildi, qurdu (Sab. Əlib.) (105, s. 208).

Nəqli keçmiş zaman. Nəqli keçmiş zaman Nəsiminin bədii dilində –miş⁴ və –ib⁴ şəkilçiləri ilə formalaşmışdır.

Nəsiminin əsərlərindən nəqli keçmiş zamanın əsas ifadə forması –miş⁴ şəkilçisidir. Məs.: Düşmüşəm ta ki, səbəbsiz ayrı şol dildərdən (170, s. 301); Afərin olsun səni nə xoş yaratmış yaradən (170, s. 298); Getmə kim azğın eyləmişəm, ey dilaram, eyləmə (171, III c., s. 162).

Göründüyü kimi, felin nəqli keçmiş zamanın –miş⁴ şəkilçisi ilə düzələn I və II şəxsin tək müasir ədəbi dildən, əsasən, fərqlənir.

Eyni hal digər qədim yazılı abidələrin dilində də özünü göstərir. Məs: Qonur atım yorultmuşam sənün için (163, s. 75); Gözüm ilə hər dənizə bir bəhri –ümman vermişəm (158, s. 487); Gördü vərəqdə yazılmış sətiri-zər (53, s. 15); Oturmuş Kişvəri gülzar içində (37, s. 113); Müjdə bir xurşiddən vermiş məgər badi-səba (160, s. 128).

Yalnız birinci şəxsin cəminin müasir dildən fərqli olduğu aşkar olur. Yəni müasir Azərbaycan dilində felin nəqli keçmiş zamanı I şəxsin cəmində «-q, -k» şəxs sonluqlarını qəbul edir: yazmışıq; gəlmişik; qurmuşuq; görmüşük (49, s. 191).

Yazılı abidələrin dil nümunələrinə əsaslanaraq demək olar ki, XIX əsrin ortalarına qədər nəqli keçmiş zamanın I şəxs cəmində qədim cəmlilik əlaməti sayılan –iz⁴ şəkilçiləri işlənmişdir. Eyni cəhət Nəsiminin dilində də müşahidə edilir. Məs: Saqi ləbindən doğmuşuz, yəni ki, beydən lam ilə; Hökmünə məhkum olmuşuz, sultanımızdır mirimiz (170, s. 79); Canımızı buraxmışız atəşi-eşqə ud tək (170, s. 80).

Ədəbi dildən fərqli olaraq nəqli keçmiş zamanın I şəxs cəmində işlənən –iz⁴ şəxs şəkilçisi yazılı abidələrdə də özünü göstərir. Məs: Qazan bəgün dünlügi altun ban evlərini biz yıqmışuz, Tələ-tələ şahbaz atlarını biz binmişüz, Qatar-qatar

qızıl dəvəsini biz yenmişüz (163, s. 43); Çox görmüşüz bir arada biz verdi xar ilə (158, s. 478).

Qeyd etmək lazımdır ki, nəqli keçmiş zamanın I şəxs cəmində özünü göstərən bu şəkilçi ədəbi dilimizdə və şivələrimizdə işlənir.

Nəsiminin əsərlərində diqqəti cəlb edən maraqlı cəhətlərdən biri də nəqli keçmiş zamanın I şəxs təkində ədəbi dildən fərqli olaraq –ib⁴ zaman şəkilçisinin işlənməsidir. Məs: Çü bülbüləm, düşübəm gülşəndən ayrı (170, s. 621); Sübhəmdə nəsimi-sübhi-nigar, İribəm aşıqə səlam oldum (170, s. 548); Kəpənək geymişəm, əndişədən azad olubam (167, s. 96).

Ədəbi dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində birinci şəxsə –ib nəqli keçmiş zaman forması istifadədən qalmışdır.

Nəqli keçmiş zamanın birinci şəxsində –ib⁴ şəkilçisinin işlənməsi Azərbaycan dilinin Cəlilabad rayonu şivələrində birinci şəxs təkə, Böyük Qarakilsə (Kirovakan) və Karvansaray (İcevan) şivələrində birinci şəxs tək və cəmdə qeydə alınmışdır. Məs: Mən qalıbam indi bırdə bilibsz. Şayır oldım, dara düşdüm bilibəm; Gəlibəm bıra (Cəl: Ləkin k); Ele hey deysən alıbam; Belə yaxşı gəlibəm tənibəm mən (Cəl.Cəngən k) (116, s. 24); // alıbam, alıbax (Böyük Qarakilsə) (48, s. 191).

Karvansaray (İcevan) rayonun Ayrıım kəndlərində bu şəkilçi –iv –uv fonetik variantında müşahidə edilir: oxuyuvum, oxuyuvax, yatıvım, yatıvax (Polad, Ağkilsə, Mürteyil, Alaçıqqaya) (48, s. 191).

M.İslamov –ib⁴ zaman şəkilçisinin nəqli keçmiş zamanın I şəxsində işlənməsi haqqında geniş şəkildə danışmış, bunun Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində, eləcə də qədim yazılı abidələrimizin dilində və klassiklərimizin əsərlərində müşahidə olunduğunu göstərmişdir (67, s. 50-57).

Azərbaycan ədəbi dilinin qədim xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən başqa nümunələrdə də bu vəziyyət az-çox qeydə alınmışdır. Məs: Qalubəm bican mən dilxəstə canan bərgəli; Gör kim, nə müsəlman bulubəm axırı-kar (37, s. 115);

Təhqiq edübəm işim xətadır; Mən həm olubam bu işdən agah (160).

Qeyd etmək lazımdır ki, Nəsiminin «Divan»ının dilində nəqli keçmiş zamanın II şəxsdə -ib⁴ zaman şəkilçisi ilə ifadəsi daha geniş şəkildə müşahidə olunur. Məs: Necə Fərhadvəş könlüm alıbsan (170, s.194); Gər tapıbsan, gəl, bəyan eylə rəvan (170, s. 605).

Muğan qrupu şivələrində felin nəqli keçmiş zamanı II şəxsin tək və cəmində -miş⁴ şəkilçiləri ilə yanaşı olaraq -ib⁴//-ın⁴ (Əliabad, Təzəkənd, Xırmandalı şivələrində) zaman şəkilçiləri də işlənir. Məs: baxıbsan, baxıbsız, gəlibəsən, gəlibsiz, görüpsən, görüpsüz (14, s. 110).

Bu fəallıq dilimizin digər qədim mənbələrində də qeydə alınmışdır. Məs: Zəfəranı don degül bu kim geyibəsən, ey pəri; Cəhan bağında bir gül dərməyibəsən (37, s.115); Ey olan sakini-məscid, nə bulubsan bilməni (160; s. 50).

Nəsiminin bədii irsində nəqli keçmiş zamanın III şəxs təkində -ib⁴ şəkilçisi ilə ifadə edilməsi müasir ədəbi dildə olduğu kimidir. Məs: Ol şəhadətdən dönübdür küfri-iman sizlərə (170, s. 20); Həm bu mənə üz veribdir gönlümə işbu əta (170, s. 486).

İndiki zaman. Nəsiminin əsərlərində indiki zaman ədəbi dildən fərqli olaraq müxtəlif zaman şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Burada felin indiki zamanında əsasən -ır⁴ zaman şəkilçisi işlənir. Məs: Cahil vü nadan nə bilsün danədir, Danə dana bilür kim danədir (171, III c., s.164); Bəqa buldı fənədə qalırəm uş yedi aşıq (171, III c.); Sən mənə, dilbər, yetirsən özgələr yar olmasun (171, II c., s. 310).

Lakin şairin əsərlərində şəxs şəkilçilərinin işlənməsində bəzi xüsusiyyətlərə rast gəlirik ki, bunlar müasir ədəbi dilin həm yazılı, həm də şifahi forması üçün arxaik hesab edilir.

Məlum olduğu kimi, ədəbi dildə birinci şəxsin təkini bildirmək üçün indiki zaman şəkilçisindən sonra -a (-ə) -m birinci şəxs şəkilçisi işlənir.

Lakin Nəsiminin əsərlərində I şəxsin təkində ədəbi dildən fərqli olaraq -m əvəzinə -n şəxs şəkilçisinin işlənməsinə də rast gəlinir. Məs: Boyum-Syü qolum-Cövza bilirmən. Bu

sözə yoxdurur zərrə gümanım (170, s. 636); Sin sədət görsə dərmən bağrım uş büryan olur (170, s. 533).

İndiki zamanın I şəxs təkində şəxs şəkilçisinin -n ilə ifadə olunmasına təsadüfi bir hadisə kimi baxmaq olmaz.

H.Mirzəzadə bu şəkilçinin (-n) XV-XVI, qismən də XIX əsrlərdə bir sıra yazıçıların dilində işləndiyini və Qazax rayonunun Canallı kənd şivəsində də müşahidə edildiyini göstərir: «oluran, vururan, görürən, soruşuran, deyirən və s.; II şəxs inkar şəklində vermirən, almıran, baxmıran, getmirən, içmirən və s. (86, s. 147).

Bu qədim əlamət hal-hazırda özbək dilində mühafizə olunur. Məs: baretirman (113, s. 109).

Eyni hal Təbriz və Zəncan şivəsində də qeydə alınmışdır: alıran, gəlirən, tuturan (22, s. 82-83).

Yazılı abidələrin dilində bu xüsusiyyətə XV əsrdə və daha sonralar da təsadüf edilir. Məs: Hər gecə düşümdə göürmən pərişan zülfünü; Cəhani bir yan göürmən, sizin bir yan; Məni – yalmğac başımı daşə ururmən ab mən; Səndən ayru, ey güli-xəndan, qıurmən çap-rak (37, s. 117); Məstü layəqəl gəzirmən şəhr içində ar məsin: Mən bilirmən bu dili seyda nələr küncündədir (27, s.40).

İndiki zamanın III şəxsinə zaman şəkilçisinin labiallaşması da özünü göstərir. Məs: Danə danə bilür kim danədir (171, III c., s. 164); Dəm iysi gəlür tudə çəndan Səba hərdəm gəlür mişkin saçun çinü tatarindən (171, III c., s. 304).

Azərbaycan ədəbi dili tarixində dodaq ahənginin təzahüründə dodaqlanmayan və dodaqlanan saıtlərin ardıcılığının gözlənilməsi ilə yanaşı, söz sonunda dodaqlanma əlamətinin yaranması xüsusiyyəti də olmuşdur. Bu meyllər müasir şivələrdə də qorunub saxlanmışdır.

Söz sonunda dodaqlanma hadisəsi əsasən şərq qrupu və qismən cənub qrupu şivələrinin əsas fərqləndirici əlaməti hesab olunur.

Azərbaycan xalq dilinin təşəkkül etdiyi dövrlərdə tayfa dillərinin xüsusiyyəti olan bu hadisə sonralar məhəlli dialektlərin əlaməti kimi formalaşmışdır.

T.Hacıyev yazır ki, Azərbaycan ədəbi dilinin hələ XVI əsrə qədərki dövründə Təbriz dialekti ilə yanaşı, Şirvan dialekti də iştirak etmişdir (52, II c., s. 1).

Deməli, ədəbi dilimizdə ənənəvi şəkildə fəaliyyət göstərən Şirvan dialekti XIV əsrdə Nəsiminin bədii dilinin əsasında durmuşdur.

Başqa sözlə, bu fikri Nəsiminin öz bədii yaradıcılığında Şirvan dialektinin canlı dil faktlarından bəhrələnməsi sübut edilir.

Nəsiminin «Divan»ının dili üzərində aparılan tədqiqat işi göstərir ki, indiki zaman şəkilçisi tarixən öz sabitliyini qoruyub saxlamışdır. Lakin felin indiki zamanının təsrifi zamanı müasir ədəbi dilimizdən bəzi fərqli cəhətlər ortaya çıxır. Bu hal daha çox felin indiki zamanının I və III şəxs tək və cəmində özünü göstərir. Məsələn; Nəsiminin dilində sonu samitlə bitən fellərin müasir ədəbi dildəkindən fərqli olaraq bitişdiricisiz işləndiyinin şahidi oluruq. Məs: Eşidərsə, daş arır həsrətdə ahü-zarımı (170, s. 103); Tanıyan nəfsini tanır xudasın (171, II c., s. 635) Hafiz əgərçi oxur yövmü-yunadı, vəli (170, s. 451).

Bu vəziyyət Cənubi Azərbaycan şairi M.H.Şəhriyarın dilində də müşahidə olunur: Bayram idi, gecəquşu oxurdu, Adaxlı qız bəy corabın toxurdu.

M.Şirəliyevin yazdığına görə, bəzi şivələrdə indiki zaman şəkilçisinin bitişdiricisiz və yalnız iki variantlı forması işlənir.

Belə ki, bu hal dilimizin Bakı, Şamaxı, Naxçıvan dialektlərində, Mərəzə, İsmayılı və Muğan qrupu şivələrində xarakterik xüsusiyyətdir. Məs: tanıram, tanırsan, tanıır, tanırx, tanırsız, tanırlar; oxıram, oxırsan, oxır, oxırax, oxırsuz, oxırlar (105, s. 222).

Müasir Azərbaycan dilinin əksər şivələrində saitlə bitən bəzi fellərdə -yır⁴ şəkilçisinin saiti felin sonundakı saitlə birləşərək uzun sait variantı əmələ gətirmişdir. Məs: di:rəm; di:rsən; di:r; di:rax, di:rsiz, di:llər, oxı:ram, oxı:rsan, oxı:r, oxı:rax, oxı:rsuz, oxı:rlar, işdi:rsən, başdi:rıq və s. (105, s. 222).

Nəsiminin dilində -ır⁴ zaman şəkilçisinin mənaca qeyri-qəti gələcək zaman mənasında işlənməsinə də təsadüf olunur. Məs: Sən mənə yetirsən, dilbər, özgələr yar olmasun (170, s. 310); Yolu azırsan, düşürsən naləvü əfğanə, Uyma qəflət uyxusunda qıl nəmaz ilə niyaz (171, III c., s. 105).

Maraqlı haldır ki, eyni vəziyyətə bəzi şivələrimizdə də rast gəlirik. Məs: Bəs döymi, cama:t muna nə de:r, bir ona çımxır, yoxsa, belə olmaz. Xalça olsa, onu gənə pıçaxnan doğro:ruş kəse:rix; doğro:ruş kəserix ifin (T) (94, s. 233).

Dialekt və şivələrimizdə indiki zaman şəkilçisi fellərə qoşularaq nəqli, şühudi keçmiş, qəti gələcək və qeyri-qəti gələcək zamanları, xəbər şəklinin mürəkkəbini, əmr, arzu və şərt şəkillərini də bildirir (94, s. 232-233).

Zaman şəkilçilərinin mənaca bir-birini əvəz etməsi hadisəsi ədəbi dil tarixinin digər yazılı mənbələrində də qeydə alınmışdır: Gül yüzün dövründə, xəttin kim oxur qul Kişvəri; Məzarım üstünə hərdən nədən ağlar bahar ayrı (K); Mey bəslədi jalə hər vərəqdə, Turac kitab oxur təbəqdə (X); Yazarlar idi tamam şerin, Oxurlar idi müdam şerin (F); Heydərbaba, dağın-daşın sərəsi, Kəklik oxur, dalsında fərəsi (M.Şəhr.).

Ə.Dəmirçizadə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili üzərində uzun illər apardığı tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlmişdir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində ümumxalq dili halında təşəkkülətmə dövründəki «...Azərbaycan dilində indiki zaman və müzare-gələcək zamanlar eyni şəkilçilər ilə (-r // -ər // -ar, -ür // -ur şəkilçilər ilə) ifadə edilmişdir, yəni hər zamanı ifadə edən xüsusi şəkilçi hələ ayrılmamış və müstəqil halda təbəllür etməmişdi» (34, s. 94).

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ədəbi dili tarixində felin zaman şəkilçilərinin diferensiallaşması uzun sürən inkişaf yolu keçmişdir.

Bu qədim tarixi dil faktının müasir dialekt və şivələrdə də müşahidə edilməsi deyilən fikirlərin həqiqiliyini sübut edir (94, s. 232-233).

-a+dur, -ə+dür. Nəsiminin dilində felin indiki zamanını ifadə edən ikinci formal əlamət -a+dur, -ə+dür şəkilçisidir.

Məlumdur ki, dil tarixində indiki zamanın daha bir şəkli əlaməti olan -a+durur, -ə+dürür və -a+dur, -ə+dür şəkilçiləri də mövcud olmuşdur. O cümlədən Nəsiminin «Divan»ında felin indiki zamanın III şəxsinə -a+dur, -ə+dür şəkilçisi də işlənmişdir. Məs: Bağ içində yanadır hər guşədə gülnar nar (170, s. 211); Təhqiq ilə isbat edədür dövrü təsəlsil (170, s. 59); Gəl, ey ömri – əzizimdən, əzizim, Ki səniz keçədür ömrüm əbəsvar (170, s. 198).

Maraqlı faktdır ki, qədim və orta əsr yazılı abidələrimizin dilində çox təsadüf edilən -a+dur, -ə+dür şəkilçisi Nəsiminin dili üçün səciyyəvi olmamışdır.

Qıpçaq qrupu türk dillərinə məxsus olan bu şəkilçinin əsas məhdud şəkildə işlənməsi, bircə, Nəsimi dilinin canlı xalq danışıq dili ilə sıx bağlı olmasından irəli gəlmişdir. Çünki bu forma klassik poeziya üslubunu yaşadıb davam etdirən şairlərin dilində daha çox, canlı xalq dilində yaranan yazılı abidələrimizin dilində isə az nəzərə çarpır.

-a-dur, -ə-dür forması XIV – XV əsrlərə məxsus digər yazılı abidələrin dilində də işlənmişdir. Məs: Çü bunlar cümləsin bir-bir yeyədür (YM, VG); Xunun cigəri kim sənün için verədür can (K); Cular axadur kənarı-bağdan (X).

Nəsiminin «Divan»ının dilində -a-dur, -ə-dür indiki zaman şəkilçisinin daha qədim forması -a-durur, -ə-dürür işlənməmişdir. Yalnız indiki zamanın III şəxsinə çıxış edən -a-dur, -ə-dür şəkilçisi ədəbi dilimizdə sabitləşə bilməmişdir.

Türkologiyada bu şəkilçinin mənşəyinə dair müxtəlif fikirlər mövcuddur.

T. Hacıyev bu fikirləri inkişaf etdirərək yazır: «Əslində -dür və -ir şəkilçilərinin dur feli ilə əlaqələndirilməsi -durur şəkilçisinin mürəkkəb quruluşu ilə şərtlənir və yozulan qrammatik semantikanın durmaq felinin leksik məzmununa uyğun gəlməsi bu gümana zahirən haqq qazandırır. Şkilçi belə parçalanır: dur / fel / +ur / şəkilçi/. Halbuki leksik vahid

bərabərləşdirilən hissə -dur özü fuziləmiş iki şəkilçidən ibarətdir (51, s. 63).

Bircə, bu şəkilçinin tarixi inkişafı bu vəziyyətdə olmuşdur; -a-durur, -a-dur -a+du, -a+d+ (şəxs şəkilçiləri).

Çox maraqlıdır ki, şivələrimizdə -a+durur, -ə+dürür, -a+du, -a+d+ (şəxs şəkilçiləri) işlənsə də, -a+dur şəkli qeydə alınmamışdır.

Azərbaycan dilinin Quba dialektində, Dərbənd və Tabasaran şivələrində, Xaçmaz, Dəvəçi şivələrində, Bakının və Əlibayramlının bəzi kəndlərində -a²d+ (şəxs şəkilçiləri) forması hal-hazırda mühafizə olunur. Məs: aladam, alasam, aladı (du), gidəduğ; gidəsüz, gidədi // gidədülər (Qb.); baxadam, gələdi (B.); quradam, gələduğ (Şam.); aladam, aladu // alad, kitəsə // kitəsən, kitədüg // gitədük (Tab.) (94, s. 227-228).

Felin indiki zamanında -a-durur və -a-dur formalarının işlənməsi Azərbaycan dilinin şimal (Dər., Tab.) şimal-qərb (Q., Zaq.) şivələri üçün səciyyəvidir. Simavar horda qayniya durur; Əli baxa durur (Q.) (105, s. 220); Qapıdan baxa dureysan; Nizaməddin dayı gircənəni daxalda gezdirə durey (Q.); Niyə qapıda baxa durursan (Zaq.) (94, s. 228) və s.

Quba dialektində -a dur² forması həm də fel şəkillərinin rəvayətinin formal əlamətini qəbul etsə də, mənaca indiki zamanı bildirir. Məs: Nə var qaparetivün qavağına baxa durmusan (105, s. 220); Sənə nə ulub üzvi çəkə durmisen? Nə çux belə qəzeti uxiya durmisan? (94, s. 228).

Bir cəhət də böyük maraq doğurur ki, ədəbi-bədii materialların dili ilə müqayisədə şivələrdə işlənən indiki zaman şəkilçiləri daha çox zənginliyi və rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Dərbənd, Tabasaran və Qax rayonlarının şivələrində -a -dur indiki zaman forması bütün şəxslərdə özünü göstərir: dərə duradam, dərə duradsan // durasan, dərə duradu // duradı, dərə duraduq // duradık, dərə duradsuz, dərə duradular // duradılar (Dər., Tab.), ala duriyam, ala duriysan,

ala durıy, ala durıyix, ala durıysız, ala durıylar (Q.) (48, s. 204).

Gələcək zaman. İş və ya hərəkətin gələcəkdə görülməsinin qətilyindən asılı olaraq gələcək zamanın iki növü var; 1). Qəti gələcək zaman. 2). Qeyri-qəti gələcək zaman.

Yazılı abidələrin dili üzərində aparılan elmi araşdırmalar göstərir ki, gələcək zaman tarixi inkişafı, özünəməxsusluğu və zənginliyi, həmçinin morfoloji əlamətlərinin rəngarəngliyi ilə felin digər zamanlarından seçilir.

Qəti gələcək zaman. Nəsiminin dilində felin qəti gələcək zamanı özünün formal əlamətlərinin çoxluğu ilə müasir ədəbi dildən fərqlənir. Məsələn:

1).-acaq, -əcək (-yacaq, -yəcək).

Nəsiminin əsərlərində çox az işlənən -acaq² şəkilçisi ədəbi dilimizdə qəti gələcək zamanın əsas formal əlamətidir. Məs: Qismət Nəsimi olmiyacaq yarə kim erər, Zəval irmiyə bu dil mülkinə, Rəfiq olmiyacaq şeytanə mən (170, s. 537).

-acaq, -əcək şəkilçisi müxtəlif fonetik tərkiblərdə bütün dialekt və şivələrdə işlənir. Dialekt və şivələrimizdə -acaq, -əcək şəkilçisinin onlarca fonetik variantı vardır (94, s. 234). Məs: -ıç, -ic, -uc, -üc, -c; -cıx/-ıçix/-icix/-ücix; -ıcat⁴; -ıj⁴; -ıjax və s. (65, s.126-127); -acax²; -ac²; -ace²; -acı²; -aq, -çax² (15, s. 125).

Bu şəkilçi digər qədim mənbələrdə də işlənmişdir. Məs: Əgər çobanla varacaq olursam, Qalın Oğuz bəgləri bənim başıma qaxınc çaxarlar; Allah mənim evimi qurtaracaq olursa, səni əmiraxur eyliyəyin (163, s. 46); Qamusın unutmışəm bən rusiyəh, Danlə yanlış sörəcəqdür ol ilah (62, s. 173); Yenə ol mah aldı qərarım bu gecə, Çıxacaqdır fələkə naləvü-zarım bu gecə (160).

Nəsiminin dili də daxil olmaqla, dilimizə məxsus bədii nümunələrdə, əsasən, üçüncü şəxsin tək və cəmində işlənən qəti gələcək zaman formasından bəhs edilir. Digər şəxslərdə – acaq² şəkilçisinin iştirakı ilə düzələn qəti gələcək zaman felləri azlıq təşkil edir (86, s. 153).

2) -ası, -əsi. Qəti gələcək zamanı ifadə edən bu şəkilçiyə Nəsiminin dilində də az – çox təsadüf olunur. Məs: Bu dərdi kimsə bilməz, yanəsidadür – (170, s. 221); Ta qiyamət olasıdır sənə çün fərzəndi xələf (170).

Qeyd etmək lazımdır ki, -ası -əsi şəkilçisi tarixən – acaq, -əcək şəkilçisinin sinonimi olub, əsasən felin qəti gələcək zamanını ifadə etmişdir. Eyni vəziyyət Azərbaycan dilinin bir çox şivələrində də müşahidə edilir.

-ası, -əsi qəti gələcək zaman forması Qazax, Şəki, Gəncə dialektlərində, Gədəbəy və İrəvan şivələrində, -as, -əs fonetik variantı isə Naxçıvan, Ordubad dialektlərində, Cəbrayıl, Göyçay, Laçın şivələrində qəti gələcək zamanın əsas morfoloji əlamətidir. Məs: Hamı səni qınayasadı, gərəx kömeyliyəsən, eləmiyəşşənsə, da: nə qohumsan? (Qaz.); -Bes u:n səvisinə kim baxasadı? (Ş.); -Bunun da səbəbini aşağıda diyəsiyəm (İr.); -Axşam bizə gələssən? (Cəb.) (94, s. 239).

Müasir ədəbi dilimizdə işlənməyən -ası, -əsi qəti gələcək zaman şəkilçisi İsmayılı və Mərəzə rayonu şivələrində olduqca fəaldır (48, s. 166-168).

Karvansaray və Çəmbərək şivələrində qəti gələcək zaman bəzən –as // -ası, -əs // -əsi şəkilçiləri qəbul edir. Məs: Hamı vardı getdi, bə biz həcərə gedəsiyix uzun yolları piyada? (132, s. 23).

-ası, -əsi şəkilçisi dilimizin tarixində qəti gələcək zamanın əsas ifadə formalarından ən fəal kimi müşahidə edilir (92, s. 268).

Bunu müxtəlif dövrlərə aid yazılı ədəbi dil nümunələrindən gətirilən misallar da sübut edir. Məs: Bəli, xanım, bulasıyam (Kdq); Yenə həm yüzün gərəsisən sən onun (SF,YZ); Vəsfümüzni dünyəyə yayəsidadür (Q.B.); Xətai, dərdünə dərman bulunmaz, Yarəb, halı nolasıdır, mədəd hey (X); Duymiyasisən bizi bir zərrə sən (Ə).

Bizcə, əslində –as, -əs xüsusi şəkilçi deyil, -ası, -əsi -nin ixtisar formasıdır. Çünki I və III şəxsdə –ası, -əsi, II şəxsdə tələffüzlə əlaqədar olaraq –as, -əs kimi işlənir. Lakin mahiyyətcə eyni qalır.

Nuxa dialektində -ası, -əsi həm də bəzən qeyri-qəti gələcək zaman mənasında da işlənir. Məs: Bi dəfə oxumaxnan yadında qalasımı?; Görax ciyim mana da icaza verəsimi?; Yəni di:rsən, ho mə:m sözümnən gələsidi? (65, s. 145-146).

Dil tarixində -ası, -əsi şəkilçisi tək cə qəti gələcək zamanı bildirmir. Onun məna xüsusiyyətləri çoxdur. Təsədüfi deyidir ki, görkəmli dilçi alimlərdən Ə.Dəmirçizadə (32, s. 159), M.İslamov (65, s. 145), M.Rəhimov (92, s. 268) və başqaları bu şəkilçinin çoxvəzifəli, çoxmənalı olmasından bəhs etmişlər.

M.İslamov bu şəkilçi haqqında xüsusi tədqiqat işi apararaq belə qənaətə gəlmişdir ki, -ası, -əsi Şəki dialektində bir sıra mənalara ifadə edir. Lakin bunlar bir-birinə, bəzən, o qədər yaxın olur ki, hansı mənanın üstünlük təşkil etməsini müəyyənləşdirmək çətinləşir. Şəki dialektində bu şəkilçi vasitəsilə lazım, vacib, arzu, istək, həm də qəti gələcək zaman mənalara ifadə olunur. Məs: Büyün toyun axırıda, axşamüstü gəlin atdanasıda; Bilit almışam, büyü gedəsiyəm. Mə:m getdiyimi sən hardan biləsisən? (65, s. 145; 68, s. 164-175).

-ası, -əsi şəkilçisi müasir tatar ədəbi dilində felin qəti gələcək zamanının əsas şəkilçisidir (94, s. 240).

Qeyri-qəti gələcək zaman. Qeyri-qəti gələcək zaman hərəkətin indiki və gələcək zaman arasında olan müddətdə baş verməsini bildirir.

1) Burada zaman anlayışı qismən genişdir. Məhz buna görə də, qeyri-qəti gələcək zamanın şəkilçisi olan (-y) -ər, -ar şəkilçisi ilə indiki zamanın şəkilçisi olan (-y) -ir, -ır, -ür, -ur şəkilçiləri arasında yaxınlıq vardır. Bu yaxınlıq özünü həm şəkli cəhətdən, həm də məzmun cəhətdən aydın surətdə göstərir (86, s. 153).

M.Rəhimov da bu şəkilçiləri bir-birinə yaxın hesab edərək, onların diferensiallaşmasını sonrakı dövrlərə aid edir (92, s. 227).

Oğuz qrupuna məxsus dillərdə bu şəkilçilərin ayrılması nəzərə çarpmır. Belə ki, qeyri-qəti gələcək zaman məzmununu bu qrupa daxil olan dillərdə -ar // -ər və həm də -ır,-ur,-ür şəkilçiləri əmələ gətirir (89, s. 70).

Nəsiminin dilində felin qeyri-qəti gələcək zamanının işlənməsi qəti gələcək zamana nisbətən daha çox müşahidə olunur və bütün şəxslərdə özünü göstərir. Səndən iraq, ey sənəm, şamü-səhər yanaram, Vəslini arzularam, dəxi betər yanaram (170, s.127); Bu cövrü kim edərsən sən Nəsimiyə bu gün, cana (170, s.215); Səfavü zövqi dünyayə, könül, aldanma, al eylər, Səni salar bu sevdəyə, özi qeyri xəyal eylər (170, s. 216).

Verilmiş nümunələrdən də görüldüyü kimi, Nəsiminin dilində qeyri-qəti gələcək zamanın təsdiq formasında müasir ədəbi dildən və şivələrdən fərqli cəhəti müşahidə edilmir.

Lakin qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında vəziyyət tamamilə başqa şəkildədir. Şairin əsərlərində qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı müxtəlif şəkilçilərlə ifadə edilir ki, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir.

1) -maz, -məz. Bu şəkilçi I şəxsin təkində özünü göstərir. Məs: Mələmət çəkməzəm, hərgiz ki, hicran bərkəməl olsa (170, s. 214); Dil bazarçısı, yalandır, varmazam bazarına (170, s. 370); Gər var desən yox dəməzəm, var, kimin var? Bələsini çəkərəm, dönməzəm bələsindən (168, s. 153, 223).

Qeyri-qəti gələcək zamanın inkarının I şəxsin təkində təzahür edən -maz² şəkilçisi dialekt və şivələrimizin bəzilərində, II və III şəxslərdə -mar, -mər şəklində işlənir (94, s. 248). Eyni şəkilçi Muğan qrupu şivələrində də II şəxsin tək və cəmində özünü göstərir. Məs: başdamarsan, bilmərsən, gəlmərsən, başdamarsuz, qolamarsuz, bilmərsüz, gəlmərsüz (14, s.120). Onu da əlavə etmək olar ki, bu qrupa aid olan Cəngan kənd şivəsində xəbər formasının hekayəsi üzrə də qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı bütün şəxslərdə həm -mar, -mər, həm də -maz, -məz şəkilçiləri ilə ifadə edilir. Məs: yazmardım // yazmazdım; yazmardın // yazmazdın; yazmardı // yazmazdı; yazmardux // yazmazdux; yazmarduz // yazmazduz; yazmardı // yazmazdı (14, s. 120-121).

H.Mirzəzadə -maz, -məz şəkilçisinin XVIII əsrə qədər normal şəkildə özünü göstərdiyini və XIX əsrin ortalarından yazı dilində öz əhəmiyyətini itirdiyini qeyd edir (86, s. 257).

2) -man, -mən. Nəsiminin dilində qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı bəzən -man, -mən şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur. Məs: Eşq içində bivəfa qaldım, həqə cəhd eylərəm, Halımı ərz edə bilmən, şahı xuban sizlərə (170, s. 20); Bu gün yövmül – hesab oldu üzün dövründə, ey məhrü, Məgər qopdu qiyamətlər, görə bilmən bu mənzuri (170, s. 104).

Kişvərinin dilində də -man, -mən şəkilçisinin işlənməsinə rast gəlinir. Məs: Olə bilmən həbib ilən, görə bilmən rəqib ilən, Qalıpdur iş nəşib ilən, gıdəlim bari şəhrindən; Ağrımaz barmağa əsgı sara bilmən, neyləyim; Hökmü sultandır ani qaytarə bilmən, neyləyim (37, s. 122).

Mövcud dilçilik ədəbiyyatında qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı üçün -maz, -məz şəkilçisi ilə yanaşı, -man, -mən şəkilçisinin də XVIII əsrə qədər Azərbaycan dilinə aid mənbələrdə fəal şəkildə işləndiyi göstərilir (86, s. 258).

3) -manam, -mənəm. Nəsiminin əsərlərində qeyri-qəti gələcək zamanın I şəxsdə -manam, -mənəm inkarlıq şəkilçisi ilə ifadə olunması müşahidə edilir. Məs: Sıkayət eyləmənəm dilbərin cəfasından (170, s.160); Bilmənəm, hurimisən, yoxsa mələik, ya pəri (170, s.196) və s.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində qeyri-qəti gələcək zamanın I şəxs tək və cəmində -manam, -mənəm inkarlıq şəkilçisinin işlənməsi geniş şəkildə özünü göstərir. Belə ki, Bakı, Quba, Şamaxı, Naxçıvan, Ordubad, Nuxa dialektlərində, Muğan qrupu, Zaqatala-Qax, Şahbuz, Göyçay və başqa rayon şivələrində birinci şəxs tək və cəmin inkarında -manam (-iğ // -uğ // -ix) (-mənəm (-ig // -ix) şəkilçisi işlənir. Məs: almanam // almənəm, almanığ // almənig, dimənəm (B.); baxmanam, gəlmənuğ (Qb.); qovmanam, doğramanam, getmənəm, qovmanıx, doğramanıx, getməniş (Or.); tutmanam, bilmənəm, oxumanam, tutmanıx, bilməniş, oxumanıx (N.) (94, s. 245).

Göründüyü kimi, Nəsiminin dilində işlənən -manam, -mənəm inkarlıq şəkilçisi şivələrimizdə öz izini mühafizə edib saxlamışdır.

H.Mirzəzadə -manam, -mənəm şəkilçisindən bəhs edərkən yazır ki, canlı danışq dilində və dialektlərimizdə işlənən gəlmənəm, almanam kimi felləri gəlmərəm, almaram fellərinin geriyə assimilyasiya hadisəsinin nəticəsi kimi düşünmək doğru olmaz (86, s. 158). O, -manam, -mənəm formasını daha qədim olan -man, -mən inkarlıq şəkilçisinin ikinci bir variantı adlandırır və XVII əsrin ikinci yarısından sabitləşərək normallaşdığını göstərir (87, s. 260).

4) – ar² Məlum olduğu kimi, dilçilikdə -ar, -ər şəkilçilərinin fellərə artırıldıqda onlara nəqli keçmiş, indiki və qeyri-qəti gələcək zaman məzmunu verməsi haqqında fikir müxtəlifliyi mövcuddur.

Nəsiminin dilində işlənən -ar, -ər qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi digər zamanların funksiyasını da ifadə edir. Məs: Gah dönər ay bədr olur, gah özünü hilal edər (170, s. 287) (Ümumi keçmiş zaman mənası); Gör necə xoş yanar, tütər mişk ilə udi-tər kimi (170, s. 100); Uyumaz fəraqindən gözüm yaş tökərü qan axıdar, Ləlin qəmindən dəmbədəm yaqutü mərcan axıdar (İndiki zaman mənası).

-ar, -ər şəkilçisinin indiki zaman mənasında işlənməsinə şivələrimizdə də rast gəlinir. Məs: Zə:ləm gedər belə adamnan mənim (B.); Tacir görər ki, lap uxarıda işix yanır (Nax.). Tacir durub onun yanına gedər (M)(94, s. 251).

Nəsiminin bədii əsərlərində -ar, -ər şəkilçisini qəbul edən fellərdə hərəkət və hökmün eyni zaman məzmununda işləmə bilməsi də müşahidə olunur. Məs: Üzünə, qaşına anın özümü bənzədəm deyib, Gah dönər ay bədr olur, gah özünü hilal edər (170, s. 287).

Göründüyü kimi, Nəsiminin dilində hətta bir beyt daxilində tabesiz mürəkkəb cümlənin xəbərinin biri -ur – indiki, digəri isə -ər – gələcək zaman şəkilçisi ilə işlənməsi faktı ilə qarşılaşırıq.

Eyni hal dialekt və şivələrimizdə də qeydə alınmışdır. Məs: Bəs döyümü, cama:t muna nə de:r, bir ona çımxır, yoxsa belə olmaz: – Xalça olsa, onu gənə pıçaxnan doğro:rux, kəsirix, doğro:rux kəseriy ifin (Tovuz) (94, s. 233).

Bu qrammatik əvəzlənmənin səbəbi Azərbaycan ədəbi dilində vaxtilə zaman şəkilçilərinin tam şəkildə formalaşmaması ilə bağlıdır. Şivələrdə müşahidə olunan dil faktları da bu fikri sübut edir.

Bu xüsusiyyətlər Azərbaycan ədəbi dilinin əsasını təşkil edən türk tayfa və qəbilələrinin dil əlamətlərinin müasir şivələrdə mühafizə edildiyini göstərir.

Arzu şəkli. Nəsiminin dilində arzu şəklini ifadə etmək üçün ədəbi dildəki -a, -ə şəkil əlamətlərindən istifadə edilmişdir. Məs: Zülf ilə qaşu qarədür, sərvü xüraman dilbərin, Qaşlarına qurban olam, ya türreyi – dilbəndinə (73, s. 48); Olmaya, ey nəfs, zalim dünyayə aldanasan (171, III c., s.105); Kəbə üzündür, ey sənəm, üzünədir sücudumuz, Taki, görel bu səcdəyi, narə yana həsudumuz (170, s. 80).

Arzu şəklinin morfoloji əlaməti -a, -ə şəkilçilərinin tarixən sabit qalması dil tarixinə aid qədim yazılı abidələrdə də müşahidə olunur. Məs: Muni mənə cevirəsiz yeyəm (Kdq); Umaram səndən ki, gahi sorasan əhvalimi (K); Yerini ola xətti-didə daimi (X). Bildim bu imiş sənin muradın, Kim kəmal ola ibadın (F) və s.

Lakin dialekt və şivələrimizdə həm ədəbi dildən, həm də Nəsiminin əsərlərindən fərqlənən bir çox şəkil əlamətləri müşahidə edilir ki, bunlar arzu şəklinin həm sadə, həm də mürəkkəb formasında özünü göstərir (94, s. 270, 275-276).

Qeyd etmək lazımdır ki, Nəsiminin dilində də felin arzu şəklinin ədəbi dildən bir sıra fərqli xüsusiyyətləri də diqqəti cəlb edir.

Belə ki, Nəsiminin dili üzərində aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, ədəbi dildən fərqli xüsusiyyətlər müasir dialekt və şivələrdə də müşahidə edilir. Bu fərqli əlamətlər, əsasən felin arzu şəklinin əsas vəzifəsindən əlavə, həm də bir sıra başqa mənə çalarları daşmasından ibarətdir.

1). Şərt məzmunu. Nəsiminin dilində felin arzu şəklinin şərt məzmununu bildirməsi də müşahidə olunur. Məs: Tərk evində sən əgər həmçü Nəsimi olasan, Bir gün ola deyəsən cübbəvü-dəstar nədir? (170, s. 329) və s.

Bu xüsusiyyətə müasir şivələrdə də təsadüf olunur. Məs: Oxumaq yaxşı şeydi, başarasan (Şam.); Gənə bir az yağa, yerin canı isdana, yaxşı olar (T) (94, s. 280).

2). Əmr məzmunu. Felin arzu şəklinin əmr məzmununda işlənməsinə də rast gəlinir. Məs: Ləli-ləbin təfsirini söylər Nəsimi canlara, Şol rəsm ilə kim sanasan Xızr abi-heyvan axıdar (170, s. 195); Xeyr işi qoy sən uzana şol qara zülfün kimi, Dolaşır boynuna bir gün, son sərəncam eyləmə (170, s. 59) və s.

Arzu şəklinin əmr məzmunu daşmasına şivələrin bir çoxunda rast gəlmək olur. Məs: Bizim adam az qalib xarmanı qutara (Şam); Bı yara gərəg teylənə, sora çərtilə (Sal.); Tafşırılmışam, o da alı yərəx, Dünənən demişim, qəli yərəx (Gəd.) (94, s. 280).

3). Vaciblik məzmunu. Felin arzu şəkli vacib məzmunu bildirir. Məs: Bu il böylə qılam dərşən, gələn il dəxi həm böylə. Gəl eylə – böyləni tərk et, qənimət tut bu fürsətini (170, s. 355); Canimə eşqin odu çün kar eylədi, yaxdı tamam; Şimdi gərəkdir, qaliba, bağrında qanı yaxasan (170, s. 392).

Ədəbi dil tarixində özünü göstərən bu cəhət bəzi şivələrimizdə də müşahidə olunur. Məs: Sənə bir dəfə dedilər ki, gedməlisən, sən də başa düş ki, gərəg gedəsən (B.); O şeyi ki mən xurdalasam, gərəy axşamatan yazasan (Qaz.) (94, s. 280).

M.Rəhimov arzu şəklinin tarixən, hətta felin indiki, qəti və qeyri-qəti gələcək zaman mənalarını bildirdiyini də göstərir (92, s. 99-103).

Arzu şəklinin bu xüsusiyyəti Nəsiminin şerlərində də müşahidə edilir.

4). İndiki zaman məzmunu: Məs: Sorsalar məndən rəqibin nəsnəsindən biləsən, Mən bilirəm, sözi əgri ənsəsindən bəllidin (170, s. 440); Qəlbilə gər diri olasan hey, Həqq özün eyləyə sənə isbat (170; s.570).

Qeyd etmək lazımdır ki, arzu şəklinin indiki zaman məzmunu daşması müasir şivələrdə qeydə alınmamışdır.

Arzu şəklinin daxili semantikasında gələcək zaman anlayışı daha çox olduğundan, felin bu şəkli, bizzə, daha çox qəti və qeyri-qəti gələcək zamanlarını mənaca əvəz edə bilər.

5). Qəti gələcək zaman məzmunu. Nəsiminin dilində felin arzu şəklinin mənaca qəti gələcək zamanı bildirməsi də özünü göstərir. Məs: Kim ki, bilməz özünü, Bilməyə pirlər sözünü (170, s. 327); Qəmzəsindən fitnələr durdu, oyandı uyxudan, Sən bu uyxudan qaçan, ey bixəbər, oyanəsən (170, s. 165).

Felin arzu şəklinin qəti gələcək zaman bildirməsi bəzi şivələrimizdə də qeydə alınmışdır. Məs: Mənə söz vər ki, bir də belənçig işdər görmiyəsən, bildün? (B.); Ayaxları: çap qoydun, di:rdi ki, səni un manat cərimə eli:yəm (C.) (94, s. 279).

6). Qeyri – qəti gələcək zaman məzmunu. Nəsiminin dilində felin arzu şəklinin məzmunca qeyri-qəti gələcək zaman bildirməsinə rast gəlirik. Məs: Bilgil ki, vəfa eyləməyə kimsəyə, ey can, Bu dünyayı filanı (170, s. 522); Hər kim ki, həqi tanımadı olmaya insan, Heyvan degil anı (170, s. 522) və s.

Arzu şəklinin qeyri-qəti gələcək zaman mənasında işlənməsi şivələrimizin bir çoxunda rast gəlinir. Məs: İndi yox, bir sa:tdan sonra gələsiniz, onda görəsiniz (Gəncə.); Vaxdız olanda bir özü:z gedəsiz (Ağ.) (94, s. 280).

Arzu şəkli haqqında deyilənlərdən belə nəticə hasil olur ki, bu formanın çoxmənalılığı tarixən şəkil və zaman şəkilçilərinin tam şəkildə ayrılmaması ilə bağlı olmuşdur. Hazırda şivələr və canlı danışq faktları bu çoxmənalılığı özündə mühafizə etmişdir.

Vacib şəkli. Nəsiminin əsərlərində felin vacib şəkli müxtəlif formalarla ifadə olunur.

1) -maq² +gərək forması. Vacib şəklinin -maq² + gərək forması ilə işlənməsi Nəsiminin dilində bir neçə misalda qeydə alınmışdır. Məs: Yaxmaq gərəksən, yaş ilə hər dəm gözün məsbahini (170, s. 201); Zahidi-zərraqi hər dəm oda yandırmaq gərək (170, s. 96).

Felin vacib şəklinin sintaktik üsulla düzələn qədim maq² + gərək forması Azərbaycan dilinin Şəki dialektində, həmçinin qərb qrupu şivələrində və Lerik rayonu şivələrində də müşahidə edilir (21, s. 75; 23, s. 19).

-maq² + gərək forması Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti üçün daha xarakterikdir (137, s. 20).

Nəsiminin dilində vacib şəklinin məsdər və gərək ədatı ilə ifadə olunan formasında gərək ədatının şəxs şəkilçisi qəbul edib işlənməsinə də rast gəlinir. Bu cəhət Azərbaycan dilinin Şəki dialektində və Göyçay şivəsində də müşahidə olunur. Məs: Balam, işu dalınca özün getmax gərəxsən ki, yarıyasən; Malı yaxşı yedirmax gerexsən ki, özün də unnan bir şey yiyəsən (65, s. 138).

H.Mirzəzadə -maq² + gərək formasının XIX əsrin ortalarına qədər yazılı ədəbi dilimizdə işləndiyini göstərir (87, s. 271). Bu forma digər abidələrdə də qeydə alınmışdır. Məs: Baba, mana bir qız alı ver kim, mən yerimdən turmadın ol turgəc gərək! Mən qaraquc atıma binmədin, ol binmax gərəx! Mən qırırma varmadın, ol mana baş gətürmək gərək (KDQ); Nə yüz ilə həzərətə varmaq gərək, Aləmi həp cənnətə oxumaq gərək (Ə); Bir-birinün halünü sormağ gərək divanələr (Qövsü); Nə yaşurmağ gərək aldın xətası var isə öldür (K).

-maq² + gərək forması türk, türkmən, özbək, uyğur və b. dillərdə də işlənir.

-maq² + gərək forması şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində də mühafizə olunmuşdur. Məs: Qoduya qaymaq gərək, Qablara yaymaq gərək, Qodu gün çıxarmasa, Gözlərin oymaq gərək.

2). gərək ədatı + -a (-ə) arzu forması. Nəsiminin əsərlərində vacib şəklinin əsas ifadə vasitələrindən biri də gərək ədatı + a² formasıdır. Məs: Aşıq bəla yolunda gərək kim həmul ola, Məşuqədən ana nə gəlirsə, qəbul ola (170, s. 16); Şimdi gərəkdir, qaliba, bağrımda qanı yaxasan (170, s. 392).

Maraqlı faktdır ki, dialekt və şivələrimizdə cümlənin xəbəri kimi işlənen vacib şəklinə çox az hallarda rast gəlirik.

M.Şirəliyev yazır ki, dialektlərimizdə vacib şəklının vəzifəsini çox vaxt gərəc ədatı ilə işlənən arzu şəkli görür (105, s. 272).

Vacib şəklının gərəc ədatı və arzu şəklində işlənən fellə ifadə edilməsi demək olar ki, dialekt və şivələrimizin çoxunda müşahidə olunur. Məs: Gərəx yeddi put buğda unu verəsən. Gərəx dörd maşın ola. Gərəx qardaş malı kimi böləx. Dirniyi şaşdın, gərəx gecə-gündüz qurdalanasan (20, s. 75).

M.Rəhimov bu formanı vacib şəklinin analitik forması adlandırır və bunu XIV əsrdən ta müasir dövrə qədər dilimizdə çox geniş şəkildə işləndiyini göstərir (92, s. 210-212).

XIX əsrə qədər yazılı ədəbi dilimizdə həm -maq² gərəc, həm də gərəc +a² forması felin vacib şəklini yaratmağa xidmət etmişdir. Müasir ədəbi dildə işlənən -malı² şəkilçisinə ədəbi dil tarixində ilk dəfə Ş.İ.Xətəinin və M. Füzulinin dilində təsadüf olunmuşdur (92, s. 214-215).

Hal-hazırda oğuz qrupu türk dillərindən Azərbaycan, türk və türkmən dillərində -malı² şəkilçisi felin vacib şəklinin əsas əlaməti kimi işlənir (105, s. 272).

2.5.2. Felin təsriflənməyən formaları

Felin təsriflənməyən formaları konkret zaman bildirir, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir. Felin təsriflənməyən formaları bunlardır: məsdər, feli sifət, feli bağlama.

Felin təsriflənməyən formaları bəzi əsas nitq hissələrinə bənzəmələri ilə fərqlənilir. Məs: məsdər həm felə, həm ismə, feli sifət həm felə, həm sifətə, feli bağlama həm felə, həm də zərflə oxşar olan əlamətlərlə çıxış edir.

Məsdər. Bütün dil tarixi ərzində Məsdərin vəzifəsi hərəkətin adını bildirmək olmuşdur. Dilimizdəki -maq (-mək) şəkilçisi fellərin adını bildirmək üçün yeganə morfoloji vasitədir.

Nəsiminin də dilində felin məsdər forması -maq, -mək şəkilçisi ilə ifadə olunur. Məs: Üzünü məndən nihan etmək dilərsən, etməgil (170, s. 122); Ey Nəsimi, haqdən istərsən götürmək pərdəyi (170, s.123); Başını oynamaq ona mükərrər olmuşdur (170, s. 227); Könlüm ulaşmaq dilər yarı-

vəfadarına. Mənzilə irmək dilərsən eşqi yoldaş eyləgil (168, s. 26, 38).

Nəsiminin əsərlərində müasir ədəbi dildən fərqli olaraq -maq və -lıq şəkilçisinin birləşməsindən düzələn -maqlıq, -məklik formasına da rast gəlinir. Məs: Qulluq etməklik tapunda hürriqılman arzular (170, s. 200); Savaşməklik, dalaşməklik, irişmək, Qamu itlikdürür adəm nişanım.(170, s. 637); Susadım vəslinə irməkliyə, ey cani siyah (168, s.93) və s.

Verilən nümunələrdən də görünür ki, XIV əsrdə məsdər formasının hər iki şəkildə ifadəsi mövcud olmuşdur. Dilin inkişafı və sabitləşməyə doğru cıalanması nəticəsində -maq² ədəbi dildə möhkəmlənmiş, mək-lik forması isə şivə xüsusiyyəti kəsb etmişdir(16, s. 138).

Bu forma Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri üçün daha səciyyəvidir. Məs: Çox yatmaxlıx zərərdi adama: Bu uşağın yaxşı qaşmaxlığı var; Sözü deməxlix hasandı, subut etməxlix çətindi (15, s. 111).

-mək-lik forması Cəlil Məmmədquluzadənin də hekayələrində də geniş şəkildə işlənmişdir. Məs: Xudayar bəy qazının evindən çıxıb üz qoydu getməkliyə; Əgər duraq hamsını nağıl etməkliyə, çox uzun çəkər.

Məsdərin -maqlıq, -məklik şəkilçisi ilə ifadə edilməsi Azərbaycan dilinin Təbriz (137, s. 21), Bakı (106, s. 124), Qazax (13, s. 105) və Dərbənd dialektlərində də müşahidə olunur.

-maq + lıq, -mək + lik şəkilçisi ədəbi dildə geniş şəkildə işlənir (134, s. 465).

-maqlıq, -məklik şəkilçisi ilə işlənən məsdər forması dilimizin qədim yazılı abidələrində və klassiklərimizin əsərlərində də özünü göstərir (83, s. 42-44).

Feli sifət.Həm fellik, həm də sifətlik əlaməti daşıyan feli sifət Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi ərzində heç bir ciddi dəyişikliyə uğramamışdır.

Nəsiminin dilində də feli sifətlər müasir ədəbi dilimizdə mövcud olan morfoloji əlamətlərlə əmələ gəlmişdir. Məs: Nəsimi sufə dəğşirməz qəmindən geydigi şalı (170, s. 63); Narə yanan şəcər mənəm, çərxə çıxan həcər mənəm (170, s.

319); Musa kimi gər aşiq isən könlünü arıt, Saf olmayacaq ayinə, didar ələ girməz (170, s. 76); Ey axirətin alarınə aşiq, bu sərədən, heç kim, keçər ərsədə şol dar ələ girməz (170, s. 76).

Feli bağlama. Yazılı abidələrin tədqiqi göstərir ki, feli bağlamalar bütün dövrlər ərzində mənalılarına və vəzifələrinə görə ciddi dəyişikliyə uğramamışdır. Lakin bəzi morfoloji əlamətlər ya arxaikləşmiş, ya da fonetik cəhətdən dəyişmişdir.

Nəsiminin əsərlərində işlənən feli bağlamalar aşağıdakı şəkilçilərin köməyi ilə əmələ gəlir.

1) -ubanı, -übəni. Nəsiminin dilində – ubanı, -übəni şəkilçisi ilə düzələn feli bağlamalara da rast gəlinir. Məs: Daş alubanı dilbər könlüm şişəsin atar (170, s.18); Necə edə təsəlli edibəni sillətil qəlbi, üzlətil xəlvət (170, s. 571).

-ubanı, -übəni forması Quba dialektində geniş şəkildə işlənir. Məs: Ərizə yazubəni apar vər sədrə; Uşağ üküzdəri aparuban ayləndiribəni getirədi (95, s. 179).

Bu formanın -uvanı, -üvəni variantı Şəki dialektində qeydə alınmışdır. Məs: Aparıf getdilər aluvanı; Gəlübəni mana örgətmağ istiyi (65, s. 153).

Maraqlıdır ki, Quba dialektində bu şəkilçinin cəmlik əlaməti qəbul edib işlənməsinə də təsadüf edilir. Məs: Uşağ qışqırubannarı qaşdı (95, s.180).

-ubanı, -übəni şəkilçisi qədim yazılı abidələrin dilində də müşahidə edilir. Məs: Alar sabah Dirsə xan qalqubanı yerindən uru turıb, qırq yigidin boyına alub, Bayandar xanın söhbətünə gölürdü (KDQ); Zari qıldı dutubanı belini (SF, YZ). Qəbrimi sən qazıbəni qoyasan (Ə); Yanınə gəlübəni rəvani (X).

2) – u, -ü. Nəsiminin dilində işlənən feli bağlamaların bir qismi -u, -ü şəkilçisi ilə əmələ gəlir. Məs: Vəslün gülün döndürü güldür baharımı; Uyumaz fəraqindən gözüm yaş tökürü qan axıdar (170, s. 195); Kırpik oxun gizlərü gözlər məni (170, s. 612); Gözümə baxü gör necə abi-zülal içindəyəm (170, s. 129).

-u, -ü feli bağlama şəkilçisi Azərbaycan dilinin cənub şivələri üçün xarakterikdir. Belə ki, qədim -u, -ü feli bağlama

şəkilçisi Təbriz dialektinin aparıcı xüsusiyyətlərindən biridir. Məs: Gedi qapıların döyi, oğlan nənəsi gəli; -Ginə buları aparı təfil veri; Duru utanmaz-utanmaz yola düşü gedi Kəsəsərə (137, s. 133).

-u, -ü feli bağlama şəkilçisi dilimizdə tarixən fəal olmuşdur. Məs: Qonşu həqqi, tənri həqqi-deyü söylər (KDQ); Bu igit kimdür – deyü qıldı sual (Ə); Sözümi əslə, deyü sögər turur (SF, YZ); Yazürü söylər ləbü-ləlin sifətin Kışvəri (K).

H.Mirzəzadəyə görə -yu, -yü ilə düzəlmiş feli bağlamalar mənşə etibarilə daha qədimdir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, qədim türk dili abidələrində bu şəkilçi çox işlənmişdir. Ancaq bu forma istər ədəbi, istərsə canlı dil üçün həyati olmadığından tərk olub getmişdir (87, s. 178-179).

3) -alı, -əli. Nəsiminin «Divan»ında bu şəkilçi iş, hal və hərəkətin hansı zamandan başladığını və çıxış nöqtəsini bildirən feli bağlamalar əmələ gətirmişdir. Məs: Bəndə Nəsimi gərəli nuri xuda üzündə mən; Düşdü Nəsiminin başı zülfü kimi ayağına; Düşəli can gözü anın bədri – müəmməm alına (170, s 15); Ləblərindən varalı Misrə xəbər əttarın, Qutusundan günü gün qənd ilə həlva dökülür (170, s. 233).

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşən -alı, -əli qərb qrupuna daxil olan şivələr üçün daha səciyyəvidir. Məs: O, Məytuf yazalı üç aydı, da: yazmer. Baxça açılalı on iki gün olar. On ildi sən oxuyalı, hələ qurtarmadınmı? (13, s.146).

Bu şəkilçiyə –anı, –əni variantında əksər şivələrdə rast gəlmək mümkündür. Məs: Bu şeyi aləni beş il olar; U bra gələni mənim işim düz gəlmir. O sözi mənə diyəni üç il olar (106, s. 125).

M. Şirəliyev -alı, -əli feli bağlama şəkilçisinin qərb qrupunda, -anı, -əni formasının isə şərq qrupunda işləndiyini göstərir (105, s. 281).

-alı, -əli qədim feli bağlama şəkilçi XIX əsrə qədərki yazılı dil nümunələrində də müşahidə edilir. Məs: Ağam Beyrək gedəli binərim yoq (KDQ); Üz veriptür mana yüz gəm, sənəmə, sən gedəli, Görmədim könlümü xürrəm, sənəmə,

sən gedəli (K); Gedəli zülfün əlimdən, piçü tabe düşmüşəm (V); Düşəli eşqə xarü zar oldum, Şəm tək dudi – ahə yar oldum (Nəb.).

4) – a, – ə. Türkologiyada -ı, -u (-yı, -yu) formalarının açıq variantı hesab olunan bu şəkilçi Nəsiminin dilində nisbətən çox işlənmişdir. Məs: Nəfsini tanıya gör, ey müttəqi (170, s. 628); Yerdən çıxa gəldi dəbətül ərz; Uş sirrini eylərəm sana ərz (170, s.565) və b.

-a, -ə şəkilçisi Quba dialekti və Zaqatala-Qax şivəsi üçün səciyyəvidir. Məs: Sənə nə ulub, üzvi çəkə durmısən? Nə çux belə qəzeti uxıya durmısan? (Qb.); Niyə qapıda baxa durursan (Z.); Qapıdan baxa dureysan (Q.) (94, s. 154-155).

Bizcə, canlı danışıda tez-tez işlədilən «gözləri bərələ qalmaq», «ağzı açıla qalmaq», «dişləri ağara qalmaq» ifadələrində də bu qədim əlamətin izləri qalmışdır.

-a, -ə şəkilçisi ilə düzələn feli bağlamalar qədim yazılı mənbələrində də müşahidə olunur. Məs: Baxə gördi nə gəlür var, nə gedər, Eşidün imdi o divanə neder (Ə); Ol nigari sara qodi dirəgə (YM, YZ) və b.

Nəsiminin əsərlərində bəzən indiki və şühudi keçmiş zaman şəkilçilərinin feli bağlama mövqeyində çıxış etməsi faktı ilə də rastlaşırıq. Məs: Mərifət satur gəlir, hər mərifətsiz canəvər (170, s. 91); Tandıım, bildim səni həqqül yəqin (170, s. 605).

2.6.Zərf

Nəsiminin dilində zərflər də özünəməxsus mövqeyə malikdir. Bəzi əlamətləri çıxmaq şərti ilə onlarda müasir dillə müqayisədə elə bir fərqli cəhət nəzərə çarpmır. «Divan»da az – çox dərəcədə zərfin bütün mənə növlərindən istifadə edilmişdir.

Burada müasir ədəbi dillə müqayisədə, əsasən leksik cəhətdən fərqlənən və şivələrdə mühafizə olunan bəzi zərflərdən bəhs olunacaqdır.

Yeyin – Çıxıb mənbərdə, ey vaiz, yeyin gərm olma, absəm dur (170, s. 484).

Qeyd etmək lazımdır ki, yeyin ərzi-hərəkət zərfi Bakı dialektində (106, s. 157) və Muğan qrupu şivələrində də cəld, tez mənalarında müşahidə edilir. Məs: Yegin ol; Yegin gəl, tez ol və s.

Danla – Dün ki keçdi, danla gəb, bəs bu dəm xoş dəmdürür; Mən bu gün səbr eyləsəm, danla fəğanı neylərəm (170, s. 142).

Danla zaman zərfi şivələrimizin bəzilərində sadə zərf kimi sabah mənasında işlənir. Məsələn: Bakı dialektinin Novxanı kənd şivəsində bu qədim söz danla şəklində qeydə alınmışdır. Məs: Danna gecə-sabah gecə (106, s. 175); Süd gününün dannası, Dannasının dannası (həftənin günləri) (Novxanı şivəsi) (106, s. 159).

Dəmbədəm – Şükri ilahə eylərəm dəmbədəm, ey Nəsimi, kim (170, s. 218).

Nəsiminin dilində tez-tez işlənən, dəmbədəm zaman zərfi şərq qrupuna məxsus şivələrdə indicə; vaxtında; tam vaxtında; bu saat; hər an; həmişə; daim; tez-tez və s. mənalarında müşahidə olunur. Məs: Dəmbədəndü, bı saat gələr. (Bakı) (106, s.173).

Nəsiminin əsərlərində sadə zərflər müasir ədəbi dildə olduğu kimi, kəmiyyətə azlıq təşkil edir. Məs: Sağa dəyşirdi solunu həqqa, solunu kim ki, bildi sağından (170, s.184); Ta üzün şəmindən iraq düşmüşəm pərvanə tək (170, s. 149); Kafü nundan iki yana hər tərəf əlli tənab (170, s. 21).

Düzəltmə zərfləri əmələ gətirən şəkilçilərin bəzisi arxaikləşmiş və tarixən düzəltmə hesab olunan zərflər müasir dildə sadə zərflər kimi qəbul olunmuşdur. Məs: danla (170, s. 232); iraq (170, s. 537); icrə (170, s. 638); yeyin (170, s. 484); tışra (170, s. 513, 622); dışxarı (170, s. 583).

Nəsiminin dilində işlənən mürəkkəb zərflərə müasir ədəbi dil baxımından yanaşdıqda elə bir ciddi dəyişiklik əş vermədiyi aydın olur. Məs: Firqətindən uş Nəsimi dəmbədəm, qılır fəqan (170, s. 118); Rahəti- ruhi-canımsan, yoxsa pəri bu şəkl ilə, kim, dünü-gün olur bu can surəti – mövhi rəbbəna (170, s. 487); Nəcə nomid olayım çün gözünün əbrindən, Qətrə-qətrə üzümə hər yana dərya tökülür (170, s. 233).

2.7. Köməkçi nitq hissələri

Qoşma. Tarixən müstəqil söz olub şəkildəşməyə doğru gedən qoşmalar zamanın dolaylarında ilkin mənalardan uzaqlaşaraq, yeni qrammatik məzmun kəsb etmişdir. Müstəqil sözlərə qoşularaq müəyyən qrammatik vəzifə yerinə yetirən qoşmalar, qədim və orta əsrlərdə hal şəkilçilərində olduğu kimi semantik cəhətdən tam dəqiqləşməmişdir.

Buna görə də, qoşmalar tarixən müasir ədəbi dildən fərqli olaraq, müxtəlif hallarla işlənib zəngin məna incəlikləri yaratmışdır. Dilin sonrakı inkişafı nəticəsində qoşmalar semantik cəhətdən sabitləşməyə, normalaşmağa doğru inkişaf etmiş, nəticədə bu cəhətlə bağlı bəzi dolaşılıq aradan qalxmış və onlar hərtərəfli sabitləşmişdir.

Nəsiminin irsindən qeydə alınmış qoşmaların böyük bir hissəsi bu gün ədəbi dildə işlənsə də, müəyyən qrupuna tam arxaikləşmiş, ya da şivələrin dil faktına çevrilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi dillə müqayisədə dialekt və şivələrdə işlənən qoşmalar öz zənginliyi ilə diqqəti daha çox cəlb edir.

Burada ədəbi dildə işlənməyən, yalnız dialekt xüsusiyyəti daşıyan qoşmalar üzərində dayanacağıq.

Yana. - Bu qədim qoşma Nəsiminin əsərlərində üçün, ötrü, görə qoşmalarının sinonimi kimi işlənmişdir. Məs: Anla işbu sənə kim, söylər sana, Yol bulasan, kəndü kəndündən yana (73, s. 555) və s.

yana qoşması Naxçıvan dialektində çıxışlıq halda olan sözlərə qoşularaq görə, ötrü, üçün qoşmalarının sinonimi kimi işlənir. Məs: Mən oğlumdan yana çox niyaranam; Qabaxda nəfərdən yana çox korrux çəkərdix (15, s. 145).

yana qoşması türkmən dilində də müşahidə olunur (114, s. 149).

-uc, -ötrü səbəb mənasında. Məs: Qəmin narindən, ey dilbər, könül qaynar, içim yanar. Bu rəncü möhnəti gör kim, qəm ucundan çəkər könlüm (170, s. 136); Sənin bir tərə mu zülfün ucundan, iki aləm ana, yarım, bəhadur (73, s. 94).

Ə. Dəmirçizadə bu qoşmanın «ucuvundan, ucundan, üçün» sözlərinin tərkibində qaldığını göstərir (34, s. 146).

Qeyd etmək lazımdır ki, uc qoşması şərq qrupu şivələrinin çoxunda, xüsusilə Bakı dialektində ucbat şəklində qorunub saxlanmışdır. Məs: Sənün ucbatunnən mən bira gəlmirəm (106, s. 195)

birlə – ilə mənasında. – Bu gün Nəsimi sözünün həlavətinə irən, həzar səcə qılır tuti birlə qəndü nəbat (73, s. 133).

H.Mirzəzadə bu qoşmanın bir sözünün fel düzəldən –lə şəkilçisi və qədim fəzlə bağlama şəkilçisi –n ünsürü ilə birləşməsindən əmələ gəldiyini göstərir (87, s. 319).

Ə.Dəmirçizadə bu qoşmanın bilə şəklində «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində işləndiyini, ilə // -la, -lə qoşmalarının tərkibində qaldığını və bəzi şivələrdə belə kimi işlənməsini qeyd edir (34, s. 146).

Belə qoşması türkmən dilində «bilen // bile» şəklindədir və bəzən «hem» bağlayıcısı ilə əvəzlənə bilər (89, s. 98).

Maraqlı fakt odur ki, bu qoşma «belə» formasında Salayan rayon şivəsində bir ifadə tərkibində mühafizə edilmişdir. Məs: Bayramınız rübarək olsun. -Sizi:yənən belə.

Bağlayıcı. Nəsiminin əsərlərində bağlayıcıların işlənməsi geniş şəkildə özünü göstərir. Şairin dilində ən çox işlənən tabesizliyi bağlayıcıları bunlardır: həm, nə, əmma, vəli, ya, gərək, istər, əgər, gah-gah, gah və s. Məs: Qüdrətin rifətin mehrü fələk, Sədrisinə dedi nə verdi bərat (170, s. 570); Gərçi Nəsimi sözün dadını verdi vəli, Dadə gətirdi anı ləfzi-şəkərbarınız (170, s. 78); Üzünə, qaşına anın özümü bənzədəm deyib, Gah dönər ay bədr olur, gah özünü hilal eylər (170, s. 287).

Nəsiminin dilində tez-tez təsadüf olunan tabelilik bağlayıcıları aşağıdakılardır: kim, qaçan, çün, qanda (kim), necə kim, gərçi, gər, ta, ta ki və s. Məs: Surətdə gərçi bənzişi çoxdur Nəsiminin, Mənidə adı hər həcərin kimiya degil (170, s. 121); Kəbə üzündür, ey sənəm, üzünədir sücudumuz, Ta ki görə bu səcdəyi narə yana həsudumuz (170, s. 80); Gəl, ey

tacir, uş Yusifi satın al, Ki, kanında qiymətsiz olur gövhər (170, s. 239); Zərqü-riyası çoxdur sufi sözünə uyma, Niçün ki, daim işi təzvir ilə riyadır (167 s.18).

Yazılı abidələrimizin tədqiqatından məlum olur ki, bağlayıcılar bütün dövrlərdə fəal mövqedə olmuşlar.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilinin sonrakı inkişafı nəticəsində bəzi bağlayıcılar dildən çıxmış, bəziləri isə fonetik cəhətdən dəyişmişdir.

Ədat. Nəsimi yaradıcılığında ədatlardan istifadə etməklə öz əsərlərinə müxtəlif mənə incəlikləri, ifadə səlisliyi, məntiqi fikir bitkinliyi, cəlbədicilik gətirmişdir.

Şairin əsərlərində demək olar ki, ədəbi dilimizdə işlənən ədatların bütün mənə növləri öz əksini tapmışdır.

1) – sənü. Şəkilçiləşmiş – sənü (-sənə) ədatı Nəsiminin dilində felin əmr şəkli ilə işlənərək təhrik, təkid, arzu mənə çalarları yaradır: Dilək diləsənü, qorqma, ey surəti – pak (73, s. 261).

- sənə ədatı Bakı dialektində arzu, məsləhət, təkid, öyüd və s. bildirən ədat kimi çıxış edir: Gəlsənə, Məsmə, sən də gedəsən unun yanına (B.) (94, s. 277); Gedib alsanam! (105, s. 294).

- sana, – sənə ədatına folklor nümunələrində də təsadüf olunur: A kosa, kosa gəlsənə, gəlib salam versənə, Torbanı döldürsənə, Kosanı yola salsənə.

- sana² ədatı türk və qaqauz dillərində də müşahidə edilir: Okusan al; yelsen e! (türk); baksana, alsana, qəlsana, qötürsənə (113, s. 20).

2) Barı. Bu ədat da felin əmr şəkli ilə işlənərək məsləhət, təklif çaları bildirir. Məs: Dünyada bir yar vəfəli kimsənə görmüş degil, Fariğ ol barı, nə hasil şol vəfasız yardım? (170, s.168); Bağçaya varma, varırsan, sorma dapusu nədir? Barı bir bağçaya girgil, gül ilə reyhan bitər (170, s. 334).

Barı ədatı dialekt və şivələrimizdə xəbəri felin arzu və əmr şəkilləri ilə ifadə olunan cümlələrin əvvəlində işlənərək arzu mənasını daha da qüvvələndirir. Məs: Barı özün

gedeydin; Barı siz gedin, mə:m vaxdım yoxdu; Barı geciyə düşmiyrlər; Barı əlindəki kağızı cırmıyeydi (78, s. 63).

Fars dilindən alınmış bari sözü Azərbaycan, türk və qaqauz dillərində əmr ədatı kimi işlənərək, heç olmazsa məzmunu bildirir. Məs: Barı hiç olmazsa axırda bir ziyafət de mi yapmazsınız? (türk); Ay tülki, şimdiki beni yeyəm, ama diri imə bari öldür da soram (qaqauz) (89, s. 108).

Barı digər qədim yazılı mənbələrdə də məqsəddən asılı olaraq sərbəst şəkildə ədat kimi işlənmişdir. Məs: Lütf eylə məni fəqirə, bari. Öldürmə gəm içrə zari-zari (X). Ey əziz, gündüz nalə edirsən, bari gecə təhəmmül et ki, bizə rahat müyəssər ola (F).

3) Nola. Nəsiminin dilində, nola ədatı, felin arzu şəkli ilə işlənmişdir. Məs: Gəl firqəti hicrin nə qılır canıma gör kim, Nola qılasan lütf ilə bir dərdimə darı (170, s. 294).

Nola arzu ədatı canlı danışıqda kaş, kaş ki arzu ədatlarının sinonimi kimi işlənir. Məs: No:la da:va tez qutara; No:la sakitdiy ola (danışıqdan).

Göründüyü kimi, «nə» sual əvəzliyi və «olmaq» felinin arzu şəklindən əmələ gəlmiş no:la ədatı Nəsiminin dilində də xalis canlı danışıq faktıdır.

Çox maraqlı faktıdır ki, bəzi şivələrdə, xüsusən, Qazax, Tovuz rayon şivələrində nola ədatı no:lam və no:lasan şəklində işlənir. Məs: Nolam pu sa:t o dağların başında olam; No:lasam biz gəlincə sən burda gözdüyəsən; No:la bir onu görəm, görəsən nələr de:rəm (T.) (94, s. 278).

4) – mi. Nəsiminin dilində sual cümlələrinin bir qismi – mı⁴ ədatı ilə işlənmişdir. Məs: Əcəba, bu huri üzlü mahi-bədr, ya pərimi? Boyun sərvə-busitani, yanağı güli təbərimi? (170, s. 81).

-mı⁴ ədatı Azərbaycan dilinin qərb və cənub qrupu şivələrində fəal şəkildə çıxış edir. Məs: İşini gördümmü? Aban öydedimi? (105, s. 145); ...bəs döymü cama:t muna nə de:r, bir ona çımxır, yoxsa belə olmaz (94, s. 233).

-mi, -mi, -mu, -mü ədatı türk dillərinin cənub – qərb qrupuna (Azərbaycan, türk, qaqauz və türkmən) daxil olan dillərdə geniş şəkildə işlənməkdədir(111, s. 23).

III FƏSİL

NƏSİMİNİN DİLİNİN AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİ İLƏ LEKSİK PARALELLƏRİ

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Nəsiminin şerlərində klassik ənənənin tələblərini nəzərə almamaqla türkmənşəli sözlərə, ana dilinə daha çox meyl bariz şəkildə əks olunmuşdur. Nəsiminin yaradıcılığı klassik şer ənənələri ilə bağlı olmuş, lakin öz mayasını xalqın zəngin dilindən almışdır.

Burada klassik Şərq, xüsusən fars poeziyasının da təsirinin nəzərə alınması vacibdir. Çünki Azərbaycan klassik şer dilində fars ünsürlərinin çoxluğu məhz bu poeziyanın təsiri nəticəsidir. Bu cəhətdən fars dilinin poeziya dili olması ənənəsi də nəzərə alınmalıdır. Bütün bunları qeyd etməkdə məqsəd ondan ibarətdir ki, Nəsimi öz şerlərində klassik ənənə xatirinə ərəb – fars dillərinə məxsus söz və ifadələr işlətməklə bərabər, yeri gəldikcə, özünəməxsus tərzdə onların bəzən ana dilində qarşılığını vermiş, mənasını aydınlaşdırmışdır.

Məhz bu səbəbdəndir ki, Nəsimi şerlərində leksik paralellizmlər çoxluq təşkil edir. Dahi sənətkar dilçi səriştəsi ilə hətta bir beyt daxilində ərəb-fars və türk mənşəli sözləri işlətməklə sanki lüğət yaradır. Bununla da öz sözünü bütün təbəqədən olan insanlara eyni dərəcədə çatdırmaq qayğısına qalır.

«Azərbaycan dilinin keçmiş olduğu tarixi inkişaf yollarının tədqiq olunması, ədəbi-bədii dilin lüğət tərkibindən türkmənşəli sözlərin seçilib öyrənilməsi dilçilik elminin qarşısında duran ən vacib məsələlərdəndir. Bu cəhətdən Nəsiminin dili xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Çünki Nəsimi dilinin söz ehtiyatı, əsərlərində işlətdiyi sözlərin kəmiyyəti və keyfiyyəti, zəngin lüğət xəzinəsi XIV-XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin səviyyəsini və inkişafını, onun yayılma dairəsini, təsir qüvvəsini, orijinallığını və milli xüsusiyyətlərini, azəri sözlərinin mahiyyətini, klassik üslubda yazılmış şerlərdə

tutduğu mövqeyini müəyyənləşdirmək üçün əsaslı mənbələrdəndir» (73, s. 9).

Qeyd etmək lazımdır ki, Nəsimi dilinin dilçilik baxımından öyrənilməsi sahəsində XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq bir sıra görkəmli elmi-tədqiqat işləri aparılmışdır. Bu sahədə görülmüş ən sanballı tədqiqat işi C.Qəhrəmanovun adı ilə bağlıdır. C.Qəhrəmanov gərgin və uzunmüddətli elmi axtarışlarını «Nəsimi «Divan»ının leksikası»na (Bakı. 1970) sərf etmişdir.

Nəsiminin bədii irsinin dil baxımından tədqiqi ilə Ə.Dəmirçizadə, C.Qəhrəmanov, T.Hacıyev, V.Aslanov, M.Quluzadə, Y.Seyidov, A.Axundov, S.Əlizadə kimi görkəmli alimlər məşğul olmuşlar.

1973-cü ildə anadan olmasının 600 illik yubileyi ilə əlaqədar olaraq Nəsiminin əsərlərinin əski əlifba ilə üçcildlik akademik nəşri (tərtibçi C.Qəhrəmanovdur), akademik H.Araslının tərtib etdiyi «Nəsimi» şərlər toplusu (1973) və «Nəsimi» məqalələr məcmuəsi (1973) çap olunmuşdur.

Nəsiminin bədii irsinin dil baxımından hələlik ən irihəcmli son tədqiqatı Y.Seyidovun «Nəsiminin dili» əsəri (Bakı. 1996) hesab olunur.

Qeyd olunan bu elmi araşdırmada Nəsiminin dilinə həm tarixi, həm də müasir ədəbi dil baxımından yanaşılmışdır. Nəsiminin leksikasına dilçiliyin çox gənc sahəsi olan tarixi dialektoloji aspektdən yanaşma sahəsində isə hələ ki heç bir tədqiqat işi aparılmamışdır. Lakin ədəbi dil tarixinə dair tədqiqatlarda bu mühüm məsələnin vacibliyi barədə A.Axundov, V.Aslanov, T.Hacıyev S.Əlizadə, E.Əzizov və başqaları müəyyən mülahizələr söyləmişlər.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dili tarixi dialektologiyasının əsas mənbəyi qədim yazılı abidələr və müasir şivələrdir. Bundan başqa, dilçilik coğrafiyası, toponimiya, etnik tarix, folklor və başqa türk dillərinin materialları da tarixi dialektologiya üçün mənbə hesab olunur. Qeyd olunan mənbələrdən qədim yazılı abidələr və yazılı bədii dil nümunələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Deməli, bu mənbələr tarixi baxımdan ədəbi və qeyri-ədəbi dilə aid olan bədii nümunələr olub, tarixi dialektologiyanın maddi bazası hesab olunur.

Bu cəhətdən İ.Nəsiminin bədii əsərlərinin dilində müasir ədəbi dilimizə münasibətdə dialektizm hesab olunan leksik vahidlər tədqiqat işi üçün əsas mənbə kimi götürülmüşdür. Çünki təkcə fonetik və ya morfoloji dialektizmlər tədqiqatçıya düzgün nəticələrə gəlməyə imkan vermir. Burada ədəbi-bədii dil mənbələrinin yazıldığı ərəb əlifbasının Azərbaycan dilinin fonetik sistemini tam düzgünlüyü ilə əks etdirə bilməməsi də nəzərə alınmalıdır. Leksik vahidlər isə bu cəhətdən daha çox üstünlüklərə malikdir.

Nəsiminin əsərlərinin leksik tərkibi özünün zənginliyi, çoxcəhətliliyi və xalq dilinə bağlılığı ilə diqqəti cəlb edir. Nəsiminin bədii yaradıcılığı həm də müasir ədəbi dilimizlə müqayisədə arxaizm hesab olunan türkmənşəli söz və ifadələrlə zəngindir.

Türkologiyadan məlum olduğu kimi, bu arxaizmlərin bir hissəsi dildən tamamilə çıxmamış, dialekt xüsusiyyəti kəsb etmişdir. Dilçilikdə arxaizm anlayışı hələ tam şəkildə müəyyənləşdirilmədiyini üçün hər hansı bir sözü tam arxaik hesab etmək də mübahisə doğura bilər. Çünki bəzən arxaik hesab olunan bir söz şivələrdə qalmadığı halda, hər hansı bir toponimdə, ifadə tərkibində, folklorda, hətta digər türk dillərində mühafizə oluna bilər.

Qeyd olunan məsələləri eynilə dialektizm anlayışına da aid etmək olar. Çünki bu gün dialektizm hesab olunan leksik vahidlər tarixən bəlkə ədəbi dilə, bəlkə də ayrı-ayrı türk tayfa dillərinə məxsus olmuşdur.

Yuxarıda deyilən məsələləri Nəsiminin əsərlərinin leksik tərkibində daha aydın şəkildə görmək mümkündür.

Biz, əlbəttə, müasir Azərbaycan ədəbi dilinə münasibətdə dialektizm hesab olunan leksik vahidləri Nəsiminin bədii əsərlərindən seçərək onları «Adlar» və «Fellər» başlıqları altında əlifba sırası ilə tədqiq etməyi məqsəduyğun hesab etmişik.

3.1. Adlar

Azərbaycan ədəbi dili tarixində xüsusi bir mərhələ olan Nəsiminin bədii yaradıcılığında müasir ədəbi dil baxımından dialektizm hesab olunan sözlərin böyük bir hissəsi «Adlar» adı altında qruplaşdırılmışdır.

Bu cür sözlər qədim türk lüğətləri, Nəsimidən əvvəlki və sonrakı dövrlərdə meydana çıxmış yazılı dil nümunələri, müasir şivələrlə müqayisədə şərh olunur.

Adinə (أدینه) – cümə. Adinə neçün oldu, adinənin adın ayıt. (73, s. 36). Adinə günü gördü camalım Nəsimi (170, s. 61).

Adinə ərəb mənşəli söz olub, qədim türk lüğətində «cümə günü» mənasında verilmişdir. Adinə sözü qədim türk mətnlərində və orta əsr yazılı dil mənbələrində də qeydə alınmışdır (128, s. 11).

Maraqlıdır ki, bu söz əksər şivələrimizdə işlənərək ayrılıqda IV, V, VI gün mənalарını verir: Böyün adinadı, bazara iki gün qalıy (Zəng.) (11, s. 2).

Xalqın dilində «uğurlu gün» kimi mənə daşıyan bu söz bir xalq məsələsinin tərkibində də özünü göstərir: Bu günəri adinadı, işdəv avandınadı.

Ağu (اغو) – zəhər. Gərçi ağudur fəraqun şərbəti aşıqlərə; Eyləməz vəslün şərabın içənə ol ağu kar (73, s. 44).

Ağu müasir ədəbi dildə az-çox işlənsə də, bu söz, əsasən, canlı danışıq dili faktıdır. Məsələn: «İlana ağı verən kərtənkələ» ifadəsində olduğu kimi.

Ağu sözü Orxon-Yenisey abidələrində, M.Kaşğaridə, «Kitabi-DədəQorqud» da, «Şühədənəm»də və s. bədii dil nümunələrində zəhər mənasında işlənmişdir (73, s. 44).

Al (آل) – hiylə, məkr. Al ilə ala gözlərin aldıdı, aldı könlümü, Alını gör, nə al edər, kimsə irişməz alına (73, s. 46).

Al sözü qədim türk və orta əsr yazılı abidələrində (73, s. 31), həmçinin klassik şer dilində də işlək olmuşdur.

Bu qədim söz dilimizə məxsus bəzi şivələrdə dil sözü ilə yanaşı işlənərək həmin mənanı verir. Məs: Məni al dilə tutma, nə sözün var, mərdana deynən. (Bərdə) (10, s. 27; 11, s. 8).

Al Qazax dialektində, habelə Salyan və Şuşa rayon şivələrində dil sözü ilə birləşərək mürəkkəb söz tərkibində mühafizə olunmuşdur. Bu şivələrdə al sözünün hiylə, ikiüzlülük, ikidillilik mənalарı da qeydə alınmışdır. Məs: Uşağı aladıla tutuf qarpızın yaxşısını seçif (Qaz.); Nəsim aladil adamdu (Salyan) (10, s. 29); Aldılənən yazığı aparif işə salıflar (Şuşa) (10, s. 32).

Arı (ارى) – pak, təmiz, saf. Qanı bir incilü arı sədəf kim; Arı göftar, ey sənəm, gerçəklərin nitqindədür; Hər dili əgridə yoqdur arı göftar, istəmə (73, s. 38).

Arı sözü Quba dialektində təmiz, saf, düzgün mənalарında çıxış edir. Məs: Arı işdəruğ də, təmiz (10, s. 40).

Qeyd etmək lazımdır ki, arı sözü «Aydan arı, sudan (gündən) duru» ifadəsinin tərkibində əksər şivələrdə və canlı şifahi danışıqda da işlənir. Arı sözü həmçinin əksər şivələrimizdə arıtlamaq felinin tərkibində qalmışdır (11, s. 17).

Şəxsi müşahidələrimizə görə, Neftçala rayon şivəsində çirkin gөрkəmli adama qarşı işlədilən «Üzünə baxanda arı qabda su verməzsən» deyiminin tərkibində də arı sözünün təmiz mənasında çıxış etməsinə təsadüf olunur.

Arı türkmənşəli qədim söz olub başqa türkdilli yazılı abidələrdə işlənmişdir (128, s. 51).

Həmin söz «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında və ondan sonra yaranan yazılı abidələrimizin dilində də qeydə alınmışdır. Məs: Arı sudan abdəst aldılar. (KDQ); İkişi iki gövhərdir ki, arı (YMGV); Arı ol keyfiyyətdən əhli cəhan (F).

Arı sözü müasir türk dilində də «təmiz» məzmunu daşıyır.

Aş (اش) – yemək, təam. Eşqün odi pişürmişdi dürlü aşlar; İçərəm qəm mətbəxindən dürlü-dürlü aşlar (73, s. 40).

Aş sözü qədim türk lüğətində üç mənada: 1) hər cür xörək 2) ziyafət, qonaqlıq 3) xörək adı kimi qeyd olunmuşdur (128, s. 210).

Çox maraqlıdır ki, *aş* sözü müasir xalq danışığı dilində və şivələrimizdə hər üç mənasını mühafizə etmişdir. Məs: Bu sözə Muğan qrupu və Cəlilabad rayon şivələrində duru xörək mənasında təsadüf edilir. Məsələn, bəzi xörək adları bunu sübut edir: Xəmraşı, süddüaş, ayran aş (dovğa) və s.

Bu qədim leksemin **ziyafət**, **qonaqlıq** sözləri ilə bağlılığını xalq danışığı dilində işlənən bəzi etnoqrafik səciyyəli sözlərin tərkibində də görmək olur. Məs: Oruc aş, allası, imamaşı, həcaşı (Şərqi Abşeron).

Maraqlıdır ki, **orucaşı**, **allası**, **imamaşı** dini mərasimlərlə bağlı olduğu halda, **həcaşı** toy adəti ilə əlaqədar olan sözdür. Şərqi Abşeron şivəsində işlənən bu sözlərdən, **həcaşı** toy adəti ilə bağlı olub, qız evindən oğlan evinə qaynata üçün göndərilən sovqat anlamını verir (123, s. 20).

Bundan başqa, **aş** sözü **plov** sözünün sinonimi kimi əksər şivələrdə işlənir. Məs: Lobyalı aş, süddü aş, çığırtmalı aş və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ədəbi dilimizdə olan və yeməkhana mənasını verən **aşxana** sözündə **aş** leksemi özünün ən qədim məzmununu saxlamışdır.

Maraqlıdır ki, Salyan dialektində **aşxana** sözü mətbəx mənasında işlənir. Məs: **Aşxanada** yiməy pişirillər (Salyan).

Qədim **aş** sözü «az aşın duzu»; «az aşım, ağrımaz başım»; «aşının duzunu vermək» ifadələrinin tərkibində də özünü göstərir.

M.Şəhriyarın dilində də **aş** sözünün ziyafət xörəyi mənasında işlənməsi müşahidə olunur: Cavanların **aşın** yedin, Qocalar bozbaşın yedin, Qəbirlərin daşın yedin, Özü baqi qalan dünya.

Bağır (باغر) – ciyər, ürək, könül. Bəndən iraq olduğun **bağrımı** qan eylədi (73, s. 137).

Çox maraqlıdır ki, şivələrimizdə **bağır** sözünün qədim mənaları qorunub saxlanmışdır. Belə ki, bu sözün ürək

mənasında işlənməsi «bağrı çatlamaq» ifadəsində özünü göstərir.

Bundan başqa, əsasən Gəncə və Qazax şivələrində **bağır** sözü **qaraciyər** anlamında çıxış edir. Məs: Qoynun **bağrınnan** bir yaxşı kəvaf yedik. (Qaz.) (10, s.48). Qazax dialektində və b. şivələrdə işlənən, **qarabağır** sözü **qara ciyər** mənası verir. Məs: O **qarabağırdan** biraz kəvaf pişirin. (Cəb.); Heyvanın qarınında, qart-qart olar, **qarabağır** olar, öfgədi, nəvlim, o qədərdir ki (Qaz.) (9, s. 112).

Gəncə şivəsində isə **qaraciyər**lə quyruqdan və ya quzu beynindən bişirilən **bağırbeşin** plovun xuruşu mənasında işlənir: **Aş bağırbeşinsiz** ləzzət verməz (10, s. 48).

Lakin bu qədim söz ədəbi dildə **sinə**, **köks** anlamını bildirir: **bağırına** basmaq-(sinəsinə, köksünə basmaq).

Bağır sözü M.Kaşğaridə, qədim türk sözlüklərində, «Əsrarnamə»də və digər yazılı abidələrin dilində **köks**; **sinə**; **ciyər**; **ağciyər**; **qaraciyər** mənalarında da qeydə alınmışdır (73, s. 137).

Klassik ədəbi nümunələrin dilində də **bağır** sözü, əsasən, ürək mənasında çox işlənmişdir. Məs: **Bağırqaranın** qaraldı **bağrı** (X); Hicri **bağrın** qan edən gülbərgi – xəndanım hamı? (F).

Bağır sözü bəzi şivələrdə, hətta **öd** mənasında da işlənir. Məs: **Bağrım** yarıldı (Bakı).

M.Ə.Sabirin dilində **bağır** sözü həm **öd**, həm də **ürək** mənasında müşahidə olunur: Vay, vay, ay aman, **yarıldı** **bağrım**, bir nazik ipə sarıldı **bağrım**.

Bay (باى) – varlı, zəngin. **Bay** ilə yoxsul bənəm, Yolçı ilə yol mənəm; Eşq üçün **bay** ilə yoxsul mirü sultan ağladı (73, s. 127).

Bay sözünün qədim türk lüğətlərində varlı, zəngin, ulu, xatiri sayılan kimsə mənaları verilmişdir (73, s. 127).

Qədim türk lüğətində isə bu söz varlı bol, səxavətli, xoşbəxt mənalarında verilmişdir. Bu qədim sözə Orxon-Yenisey abidələrində «Altun yaruq»da, M.Kaşğarinin lüğətində də eyni mənalarda təsadüf edilir (128, s. 64).

Şivələrimizdə bu qədim sözün ilkin mənalardan törəmiş yeni mənalarda işlənməsi də özünü göstərir. Belə ki, Gəncə şivəsində bay, **sərbəst**, **azad**, **ərköyün** mənalərini bildirir. Məs: Kərim oğlunu çox bay böyüdür, sora munun zərəlin çəkəjəx (11, s. 38).

Qazax dialektində **bay olmaq** sözü isə xoşbəxt olmaq mənasını verir: Səni görəm balaların bay olsun (10, s. 53).

Bəzi şivələrimizdə bu sözə fel düzəldən şəkilçi artırmaqla düzəltmə fellər yaranmışdır. Məs: İşləyib, bizi bayındırecaxsan? (varlandırmaq) (Meğri); Alaşaları biyil yazda birki ay niyə buraxdıx, yaxşı baylaşmışdı ((Şəm).kökəlmək mənasında); Attarı laf baylandırıfsan (kökəldibsen) (Gəncə) (10, s. 53).

Baş (باش) – yara, çiban. Yürəgüm baş oldı qəmdən, gəl içim yar üstə gör; Fırqətün dərdi çıxardı yürəgümdə başlar (73, s. 122).

Qədim türk lüğətində də baş sözünün **yara** və **çiban** mənaləri verilmişdir. **Baş** sözü qədim türk yazılı mətnlərində də qeydə alınmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, **baş** sözü şivələrdə həmin mənanı verən mürəkkəb sözlərin tərkibində də qalmışdır. Məsələn, Şamaxı dialektində işlənən **dilbaş** (heyvanda dilin üstündə əmələ gələn xırda səpgi) və Neftçala rayon şivəsində isə **qılbaş** (barmağa çıxan, dırnağın və hətta buğum sümüyünün düşməsi ilə nəticələnən yara) sözlərinin tərkibində işlənir. Məs: Bizim öküzümüz dilbaş olub (Şam.) (10, s. 189); Keçən il barmağıma qılbaş çıxmışdı (Neftç.).

Bən (بک) – xal. Müdəvvər nöqtəyi-xalun gözümdən bir nəfəs getməz, məgər kim, şol qara bənlər gözümdən nəqşi pürçindir; Miski-tərdən danələr can bənlərün; Rövşən etdi ənbər-əfşan bənlərün (73, s. 139).

Bən sözü eyni mənada qədim türk lüğətlərində də qeydə alınmışdır (73, s. 139).

Hazırda **bən** sözü xal mənasında Qazax dialektində işlənir: Əhmədün üzündə **bən** var (11, s. 46). **Bən** müasir türk dilində də xal mənasında işlənir: Bundan başqa, **bən** Yardımlı

rayon şivələrində **bənək-bənək** (xallı-xallı, zolaq-zolaq mənasında) sözünün tərkibində qeydə alınmışdır.

Biliş (بیلیش) – tanış, dost, yaxın. Əcəb işlər ki, eşqün qıldı bünyad, Bəni şahmat qıldı, bilişü yad (73, s. 154); Aşınanı bilməmişsən, ey bilişdən yad olan (170, s. 141).

Biliş sözünün qədim türk lüğətində həm bilik, elm, həm də dost, yaxın, tanış mənaləri qeydə alınmışdır (128, s. 100).

Bu qədim söz əksər şivələrdə və ədəbi dildə yalnız tanış-biliş ifadəsinin tərkibində qalmışdır. Məs: Yəqin tanış-biliş eşidüb gələr.

Çəri (چری) – əsgər, qoşun. – Ruxün xəttilə xalindən çəri çəkmişdürür hürri (73, s. 195).

Çəri sözünün qədim türk lüğətində «qoşun, ordu, döyüş» və müdrik adam mənaləri verilir (128, s. 144).

Çəri sözü zaman keçdikcə semantik daralmaya məruz qalmış və Ordubad rayon şivəsində hal-hazırda **çəri** şəklində **igid**, **qoçaq**, **cəsəratli** mənalərində işlənir: Qorxmıyan cəsəratdi adama çəri diyənlər; Bu heyvan çeridi. (15, s. 272).

Çəri sözü digər yazılı abidələrimizin dilində də işlənmişdir. Məs: Ol çəri cümlə dəmir geydi donı (SF,YZ); Eyü çəri evün ögünə uğramasun (Oğ.).

Damu (دامو) – cəhənnəm; əzab. Damuyu bil ki, niçün oldu yedi (73, s. 561); Damu etməz şol əzabı kim, mana hicran edər (73, s. 285). Fani cahanın sevgisi damu odudur, yandırır (73, s. 375).

Qədim türk lüğətində **damu** sözünün yalnız **cəhənnəm** mənası verilmişdir. Bu qədim söz **tamu** // **tamux** şəklində M.Kaşğarının lüğətində, «Qutadqu bilik» kimi qədim türk abidələrində də işlənmişdir (128, s. 531).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu qədim söz **da:mi** // **da:mı** formasında Quba, Şamaxı, Sabirabad, Ağsu, Şuşa dialekt və şivələrində cəhənnəm və əzab mənalərində çıxış edir. Məs: Bizin yerrər hərdən hələ isdi uladu ki, lap da:mi kimi (Qb.) (95, s. 239; 11, s. 121); Xoşəməl adam damıda qalmaz (Şş.) (10, s. 170).

Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələrində **damu** sözünə **dam** şəklində rast gəlinir. Məsələn: Ora **dam** kimi isdi olur (13, s. 210).

Damu sözü həm də **tamu** şəklində digər yazılı dil mənbələrində də qeydə alınmışdır. Məs: Kəndözin ulu görən **tamudədür** (SF,JZ). **Damulər** odunu yandıransən; Sirləri açub utandıransən (X.) Fırqətin **damu** tək əzabə dönmüş: Didarın cənnətül məvayə, Pəri (V).

Danla (دانله) – sabah, gələcək gün. Vədəyi qoy, ey könül, gəl bu dəmi xoş görəli, Dün ki, keçdi, **danla** qaib, bəs bu dəm xoş dəmdürür (170, s. 233). Mən bu gün səbr eyləsəm, **danla** fəqanı neylərəm (170, s. 142).

Danla sözü qədim türk lüğətində **tanla** şəklində **dan yeri sökülmək, işıqlanmaq, sabah açılmaq və günəşi qarşılamaq** mənalarını da bildirir. Bu sözə Orxon – Yenisey abidələrində, müxtəlif qədim türk lüğətlərində rast gəlinir (128, s. 533).

Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində **danna** şəklində müşahidə edilən **danla** sözü sabah mənasında işlənir: Mə:m sizə gəlməyim **dannıya** qaldı; Büyin qızın döyməyan **danna** dizin döyəcəx (11, s. 122).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu qədim leksik vahid etnoqrafik səciyyə daşıyan bəzi söz və ifadələrin tərkibində də daşlaşmışdır. Məs: dan atma (axır çərşənbədə səhərə qədər yatmamaq), dan ulduzu, dan sökülmək, dan yeri ağarmaq, obaşdan və s.

Daru (دارو) – dərman. Həm dərdimə vəslin oldu **daru** (73, s. 45). Tiryək mizacı tutdu ağu, Lölöyi-müdəvvər oldu **daru** (170, s. 563).

Daru sözü qədim türk lüğətində yalnız dərman mənasında verilmişdir. Bu qədim farsmənşəli söz bəzi qədim mənbələrdə, məsələn, «Qutadqu biliq»də də qeydə alınmışdır (128, s. 159).

Daru sözü Ordubad şivəsində **darı** variantında gözə tökülən tozşəkili dərman mənasında işlənir. Məs: Həsənin cözünə **darı** saldılar (10, s. 174).

Daru sözü «bihuşdarı» sözünün tərkibində də həmin **dərman** mənasında qalaraq bəzi folklor nümunələrimizdə mühafizə olunmuşdur.

Maraqlı faktdır ki, bu qədim söz bir məsəlin də tərkibində öz varlığını qoruyub-saxlaya bilmişdir: «Dırnağında **darı** sızmaz». Həddindən artıq xəsis adamlar haqqında deyilən bu məsəlin məzmununda «hətta xəstəyə də əlindən dərman verməmək» anlamının şişirdilmiş formada ifadəsi özünü göstərir.

Dürlü (درلو) – növ, cins, çeşid. Canumi bir nigahılən aldı hərəmi gözlərün, Gör ki, nə **dürlü** fitnələr işbu nigah içindədir (73, s. 239). Eşqin odu bişirmiş idi **dürlü** aşlarım (170, s. 72).

Müasir şivələrimizin bəzində bu sözə **dürrü, dürrü-dürrü** şəklində rast gəlmək olar. Məsələn, Tovuz rayon şivəsində bu qədim söz **dürrü** kimi işlənərək **yaxşı, yaxşı məhsul verən, böyük** mənalarında özünü göstərir: Hələlikdə bizim bağdan **dürrü** bağ yoxdu (11, s. 159).

Şəxsi müşahidələrimizdə bu qədim sözə Salyan rayon şivəsində də «cürbəcür» anlamında rast gəlmişik. Məs: İrəhmətdiyyin **dürrü** sobətdəri vareydi; İndi **dürrü-dürrü** danışacaq, ağzınnan dürr töküləcəy.

Verilmiş nümunələrdən də göründüyü kimi, qədim söz bir şivədə öz əvvəlki məzmunundan qismən fərqlənsə də, digərində tamamilə eyni məna daşıyır.

Dürlü sözü qədim türk yazılı abidələrində, uyğur yazılı mətnlərində, qədim türk sözlüklərində qeydə alınmışdır.

Dün (دون) – gecə. **Dünü** gün müntəzirəm bən ki, bu pərgar nədür, Günbədi-çərxi fələk, gərdişi dəvvar nədir (73, s. 257); **Dünlə** günüm həmişə qəmü şamü səhərdir (73, s. 257).

Qədim türk yazılı abidələrin dilində **dün** sözü **tün** şəklində gecə mənasında verilmişdir (128, s. 597).

Dün sözü «Kitabi-Dədə Qorqud»da **gecə** və **dünən**, Füzulidə yalnız **gecə**, Xətəidə **dünən və gecə**, Vaqifdə isə «dünən» mənasında işlənmişdir. Məs: **Dünlə** karvan keçdigün turğay bilür (Kdq); Olmuş **dünümlə** günüm mütabiq (F);

Dün munca mələmət etdi ol yar; Aydır -Yenə gəldi dünki namə (X); Dün gecə fələyə çıxdı fəryadım (V).

Maraqlıdır ki, dün sözünün şivələrimizdə həm də **qaranlıq** mənasında müşahidə olunur. Məsələn, bu sözün **tün** variantı Gəncə ətrafı şivələrdə **üstü örtülü küçə** mənasında çıxış edir: Gəncədəki tünləri küçə açıqlar (10, s. 393).

Qeyd etmək lazımdır ki, «Kitabi – Dədə Qorqud»un dilində də bu mənanı verən **dünlük** sözü işlənmişdir: Qazan bəgün dünlüğü altun ban evlərini biz yıqmışuz (163, s. 43).

Məlum olduğu kimi, Xətəinin dilində dün sözündən törəmiş **tünəmək**» feli gecələmək məzmununda işlənmişdir: Qərib bülbül gül dalında tünədi (27, s. 94).

Müasir canlı danışqda **tün** sözü ilə yaranmış bəzi sözlərə də təsadüf olunur. Məsələn, bu qədim sözün əvvəlki mənasına çox yaxın olan **tünnü** (qarma-qarışıqlıq) sözünün tərkibində bu, aydın nəzərə çarpır: Bala, nə var o tünniyə girirsən, gəl bura (Salyan).

Bundan başqa, bu sözün Salyan rayon şivəsində işlənən bir ifadənin tərkibində sırf **gecə** mənasında işlənməsinə rast gəlmişik. Pozğun, avara həyat tərzini keçirən, hiyləgər və dələduz adam haqqında «O yüz tüləxanadan // tünəxanadan çıxıb» ifadəsi işlənilir. Bizcə, bu «gecəxana, gecə əyləncə, kef məclislərinin keçirildiyi yer» anlayışı yaradır.

Duş (دش) – yuxu, rəya, vəqiə. Gər səni görsə idi duşda pəri, Oda salaydı otuz iki pəri (73, s. 241). Bir əcaib söhbət oldu guşeyi-cənnətdə duş (170, s. 641).

Qeyd etmək lazımdır ki, **duş** sözü həm də **tuş**, **çüş** fonetik variantlarında Qərb qrupu dialekt və şivələrində, həmçinin Zaqatala şivəsində **yuxu** mənasında işlənir. Məs: Mən yuxu yateram, **çüş** görürəm (Qaz.) (13, s. 241); Bir gün yaxşı **tuş** gördüm (Zaq.) (10, s. 391).

Bu qədim söz **tüş** fonetik variantında qədim türk lüğətində **yuxu** mənasında verilmişdir. **Duş // tuş** M.Kaşğarının lüğətində, «Qutadqu biliq»də və başqa qədim yazılı mənbələrdə qeydə alınmışdır (128, s. 600).

Duş sözü XIX əsrə qədər yazılı dil nümunələrində fəal şəkildə işlənmişdir. Bilürmisin, qardaşım Qaragünə, duşumda nə gördüdü? (KDQ); Xəyalındır mənim ya duşda gördüm, Bihəmdullah cəmalın uştə gördüm (X); Xah dərviş olavü, xah çəni. Usu azar duşunda görsə, səni (F); **Duş** gördüm gecə məhparə edər seyri- çəmən (Zak) və s.

Eyü // əyi (ايو) – yaxşı. Bir eyü ad edin fani cahanda (170, s. 32); Əyü gəldi, yavuz getdi, nə dersən kəndüyə etdi (73, s. 119).

Nəsiminin şerlərində **eyi** sözü qədim yeg sözünə nisbətə az işlənmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, **yaxşı** mənasında çıxış edən bu qədim sözün **ey** fonetik variantı Qazax dialektində müşahidə olunmuşdur. Məs: Sənin işin saf **ey** oldu; Mənim kefim **eydi** (10, s. 210).

Müasir türk dilində daha fəal şəkildə işlənən bu sözün **iyi** fonetik variantı hal-hazırda müşahidə olunur. Məs: İyisen mi? – İyiyem, efendim.

Əyü // əyi sözü qədim türk yazılı abidələrinin dilində, həmçinin qədim türk sözlüklərində qeydə alınmışdır (73, s. 119). Bu söz eyni mənada iraq türkmənlərinin dilində də işlənir (162, s. 347).

Eşik (اشيك) – qapı önü, astana, həyəət. Eşigində bən onun bir gədayəm, Nə kim lütf eyləsə, ehsan onundur (73, s. 73); Aşiqin yar eşigidir Kəbəvü bütəxanəsi (170, s. 359) və s.

Qədim türk lüğətində **eşik** sözünün **çöl**; **bayır tərəf**; **qapı ağzı**; **kəndar**; **qapı**; **ev**; **saray** və s. mənaları da qeydə alınmışdır (128, s. 185)

Maraqlıdır ki, bu söz canlı danışq dilində «ev-**eşik**» şəkildə işlənərək ümumilikdə «ailə» mənasını da verir. Məs: Ev-**eşik** necədir?

Ədəbi dildə isə bu tərkib həm yaşayış yeri, həm də ailə məzmununda çıxış edir.

Azərbaycan dilinin əksər şivələrində isə bu qədim söz tək halda **evin çöl**,

bayır hissəsi mənasını daşıyır. Məs: Ay ev yiyəsi, bir esiyə çıx! (danışıqdan).

Eşik sözü XIX əsrə qədər demək olar ki, bütün bədii dil mənbələrində işlənmişdir. Məs: Qapu esigi üzərindən arqurı qomışlardı (KDDQ); Yüz hökm ilə şah ikən Xətai; Yar esiginə gəda qılan dil (X); Mən sənənin bir kəminə çəkərinəm, Esigində qulami-kəmtərinəm (F); Eisiyindir sənənin cənnətdən artıq (V); Ya dust -deyib dad eyləsəm yar esiyində (Zak.).

O.Suleymenov «Az-ya» kitabında bu sözün qədim şumer dilində ab qapı, eş ev mənasını ümumitürkdə isə av / ab, ev, eb, üy ev eşik (esik) qapı anlamı verməsini qeyd edir (103, s. 96).

Əksi (اکشی) – turş. Ey badeyi- səqahüm, ləli-ləbün şərabi, İkrax edən bu meydən içdüğü əksi-xəldür (170, s. 220).

Əksi sözü «turş, acı dad» mənalarda İbn Mühənnanın lüğətində, M.Kaşğarinin «Divan»ında, Radlovun və Budaqovun lüğətlərində və s. öz əksini tapmışdır (128, s. 168).

Bu qədim söz Azərbaycan dilinin Böyük Qarakilsə rayonunun Arqut kənd şivəsində əysi şəklində alçadan hazırlanan lavaş, turşu mənasında müşahidə edilmişdir (48, s. 269).

Əppək // ətmək (ابيك) – çörək. Kimin ki, oldı nəsibi əzəldə həqdən eşq, Ana nə şərbətü məcun gərək, nə əppəgü aş (73, s. 57).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu qədim söz əksər şivələrdə çörək mənasında işlənir. Məs: Qız əpbək daşın sındırıb (15, s. 233); Savax açılan kimi keçal gedif bazarı bir az etnən əpbex alıf getirir (65, s. 217).

E.V.Sevortyan öz lüğətində əppək sözü haqqında yazır: «Кашгари называет язык огузов, где он встретил форму, еппек» (148, s. 254).

Əsrük (اسرك) – sərxoş. Həva camından əsrüksən, həvəs ardına düşmüşsən (170, s. 417). Qəməzədən misri qılınc vermişsən əsrük -türkə kim, Qan bəhasız necə can etmək dilərsən, etməgil (170, s. 123).

Bu söz Azərbaycan dilinin Qazax dialektində həm sərxoş, həm də ucaboylu, əndamlı qadın mənasında müşahidə edilir (11, s. 178).

Maraqlıdır ki, bu qədim söz öz izini Tovuz rayonundakı Əsrix çay, Əsrix Cırdaxan, Əsrix Ojaxlı, Əsrix Quşçu kimi toponomik adlarda saxlamışdır (28, s. 53).

Dilimizə məxsus folklor nümunələrində də bu sözə çox rast gəlinir. Məs: Əsrük bir maya-gördüm. Qoltuğunda nərgizdər; Gözəl, gözəl ər gözəl, Əsrük maya, nərgözəl (Bayatı).

Əsrük sözünün qədim türk lüğətində sərxoş; həyəcanlı; əsəbi; qızgın; hərərətli; coşqun mənalara qeyd olunmuşdur (128, s. 184).

Məlumdur ki, əsrük sifətindən əsrəmək // əsrimək feli də əmələ gəlmişdir.

Əsrük sözünə digər yazılı dil mənbələrində də rast gəlmək olur. Məs: Ol şərabdən içən əsrük olur (KDDQ); Şərilən gər tutsalar, əsrük sözünə etibar (F).

Görklü (گوركلو) – gözəl, qəşəng. – Görklü yüzün nurindən aləm münəvvər oldı (170, s. 296); Dərdimə görklü cəmalın, cana, dərman oldu, gəl (170, s. 118).

Bu qədim söz türk lüğətində öz əksini görklük formasında tapmışdır. (128, s. 318).

Görklü sözünün zaman keçdikcə gözəl mənasında işlənməsi zəifləmiş, mənası daralmış və işləklidən çıxmışdır. Şəmkir və Tovuz rayon şivələrində qeydə alınmış qalığı isə semantik cəhətdən məhduddur.

Hal-hazırda qeyd edilən şivələrdə bu sözün mənası yalnız keyfiyyəti bildirir və şərəfli, hörmətli, adlı-sanlı sözlərin sinonimi kimi işlənir. Məs: Görklü kişiydi, irəhmətdix Kərəm (Tov.); Görhlü adam görhlü də iş görər (Şəm.); Hər şeydən qızırqalanma, qoy görhlü olsun, xeyir işdi (Tov.) (28, s. 55).

Görklü sözü digər ədəbi-bədii dil nümunələrində də geniş şəkildə işlənmişdir. Məs: Yığışdırsun, duruşdırsun, günahınızı adı görklü Məhəmməd Mustafaya bağışlasun, xanım, hey! (170, s. 92); Hüsni görklü, söylə, həm yüzi sulu;

mənə başdan-başa, Bir qədəh su üçün ey görlü paşa (62, s.54).

İraq // irağ – uzaq (ايراق). Həqdən iraq imiş olar kim, Sana, ey nuri-həq, bəşər dedilər (73, s.113). Hər kimsənin ki, qibləsi, ey can, sən olmadın, İrağə düşdü Kəbədən, əhli – səfa degil (170, s. 121).

Qədim türk lüğətində bu sözün uzaq mənası qeyd olunmuşdur. İraq sözü qədim türk yazılı abidələrində, M.Kaşğarının «Divan»ında, «Qutadqu biliq»də və s. işlənmişdir (128, s. 268).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu qədim söz hal-hazırda canlı danışıqda bir neçə məsəl və idiomatik ifadələrin tərkibində saxlanmışdır. Məs: «Gözdən uzaq, könlüdən iraq», «iraq olsun», «səndən iraq», «üzdəniraq» və s.

Kəndi // kəndü (كندی) – özü. Kəndü vücudində çün buldı Nəsimi səni. Bildi yəqin kəndidur məzhəri-ənvəri-zat (73, s. 434).

Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində öz əvəzliyi ilə yanaşı olaraq kəndi // gəndi sözü də işlənir. Qazax və Şəki dialektlərində «kəndi» əvəzliyi tərkiblər daxilində qayıdış əvəzliyi bildirir. Məs: Ho yerrər həylə gəndi başına qalıfdı (Şək.) (65, s. 108); Kəndi başına iş görürsən (Qaz.); Öz kəndinə iş görmə (Qaz.) (105, s. 191).

Nəsiminin dilində bu əvəzliyin həm də kəndi-kəndi şəklində işlənməsi qeydə alınmışdır. Məs: Kəndü kəndi zatını eylər bəyan (170, s. 624).

Maraqlıdır ki, eyni vəziyyət Qazax dialektində də müşahidə olunmuşdur: Məmməd həmişə gəndi gəndinə danışır (13, s. 225).

Nəsiminin əsərlərində kəndözi sözünə də rast gəlmək olur. Məs: Sən humayun laməkansan, kəndözindən bixəbər (170, s. 30); Kəndözimi yazaram fərmanə bən (170, s. 175).

Kəndi sözü qədim türk yazılı abidələrində, orta əsr yazılı mənbələrdə qeydə alınmışdır: Kəndülər atlu, babanı yayaq yürütdilər (KDQ); Qoydi bunu getdi kəndü halünə (Ə);

Kəndüyə ayıdır, bunu iki biç; Kəndü düşən ağlamaza ağlamaq degil, amma gözi də çıxar (YMGV) və b.

Kəpənək (كپنك) – yapıncı. Çəkəli əynimə bu sikkəyi-mərdan kəpənək, Biləsən qıldı mənim dərdimə dərdman kəpənək (170, s. 117).

Bu qədim söz «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında da təsadüf olunmuşdur: Oğlana qara kəpənək gedirmişlərdi (163, s. 74). Qıl kəpənək boyuncuğun sürər degil (163, s. 75); Kəpənək geydiyimə kimsələr eyb eyləməsin (167, s. 96).

Bu qədim söz dialekt və şivələrimizdə işlənməsə də bir neçə toponimlə mühafizə olunmuşdur. Belə ki, Zaqatala rayonunda və Gürcüstan ərazisində Kəpənəkçi kəndinin adı hal-hazırda qədim mənanı özündə yaşadır və bu qədim sənətlə məşğul olmuş insanların yaşadığı yerləri bildirir.

Kişi (كيشى) – adam. Buldı səlamət ol kişi kim, tələbi vüsəl idi; Vəslinə irməyən kişi bil ki, cəhim içindədir (170, s. 273).

Bu qədim lüğət vahidi türk dillərinin keçmiş dövrlərini özündə əks etdirən yazılı dil nümunələrində adam, qadın, arvad və s. mənalarda çıxış etmişdir. (128, s. 310).

Qeyd etmək lazımdır ki, kişi sözü ədəbi dilimizdə cins mənası daşsa da, bəzi atalar sözü və məsəllərin, həm də bəzi ifadələrin tərkibində adam anlayışı yaradır. Məs: Kişinin adı çıxınca, canı çıxsın; Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq hər kişinin işidir; Kişi ol; kişilik və s.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində kişi sözü insan, adam anlayışı verməklə insanın cins mənası bildiren sözləri ilə bərabər işlənmişdir. Məs: Gördilər kim, bu gəlin kişinin, qılıncının balçağı qanlı, oğlu görünməz; Anam kişi, qızım kişi, Ana tanla yerindən turı gəldin oğulu tutdurdunmı?; Ol xatun kişiyə bir əsir verdi; Ağız-dildən, qız kişi, xəbər mana!

Kişi sözü adam mənasında tarixən orta əsr ədəbi dil materiallarının dilində də çox geniş yayılmışdır. Məs: Yuqarudan bir kişi sölər ana (SFJZ); Rışteyi-canı pozulmuş binəva yoxdur kişi (K). Kişiyi qonşından sor (O).

Keyik (.) – ceyran, ahu. Mələk üzlü, keyik gözlü, nәмәk duzlu, şirin sözlü, Tәni nәsrin, bәni müşkin, pәrivәş, әnbәrin keysu (170, s. 295).

Keyik sözü M.Kaşğarının «Divan»ında ceyran mәnasında qeyd olunmuşdur.

Bu qәdim sözә Neftçala rayon şivәsində ciddi narahatlığı bildirән bir ifadәnin tәrkibində tәsadüf olunur: Sә:rdәn geyigә dönmüşәм; Yazığı keyigә dönüb (danışıqdan).

Bu söz bәdii dil nümunələrində də işlәнmişdir. Mәs: Getdikdә yerin otlarların keyik bilür (KDQ); Biri-birini qovur keyiklər; Bala dölümü qılır keyiklər (X).

Kilid (كليل) – açar. Kişvәri – әmnü afiyәt mәrifәtin kilididir. Ey mәliki-zәmanә, gәl kәşf edә gör bu kişvәri (73, s. 430).

Mәlum olduğı kimi, müasir әdәbi dildә kilid, qıfıl sözünün sinonimi kimi işlәнir.

Lakin şivәlərimizdə də bu qәdim söz hәм açar, hәм də qarıya daldan keçirilән uzun dәмir mәnasında işlәнir. Mәs: Qapımızdan kilidi xarab olub (Cәb.); Kilitlә qıfılı açılar (Ordubad); Qapunun kilidin vur (Qub.) (11, s. 280).

Körlük (كورلك) – inadkarlıq, saymamazlıq, etinasızlıq. Xәvaric körligində әskәridür. Dini imanü bağü- busitanum (73, s. 436).

Azərbaycan dilinin bәzi şivәlərində bu qәdim leksik vahidin kürrük fonetik variantını pis xasiyyətli, ağlağan, nadinc, dalaşqan, şıltaq (uşaq); tәnbәl, aciz mәzmunları da verilmişdir. Mәs: Uşax dәdәsi:çin kürrüy eliyir (94, s. 158).

R.Rüstәmov bu sözün kökünü doğru olaraq kür (nadinc, dәcәl və s.) sifәti ilə әlaqәlәndirir (94, s. 158).

Kür sözü bәzi dialekt və şivәlərimizdə işlәнәрәk bәdrәftar, tәrs mәnalarını özündә mühafizә etmişdir. Mәs: Kür adam biz o adama de:rik kin, o adam lәj olor (Qaz.) (13, s. 224).

Ola bilsin ki, Kür çayının adı da bu sözdән götürülmüşdür. Buna Kür çayının adı ilə bağlü bir әfsanә də әsas verir. Әfsanәyә görә, Koroğlu atın kükrәmәsinә, çayın da

gurlamasına baxaraq deyir. – Sән kür, mән kür, at çaydan necә keçsin?

Qeyd etmәk lazımdır ki, kür sözünün inadkar, saymaz mәnalarında işlәнmәsini bir mәsәl də tәsdiq edir: Dәdәм mәнә kür (kor // kör) dedi, gәlib-gedәni vur dedi.

Qaranu (قراکو) – qaranlıq. Zülfün qaranusından yüzün nuri göründi (73, s.395). Qaranqudan necә bulmuş bu oğru ol babi (170, s. 95).

Qaranu sözü müxtәlif fonetik variantlarda qәdim türk sözlüklərində gecә və qaranlıq mәnalarında verilmişdir (73, s. 395).

Qaranu sözü Bakı dialektində qaratqu şәklində işlәнәрәk qaraltı mәnasını bildirir. Mәs: Arab Zәngi də baxırdı öz torpağına, baxdı gördi ki, qaratqu gәlәdü (10, s. 116).

Bu qәdim söz «Kitabi-Dәdә Qorqud»da da qeydә alınmışdır. Mәs: Dünya-әlәм kafәrin başına qaranu oldu; Qaranqu axşam olanda günü doğan (163, s.44-45).

Qat (قات) – yan, nәzd, hüzur. Qatundan getmәz oldı nari-hicran. Çәkә bilmән, gedән arami-canum?; Lәbini qılan tәşbih şәkkәri nәbatü qәndә, Ol әhli-dil qatında gözü bağlü canәvәrdür (73, s. 391).

Bu sözün qәdim türk lüğәtində sıra, müqabil tәrәf, tәrәf, mәrtәbә, hәndәvәр mәzmunları da qeyd edilmişdir. Qat sözü qәdim türk yazılı abidələrində, Mahmud Kaşğarının lüğәtində və «Qutadqu biliq»də də işlәнmişdir. (128, s. 432).

Qat sözü yuxarıda qeyd olunan mәnalarda Salyan şivәlərində də özünü göstәrir. Mәs: Dalım qatda (tәrәf) oturma; Onların qatına (hüzur) girmәg hasan dö:r. (Yәni, özlәrini çox yuxarıdan tuturlar. tәkәbbürlülük mәnasında) (danışıqdan).

Qatı (قاتی) – sәrt, möhkәм.Şәmünә çün yanmadı pәrvanә tәk zahid sәнün, Qoy onun bağrı qatıdır çünki sәngi-xarәdән; Әnbәrin sünbül zülfün düşәli bәndән iraq, Qatı aşıftәyәm, ey zülfü pәrişan, bәrü gәl (73, s. 392).

Qatı sözü qәdim türk lüğәtlərində hәм də qatıq katıqdı kimi verilәрәk, sәrt, möhkәм, bәrk mәnalarını ifadә edir. Bu

söz qədim türk yazılı abidələrinin dilində, M.Kaşğarının lüğətində, «Qutadqu biliq»də işlənmişdir (128, s. 433).

Qatı sözü müasir ədəbi dilimizdə ismin qarşısında gələrək duru sözünün antonimi kimi işlənir.

Lakin bu sözlə qatılanmaq, qatılmaq kimi düzəltmə fellərin də əmələ gəldiyi məlumdur.

Çox maraqlı cəhətdir ki, qatı sözü qədim mənasını canlı danışıqda və şivələrdə qoruyub saxlamışdır. Məs: Çox qatı (sərt) adamdır; Baş qatı (sərt) olma, bala! (məcazi mənada) (danışıqdan).

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzən ədəbi dildə işlənən «qatı cinayətkar», «qatı düşmən» kimi söz birləşmələrinin tərkibində bu sözün sərt, ciddi, islaholunmaz mənaları da ifadə olunur.

Qatı «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində də həmin mənalarda çıxış edir. Məs: Qatı qəzəb edərəm, şimdiki sanadedi; Ol buğa qatı daşa buynuz ursa, un kibi ügüdüdü (170, s. 35-36).

Qutlu (قتلو) – mübarək, uğurlu, xeyirli, xoşbəxt. Başumə quttu əyağın gəldi basdı ol nigar, kölgəsi düşdü mana, sərvə-xuramanın yenə (170, s. 56).

Qut sözünün qədim türk lüğətində də Nəsiminin dilində ifadə olunmuş mənə incəlikləri qeydə alınmışdır. Qut sözü qədim türk yazılı abidələrində, M.Kaşğarının lüğətində, «Qutadqu biliq»də də eyni mənada işlənmişdir (128, s. 471).

Qutlu sözü Neftçala rayonunun bəzi kənd şivələrində mübarək, uğurlu, xeyirli, xoşbəxt məzmununda bir alqışın tərkibində qalmışdır. Məs: Ayağı quttu // qutdu olsun (uğurlu, xeyirli) (Qaramanlı kəndi).

Qeyd etmək lazımdır ki, təzə gəlinə və ya körpə uşağa ünvanlanan bu alqışda qədim söz mühafizə olunmuşdur.

Çox maraqlıdır ki, qut sözü Qazax və Cəbrayıl şivələrində, güc, qüvvə mənası bildirir. Şərqi Abşeron şivələrində qut sözündən düzəlmiş qutəppə (möhkəm, bürünmüş geyim)

leksemi işlənir: qut – möhkəm, bürünmüş; əppə<əba-ərəb mənşəli söz olub üst geyimi mənası daşıyır (123, s. 17).

Bu söz Salyan rayon şivəsində də qutəppər şəklində işlənərək, möhkəm geyim məzmunu daşıyır. Məs: Uşağı qutəppər giyindir, so:ğdı (danışıqdan).

Qeyd etmək lazımdır ki, Salyan rayon şivəsində qut omonim söz kimi həm də tumurcuq mənasında işlənir: Tə:ngin qutin tökərsən, nağayırısan? (danışıqdan).

Qut həm də canlı danışıqda «matı-qutu qurumaq» ifadəsinin tərkibində güc, qüvvət anlamı verir.

Qutlu «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində də qədim mənasını mühafizə etmişdir. Qutlu olsun dövlətinüz!-dedi (163, s. 63).

Qızıl (قزیل) – qırmızı. Zərd oldı yenə şahidi-simin nur çəmən, Geydi biri qızıl, biri yaşıl, biri qara (73, s. 398).

Qızıl sözü qədim türk lüğətində də qırmızı mənasında qeyd olunmuşdur. Bu söz qədim türk yazılı abidələrində, «Qutadqu biliq»də də işlənmişdir (128, s. 450).

Qızıl sözü müasir ədəbi dilimizdə öz əvvəlki mənasını itirərək qiymətli metal məzmununda çıxış edir.

Lakin bu qədim leksem canlı danışıqda bəzən qədim mənasını qoruyub saxlayır. Məs: Qızıl-qırmızı üzümə durur ki, bunu sən demisən (danışıqdan).

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi sözlərin tərkibində də qızıl sözü qırmızı anlayışı verir. Məs: qızıləhmədi (alma növü), qızılağac, qızılöz (ağac növü) qızıləndəl (qızılyel xəstəliyində dəriyə çəkilən müalicəvi ağac), qızılyel, qızılca (xəstəlik), qızıl ilan, qızılca, qızılcaq (yabanı bitki) və s.

Qızıl sözü «Kitabi-Dədə Qorqud»da da – qırmızı mənasında işlənmişdir: Oğlı olanı ağ otağa, qızı olanı qızıl otağa qondurun (163, s. 34).

Müasir canlı danışıqda qızıl sözü bəzi ev heyvanlarının rəngini bildirir: qızıl inək, qızıl öküz, qızıl it və s.

Nəsne (نسنه) – şey. Sənsiz ey canü cihan, bir pula dəgməz kainat; Heçə dəgməz nəsne, gər mən şol qədər dərşəm

nola (73, s. 511). Hacıtindən ayrı könlüm nəsnə zinhar istəmər (170, s. 65).

Qədim türk sözlüyündə nəsnə sözünün, bir şey, nə isə, şey, əşya mənaları verilir (128, s. 358). Bu qədim lügət vahidi Bakı dialektində nəsdə // nəstə şəklində mühafizə edilir. Məs: O nəstəni bira götür (105, s. 187). Nəsnə tarixən Azərbaycan ədəbi – bədii dil nümunələrində müxtəlif fonetik variantlarda nəsnə, nəstə, nəstənə işlənmişdir. Məs: Götür, bu ısmarladuğun nəsnədir (170, s. 57); Bu sözdən nəsnə tuymadum sanmağıl; Yusif üçün bana nəsnə söyləmək (54, s. 25).

Sayru (سیرو) – naxoş, xəstə. Gəl ki, didarın bu sayru canə dərman oldu, gəl (170, s. 119); Düşdü Nəsimi eşqinə sayruvü-xəstə neyləsin (170, s. 166).

Sayru sözünə «xəstə» mənasında Borçalı rayonunun Kosalı kənd şivəsində təsadüf olunur. Məs: Nə sağdı, nə sayrı (13, s. 234); Sayru sözü sayrı // sayıl fonetik variantlarında Mərzə rayon şivəsində də xəstə anlamında özünü göstərir. Məs: Atabba sayıl düşüb qalib (105, s. 336); Bu söz qərb qrupu şivələrində də işlənir (13, s. 195).

Sayru Neftçala rayon şivəsində bir deyimin tərkibində sayıl şəklində daşlaşmışdır: Heç kəs saf canın sayıl istəmər.

Sayru sözünə başqa bədii yazılı dil abidələrində də rast gəlinir: Məs: Ol obada bir yaxşı-xub yigit sayru düşmüş idi (163, s. 79). Sarayə gəlcək sayru olur (54, s. 27); Sayru halın sağ bilmər (172, s.128); Öldürmə, şahə, sayruvi əttar eşigində (158, s.15); Səndən necə kim can ayrı düşdü, Tən ya çürüdi, ya sayrı düşdi (27, s. 69).

Sinək (سيك) – milçək, çibin. Qanda kim şərhləyəm şirin totağın qəndini, Ərvah uşar sinək kibi ol tatlı şirin qəndinə (73, s. 302).

Sinək sözü sinək // siyək // sisək şəklində qədim türk lügətində milçək, ağcaqanad mənalarında qeydə alınmışdır (128, s. 500).

Maraqlıdır ki, sinək sözü siyək şəklində Salyan rayon şivəsində milçək növü mənasında çıxış edir. Məs: Üzüm qalib günün altı, qıqcırıb, siyək basıb (danışqandan).

Siyək sözü Lənkəran rayon şivəsində isə sisək fonetik variantında həşərat növü, pıspısı anlamını bildirir (10, s. 373). Qədim sinək sözü Kərkük dialektində də milçək anlayışı verir: Onnardan göstərə billəm, çibin, miçək və ya sinək, sırsız, qarınca, əqrəb, bit... (162, s. 268).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu söz qədim yazılı ədəbi dil nümunələrində az nəzərə çarpır: Aşığa sinək avazı saz gəlür (172, s.136).

Suç (صوح) – təqsir, günah. Allah ilə ol imdi, niyaz eylə Nəsimi, Başəd ki, suçundan keçə, lütf eyləyə rəzzaq; Ey Nəsimi, çünki həzrətdə sənün yoqdur suçun (73, s. 328).

Bu qədim sözə Təbriz dialektində də təsadüf olunur (137, s. 24).

Qərb qrupu şivələrində çox işlənən suç sözü S.Vurğunun dilində də işlənmişdir: Nə olmuş, nə imiş, hambalın suçu!

Suç sözü qədim türk yazılı mənbələrində də fəal işlənmişdir. Məs: Bənim suçum nə oldı kim, qara otağa qondurdu? – dedi (163, s. 34); Züleyxayə der suçu sən eylədüñ (54, s. 27). Suç öləndir, öldürənin degildir (172, s. 123).

Ün (اون) – səs, səda. Yedi iqlim topdoludur ünləri: Rəqiblərin ünü həm çün cərəsvar (170, s. 198).

Ün sözü qədim türk lügətlərində də səs mənasında qeydə alınmışdır (128, s. 625).

Ün sözü hazırda dilimizin əksər dialekt və şivələrində səs mənasında işlənir. Məs: Gecə-gündüz ünüm göyə qalxır (Laçın) (10, s. 400).

Ün sözündən əmələ gəlmiş ünnəmək feli isə Gəncətrafi şivələrdə səsləmək, çağırmaq mənası verir. Məs: Gör necə ünnüyür (Gəncə) (10, s. 400).

Bu sözə qədim yazılı dil mənbələrimizdə də rast gəlinir. Məs: Salur Qazan ayıtdı – Ünüm inlən bəylər, sözümlə dinlən bəylər (KDQ); Quş beççələri ünü yuvadən, məktəb ünü tək gəlür həvadən (X); Quyi qatında yürürkən ün gəlür (SFYZ); Quş ünündən toldı aləm (YM VY); Əfqani edib cərəs ünün pəst (F).

Yaban (يابان) – çöl. Al əlindən atını yabana at. Həqərəst ol, həqqi tanı, olma at (170, s. 576).

Qədim yazılı abidələrdə, əksərən yazı və yaban sözləri paralel şəkildə işləndiyi halda, müasir Azərbaycan dilində çöl – biyaban sözü tərkibində və yabanı bitki, (çöl bitkisi, vəhşi bitki), söz birləşmələrində mühafizə olunmuşdur.

Şivələrdə isə yazı sözü özünü qoruyub saxlamışdır. Bizcə, canlı danışıqda işlənən, tabu söz, «qulyabanı» da «yaban» sözündən düzəlmişdir və öz qədim mənası ilə bağlılığı vardır.

Yaban sözüne türk dillərinə məxsus qədim yazılı abidələrdə və klassiklərimizin dilində çöl; səhra; düzənlik; viyəsiz yer; vəhşi mənalarında rast gəlinir. Məs: Ozan, evin tayağı oldır ki, yazıdan – yabandan evə bir qonaq gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol anı yedirər-icirər, ağırılar-əzizlər, göndərər. (KDQ); Atalar sözünü dutmayan yabana atılır (O). Sən haqqı yabanda arama, saqın, Uyduysan qəlbinə, haq sənə yaxın (X).

Yavuz (ياوز) – sərt, şiddətli, yaman. Nəsimi yarə ulaşdı, nə düşdü münkirə kim, Dutuşdu, yürəgi yanar, yavuz qəzayə düşər (73, s. 548). Yavuz gözdən iraq olsun ki, xoş türkanə laçindir (170, s. 256).

Yavuz sözü qədim türk lüğətində «pis; sərt; şiddətli; yaman; bərbad; murdar; iyrenc; nalayiq; yaramaz» mənalarında verilmişdir. Bu qədim ləkəmə Uyğur-abidələrində, Manixey yazılarında M. Kaşğarinin «Divan»ında, «Qutadqu biliq»də, həmçinin orta əsr abidələrində və b. rast gəlinir (128, s. 249-250).

Yavuz sözü Kərkük dialektində həm yaman, sərt xasiyyət, həm də cəld, zirək mənalarında müşahidə edilir. Məs: Nə yavuz ol asıl, nə miskin ol basıl; Yavuz ata minənin qanı ovcundadır (161, s. 44) və b.

Maraqlıdır ki, bu qədim söz tarixən fonetik dəyişikliyə məruz qalaraq yava şəklinə düşmüş, pis və sərt (it) mənaları ilə yanaşı, həm də cəld; zirək mənalarında şivələrimizdə qeydə alınmışdır. Məs: Səfər yava danışır (Sal.).- Oun xəsyəti

yavadı. Ə, bı nə yava itdi (Şah.) – Yava danışma (Laç.). Sərdargilin iti yavadı, nəyə saxlayırsız (Cul.). Təzə sədirimiz yava adamdı (Kür.) (10, s. 239).

Yağma (يغما) – talan, qarət. Bu gün ey xubların şahı, amiri-dilbəri-insanını, Xəyalun ləşgəri verdi könül şəhrini yəğmayə. (73, s. 553). Eşqin aldı əqli-huşum, könlümü yəğmaladı (170, s. 144).

Qədim türkmənşəli yağma sözü tarixən dilimizdə fəal şəkildə işlənmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nəsiminin dilində yağma sözündən düzəlmiş yağmaçı və yağmalamaq sözlərinə də təsadüf olunmuşdur.

Maraqlıdır ki, bu qədim söz Qubadlı şivəsində öz izini saxlamışdır (94, s. 65).

Yağmalamaq feli «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində də fəal olmuşdur: Bazırğanlar yatur ikən qafillə beş yüz kafər qoyuldılar, çapdılar, yağmaladılar; Bəglər, Qazanın tölə-tölä şahbaz atlarını binmişüz, altın – aqçasını yağmalamışuz (KDQ); Gözü yağmaçilər gəldi, mənə yağmaladı külli (X).

Muğan qrupu şivələrində evi talan etmək, soymaq, çapıb – talamaq mənasında çıxış edən varmaq feli işlənir. Bizcə, bu qədim «yağma» sözünün fonetik cəhətdən dəyişmiş şəklidir. Məs: Dünən kəntdə öy yarıblar; Öy yarannar tutulub (danışıqdan).

Yazı (يازی) – çöl, düzənlik. Tağ ilə həm yazı bənəm, bən külli – dövrən olmuşam (73, s. 543).

Qədim yazı sözü Muğan qrupu, Zəngilan, Naxçıvan və Şamaxı dialektlərində şivələrində də çöl, səhra, düzənlik mənalarında müşahidə olunur. Məs: Yazının düzündə qoyun otduyur (Şah.); Adamnar yaziya gediplər (10, s. 239).

Bu söz qədim türk yazılı abidələrində, Mahmud Kaşğarinin «Divan»ında, «Qutadqu biliq»də də eyni mənada işlənmişdir (128, s. 251).

Bundan əlavə, yazı sözü bəzi toponimlərin tərkibində də qədim mənasını qoruyub saxlamışdır. Məs: Qarayazı meşəsi, Qarayazı rayonu (Gürcüstanın keçmiş Qardabani

rayonu), Göycayda Qarayazı kəndi, Giləzi kəndi (Abşeron rayonu) və b. (14, s. 167).

Gəncə dialektində yazı sözünə yazıpişiyi (çöl pişiyi), yazımaralı (çöl maralı) tərkiblərində və yazıxmax məsdərinin tərkibində təsadüf edilir (10, s.334). Yazı sözü bəzən qədimdə olduğu kimi, yazı – yaban formasında da işlənir. Məs: Bün yazı' yabani gəzmişəm, heyvani tapmamışam (14, s. 167).

Yazı sözü qədim və orta əsr dil mənbələrində də özünü göstərir. Məs: Kərbəla yazısında yəzidilər əlində şəhid oldu (KDQ); Qardaşı yazuyə atmaqımı olur? (SF YZ); Gah yazı kəsib gedərdi yolə (X). Qeyrdən ariyətin nur isə həm yazıya at (F).

Yeg // yey (يک) – yaxşı. Şikayət eyləməyəm dilbərin cəfasından, K onun cəfası bana yegdürür vəfasından (73, s. 554); Mənə sürmə kimi ayağın tozu yaraşır, Ki, yegrəkdir anın tozu həkimin tutiyasından (170, s. 159).

Yeg sözünün qədim türk lüğətində yalnız yaxşı mənası qeydə alınmışdır (128, s. 52).

Yeg qədim türk yazılı abidələrində, uyğur yazılı mətnlərində, M. Kaşğarının lüğətində də işlənmişdir (128, s. 52).

Qədim yazılı abidələrdə iyi // əyi sözü ilə yanaşı işlənən yeg əksər şivələrimizdə də özünü yeg // yey // yegin variantlarında qoruyub saxlamışdır: Sənnən yeg olmasun, yaxşısı (Ord.). Mənim bir dusdum vardı, sənnən yeg ulmasun Bakı şə:rinde; Sənnən yegin ulmasun bir, dusdum var mənim (Qb.) (10, s.242).

Bu sözə eyni mənada qədim və orta əsrə aid yazılı mənbələrdə də rast gəlinir. Məs: Bunda minnətlə almaqdan isə, anda babam yanında minnətsiz almaq yegdir. (KDQ). Diriligümdən bu ölüm yegrəkdürür (Ə). Arsız ərddən yeg ola övrət (SF, YZ). Ol yeg ola kim, tənə əldən qoyam (Ə); Cəvabətəldən yeyrək bilir hırmanı sail (F).

Yelək (يلك) – quş qanadında böyük tüklər; saç; tük. Eylədi eşqün bəni qalxan mələmət tirinə, ey gözi qaşı yeləklü şəhriyarum, qandasən? (73, s. 558).

Yelək sözü qədim türk sözlüklərində də qeydə alınmışdır (73, s. 558).

Nəsiminin dilində məcazi mənada işlənmiş yelək sözü, əslində, mətndə gözəl qaşa və gözə malik gözəl mənasını bildirir.

Maraqlı faktır ki, yelək sözü yeləg // yelək kimi Quba və Şəki dialektlərində lələk anlamında müşahidə edilir. Məs: Bu yelegleri saxla çüreg naxışdamağa (Qb.); Bu, qaz yeləyidi (Ş.) (10, s. 243).

Deyilənlərdən başqa, bunu da əlavə etmək olar ki, bəzi şivələrdə saç, qadın saçı və atın boynundakı tüklər mənasında işlənən yelkə leksik vahidinə də rast gəlik.

Bizcə, bu müasir dil baxımından metateza hadisəsinə məruz qalmış yelək sözüdür: yelək // yelkə. Məs: Fatmanın, ay qız, yelkəsin niyə yolursən? (Cəb.); Ağ atın yelkəsin qırxımdım (Cən.Az.); Atda yelkə olar, yelkəli at yaraşlıqı' olar (10, s. 244).

Yelkə sözü Salyan rayon şivəsində həm də saqqal mənasında – «Şahla plov yemirəm ki, yelkəm yağa batar» məsələnin tərkibində işlənir.

Yemiş (يمش) – meyvə, bar. Tuba ağacının nədir yemişi. Həq anı ər yaratdı, yoxsa, dişi (73, s. 559). Şirin həlavət ol yemiş imiş ki, sidrəsi Zətində xub xilqətü şirinüsul ola (170, s. 16).

Yemiş türkmənşəli söz olub, qədim türk və uyğur yazılı abidələrində, qədim türk sözlüklərində qeydə alınmışdır (128, s. 225).

Maraqlıdır ki, yemiş sözü Balakən rayon şivəsində hər cür meyvə mənasında işlənir. Məs: Bu il yemişimiz bol olur (10, s. 245).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu söz Şamaxı və Cənubi Azərbaycan dialektlərində quru meyvələrin qarışığı və üzüm qurusu mənasını bildirir. Məs: Bəşir bayramçun yemiş alıb (Şam.). (10, s. 245).

Yemiş sözü əksər şivələrdə yer-yemiş şəklində müxtəlif meyvə qarışığı mənasında işlənir.

Lakin ədəbi dildə, yemiş sözü semantik daralmaya məruz qalaraq yalnız qovun anlamını bildirir.

Bu qədim sözə orta əsrə aid yazılı dil mənbələrində də rast gəlinir. Məs: Ey canum canı, gönlüm yemişi; Çələb ol bağçaya çox yemiş verir; Quru ağacdan verir yemişləri (54, s. 21). Yemişin eyüsin tonuz yer (172, s. 202); Mən əfşürəyi təami – şahəm, Yemişlər içində padişahəm (160, s. 201).

Yengi (ينگى) – təzə. Köhnə dünya, yengi xələt geydi bu mövsümdə uş (170, s. 54).

Maraqlıdır ki, yengi sözü Bakı dialektində (106, s. 121) və Salyan rayon şivəsində təzə; indicə (zərf kimi) anlamında işlənir: Yengi gəlmişdim, çağırıdılar (danışıqdan).

Bundan əlavə, bu şivədə yengi sözü həm də gələnlil mənasında da işlənir; Xeyir işimiz qaldı yengiyə (gələnlil); Yengidə məktəbə gedəcəm (danışıqdan).

Yengi sözü digər dialekt və şivələrdə də yuxarıda göstərilən mənələrdə müşahidə edilir. Məs: Yengi yetişən oğlandı (106, s. 178); Yengil sağlıq olsun gedər oxımağa (B.); Yengil bu vaxt kitaba düşəcəg (Əlib.) (10, s. 246).

Yengi sözünün yenil şəklində işlənməsi və gələnlil mənası bildirməsi Gəncətrafi şivələrdə qeydə alınmışdır: Sənün puluñ yeniyə qaldı (10, s. 246).

Yengi sözü tarixən müxtəlif yazılı dil mənbələrimizdə az qeydə alınmışdır: Hər gün açır könlümü zövqi-vüsəlin yengidən, Cərçi güllər açmağa hər ildə bir novruz olur (F).

Yoğurt (يوغورت) – qatıq. Gəldi birdən mustuçu bir gündə dörd, Bəy sizə yazdırdı bir köklük yoğurt (170, s. 577).

Yoğurt sözünün qədim uyğur və türk yazılı abidələrində, M. Kaşğaridə işlənməsi qədim türk lüğətində də qeyd olunmuşdur (128, s. 270).

Yoğurt leksemi qərb qrupu şivələrində «qatıq» mənasında işlənir: Yoxurtnan qatıx bir sözdü (13, s. 220).

Qədim yoğurt sözünə Təbriz dialektində də rast gəlinir.

Yoğurt eyni mənada müasir türk dilində çox işləkdir (114, s. 247).

Yoğurt «qatıq» mənasında digər yazılı dil mənbələrində də işlənmişdir: Bağır kibi ögnəndə yoğutdan nə var? (KDQ); Yoğurtun saqınan boranı yeməz (Oğ).

3.2. Fellər

Nəsiminin «Divan»ının dilində müasir ədəbi dil ilə müqayisədə arxaikləşmiş bir çox fellər var ki, onlar bu və ya başqa şəkildə fonetik, fonetik – morfoloji və leksik – semantik cəhətdən qismən dəyişikliyə uğramışdır. Lakin tarixdə dil birdən yaranmadığı kimi, birdən də məhv olub gedə bilməz. Dil faktları, xüsusən xalis türkmənşəli fellər ya dialekt və şivələrdə, ya folklorda, ya da dilin onomastik sistemində mühafizə olunur.

Bu cəhətdən fellər üzərində aparılan tədqiqat işi də maraqlı faktları aşkara çıxarmağa əsas verir.

Ağmaq (اغمق) – yuxarı çıxmaq, qalxmaq, yüksəlmək. Lövhü – iklas eylədünsə könlünü, ey müttəqi, Kürsiyi – rəhmanə ağdun, gögdə ərşəllahi gör (73, s. 44).

Qədim türk lüğətində də ağmaq sözü həmin mənələrdə qeydə alınmışdır. (128, s. 16).

Bu söz Füzuli rayonunun Qarabulaq kənd şivəsində qalxmaq, çıxmaq mənələrində müşahidə edilir. Məs: Qoyun dağa ağdı (10, s. 21). Həmçinin həmin rayonun şivələrində ağmax olmaq birləşməsi tərkibində də «qalxmaq» mənası işlənir. Məs: Qoymaginən yük ağmaq olsun (10, s. 21).

Ağ (maq) feli qədim yazılı mənbələrdə də işlənmişdir. Məs: Şahin pərvaza ağdı (KDQ); Dua öldürür ki, köüllərə ağə; Çünki günəş toğdı, fələkə ağar (SF, YZ.).

Aymaq (ايمق) – demək, söyləmək. Bana aydur, ey Nəsimi, səbr qıl, etmə fəğan, Şimdi fəğan etməsəm, danla fəğanı neylərəm; Dilbər aydır, ey Nəsimi, fariğ ol, qılma fəğan (170; s.142) və s.

Bu sözün qədim türk lüğətində danışmaq, izn vermək, soruşmaq və s. mənələri verilir (128, s. 25).

Maraqlıdır ki, aymaq sözü Füzuli rayon şivəsində söyləmək mənasında qeydə alınmışdır. Məs: O ma: söz aydı (10, s. 26).

Qeyd etmək lazımdır ki, aymaq XIX əsrə qədər yazılı dil nümunələrində demək sözü ilə paralel işlənmişdir. Məs: Dirse xan aydur; Bayandır xan bənim nə əksüglüğüm gördü? (KDQ); Bir sözüm var, aydayım sana (YM.VG.); Yusif aydur: -tanrı verdi bu tonı; Aydır – nədir, ey visalə məhrəm (X); Yusif aydur: – nedərsin, et bana (SF.YZ.).

R.Eyvazova qədim ayıtmaq sözünün əfşar şivəsində atalar sözləri tərkibində qorunduğunu qeydə almışdır: Aytər sözni ayt, aytməs sözdən qayıt: Aytməm tilim güyedi, aytməsəm dilim güyedi.

V.Aslanovun ay sözünün həm də уничтожится -- məhv etmək mənasını bildirməsi fikrinə (119, s. 32) əsaslanan G.Vəliyeva ay sözünün «dalay» (dava-dalaş), qolay (lanmaq), ay (ırmaq), ayırd etmək leksemalarının tərkibində bu mənanı bildirməsini qeyd edir (123, s. 16-17).

Bizcə, təkcə dalay və qolay sözlərinin məna tutumu da müəllifin fikri ilə razılaşmağa əsas verir.

Çözmək (چزمك) – açmaq. Ey bana müşkin saçundan könlünü qurtar deyən, Qanqı aqıldür çözən zəncirdən divanəsin (73, s. 196).

Çözmək sözü qədim türk lüğətində də açmaq mənasında verilir (128, s. 155).

Çözmək sözünə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində çözmək, çözələmək şəklində uzatmaq mənasında da təsadüf edilir. Məs: Az, o baramanı niyə hələ çözdüyüb korruyursan (Cəb.); Cicimi qoltuğunnan çıxartdı, çözdədi (Şah.); Bağırsağı çəkib çözələdi (Sab.) (10, s. 449).

Bu söz qədim yazılı abidələrin və klassik ədəbi nümunələrin dilində də işlənmişdir: Atından endi, çobanın əllərin çözdü (KDQ); Dedim ki, əya, səba, indi: Asudə otur çözüb kəməndi (X).

Dəprənmək (دپرئمك) – tərpnmək, hərəkətə gəlmək. – Ənbərin sünbülünə badi – səhərgah əsəcək, Qoyma dəprənməgə kim, ənbəri – sara dökülür (73, s. 234)

Bu söz qədim türk lüğətlərində yuxarıda qeyd olunan mənalarda verilmişdir (128, s. 546). E.Əzizov yazır: «Dabrı feli ilə qədim türkcədəki «tavra» forması arasında t-d, b-v və -ra > -rı fərqi var ki, bu da türk dillərinin fonetik xüsusiyyətləri baxımından qanunauyğun haldır» (48, s. 273).

Bu qədim sözü şivələrdəki variantları ilə müqayisə etməzdən əvvəl ədəbi dildə fəal çıxış edən davranmaq sözü ilə müqayisə edək: dəprənmək -> davranmaq.

Bizcə, bu sözün tarixi inkişafı belədir: dəprənmək -> dəbrənmək -> dabranmaq -> davranmaq.

Müasir ədəbi dilimizdə davranmaq, davranış kimi sözlər də qədim formanın fonetik dəyişməsinin nəticəsidir.

Lakin maraqlıdır ki, dialekt və şivələrdə bu sözün müxtəlif məna incəlikləri mühafizə olunmuşdur: Adə, dabrımağ kimə gərəydi, bir az üsul get (Şam.); Bi də gördüm Həsən elə dabrıyır ki, az qalıb məni keçə (Sal.); dabrışmağ (sürətlə getmək, qaçmaq, yüyürmək) (Əlib.) (10, s. 161,173).

Dürüşmək (درشمك) – çalışmaq, səy etmək. Bu gün dürüş özün üçün eyü əməl qıla gör (73, s. 237). Fəzl işlər isən həqiqətə var, səy ilə dürüş və qılma zinhar (170, s. 566).

Qədim türk lüğətində də bu leksemin qeyd olunan mənaları verilmişdir (128, s. 589).

Bu söz canlı danışıqda duruş şəklində səbr, tab, dözüm mənalarında işlənir. Məs: duruş gətirmək, duruşduğu tutmamaq.

Maraqlı faktlardan biridir ki, Salyan rayon şivəsində dirəşmək sözü körpə uşağın ayağa qalxmağa və ya yeriməyə cəhd etməsi mənasında işlənir. Məs: Uşağ indi-indi dirəşir.

Qeyd edək ki, dirəşmək sözü həm də Şəki dialektində işlənir, lakin bu dialektdə dirəşmək – təkid etmək, bir adamı müəyyən iş görməyə məcbur etmək anlamını bildirir. Məs: Ma: dirəşitdi ki, gərəx bizə gedəsən (65, s. 242).

Maraqlı cəhət odur ki, Salyan rayon şivəsində, təkid etmək, məcbur etmək, üzə durmaq mənasında duruşmaq feli də işlənir. Məs: Bu sağ adamnan duruşur.

Dürüşmək sözü dilin tarixini özündə yaşadan digər yazılı mənbələrdə də işlənmişdir: Əzrayili mənim gözümə göstərgil, savaşayım, dürüşəyim (163, s. 79).

İncinmək (ائىنچىمەك) – rəncidə olmaq, əzab-əziyyət çəkmək. Gerçək mühibbə cövrü cəfa çünki yar edər, Neçün cəfadən incinə, qəmdən məlul ola (73, s. 89).

Müasir ədəbi dildə incinmək kimi işlənən bu feldə tarixən qayıdış formanın əlamətinin daha dürüst ifadə olunduğunu görürük.

Bu qədim forma Şamaxı dialektində mühafizə olunmuşdur. Həmin dialektin daşıyıcısı böyük şairimiz M.Ə.Sabirin dilində də bu sözün qorunub saxlandığını görürük: Möhtərəm iranlılar, sizdən təmənnamız budur, Bir də İran hifzini bizdən təmənnə etməyin. Çünki, rusun, ingilisin xatiri bizdən sınar, İncinərlər, siz dəxi artıq təcəlla etməyin.

İncinmək sözü yazılı abidələrin və klassiklərin dilində də işlənmişdir. Məs: Hay Dirsə xan, bana qəzəb etmə! İncinib acı sözlər söyləmə (KDQ); Tənimdən incinib çıxmış rəvan can kimi peykanım, Neçün incinməsin, yetdikdə zövqün, cana bənzətdim (F).

İrişmək (ايرىشمەك) – yetişmək, çatmaq. Abi – həyata irışən buldı həyatı – cavidan; Eşqə əsir eylədi canumu şol cövri çoq, Yarəb, irışdür məni dövləti – didarına (73, s. 114).

İrişmək feli öz qədim mənasını məhz dialekt və şivələrdə mühafizə etmişdir: Sə:n atün mə:n atıma irışməz (Ord.,Cul.) (15, s. 234).

Bu leksik vahid qədim türk sözlüklərində də yuxarıda göstərilən mənələrdə qeydə alınmışdır (128, s. 175). İrişmək sözü qədim və orta əsrə aid yazılı abidələrin, həmçinin klassiklərin leksikonunda fəal şəkildə işlənmişdir. Məs: Murada – məqsuda irışdilər (KDQ); Kim irışür ol ləinün

felinə (SF,YZ); Tez irışəlim tayun görsün səni (YM,VG); Çün sərvəri – Çin irışdi Şamə (X); Leyli evinə irışdi növbət (F).

Qanmaq (قانماق) – doymaq. Düşdi eşqün oduna, yandı könül, Vəhdətün qəndabinə qandı könül (73, s. 40).

Bu qədim sözə türk lügətlərində susuzluğu söndürmək, doyuzdurmaq, qane etmək və s. mənalarında təsadüf edilir (128, s. 417-418).

Müasir ədəbi dilimizdə isə qanmaq başa düşmək mənasında işlənir. Lakin bununla bərabər, ədəbi dilimizdəki «qane olmaq» sözü tərkibində işlənən qan (maq) feli qədim mənanı yaşadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, danışqda işlənən yedim, amma bir şey qanmadım cümləsində qədim məna doymaq özünü göstərir. Bundan əlavə, canlı danışqda qandan doymayan, qana həris heyvana (itə) «qanıq it» deyilir (10, s. 110).

Qayırmaq (قايرماق) – qayıtmaq, dönmək, çəkinmək. Toğndır yarın yolu, toğrı, qayırma yarədən (73, s. 390).

Qədim türk lügətində «qayra», yenidən, bir də, təzədən mənalarında qeydə alınmışdır (128, s. 404).

Nəsimi şerlərində qayırmaq şəklində işlənən bu söz qərb qrupu dialekt və şivələrində qanırmax fonetik variantında əymək, burmaq (ağacı və sümüyü); qanırılmax isə dönmək, çevrilmək mənasını bildirir: Bu qrupa daxil olan şivələrdə dönmək mənasında qanırma sözü işlənir. Məs: Meytixan qoyunun arsalasını qanırdı, qırdı; Çiyinnən qanırlanda görür; Qanırmadan qaj ayırır (10, s. 110).

Dilimizə məxsus yazılı mənbələrdə çoxmənalı söz kimi çıxış etmiş bu sözün həm də qorxmaq, çəkinmək, nigaran qalmaq, təşvişə düşmək mənaları da qeydə alınmışdır. Məs: Qorqma, qayırma, bəg sərxoşdur, cavab verməz. (KDQ); Ey Yusif, qayırmağil, olgil əmin (SF,YZ); Məni qıldı Vərqa, qayırmadı heç (YM,VG), Nə qayırın, nə qorxun, nə üşünün (X) və b.

Tayınmaq (تايىنماق) – sürüşmək, sürüşüb düşmək; doğru yoldan çıxmaq. Eşqi ruxün təriqidür, dari səlamətün yolu, Mənzilinə qaçan irür kim ki, bu yolda tayınə (170, s. 410);

Hər ki, Nəsimitək sücud fəzli-ilahə qılmadı, Div kimi bu gün anı bəlkə bu yolda dayınə (170, s. 41).

Qədim türk sözlüyündə də tay felindən törəmiş sürüşkən mənasında tayıq sifəti verilir (128, s. 528).

Qeyd etmək lazımdır ki, türkologiyada taytamaq sözünün mənşəyi ilə bağlı çoxlu mülahizələr vardır. Lakin bu fikirlərin hamısı sürüşmək, axsamaq mənası ilə bağlıdır. İrəli sürülən fikirlərin heç biri Nəsiminin dilindəki mənani, – yəni doğru yoldan çıxmaq məzmununu ifadə etmir.

Bizcə, Salyan rayon şivəsində işlənən taytağ (axmaq, doğru yolu azmış, səfeh, gic və s.) sözünün mətndəki mənə ilə yaxınlığı daha çoxdur. Məs: Tanımrısan, taytağın biridi; Taytağ-taytağ danışma; Taytağ adam sözünün yerin bilməz (danışığıdan).

Üşənmək (اوشنمک) – rahatsız olmaq, çəkinmək, qorxmaq. Gülə əl sunmasun ol kim, dikənindən üşənür (73, s. 100).

Üşənmək sözünün qədim türk sözlüyündə də yuxarıda qeyd olunan mənaları öz əksini tapmışdır (128, s. 616).

Bu qədim leksik vahid zaman keçdikcə dialekt və şivələrə çəkilmişdir. R.Rüstəmov üşənmək felinin 1) qorxmaq, səksənmək. 2) getmək, baş alıb getmək; qaçmaq (Xan.). 3) şübhələnmək (G.). 4) ürpenmək kimi mənə incəliklərini də qeydə almışdır (92, s. 123).

Üşənmək sözü ilə bağlı araşdırmadan belə qənaətə gəldik ki, bu söz şərqi və qərb qrupuna daxil olan şivələrin əksəriyyətində işlənir. Məs: Mən qarannıg öydə üşənirəm (Əlib.); Onun danışığınnan biraz üşəndim (G.) (10, s. 401).

Varmaq (وارمق) – getmək, yetişmək. Meyxanəyə – eşqi ədəbi qoyma əlündən, Var, onda müqim ol (73, s. 523). Gəh varmışam Yusif kimi, Misirdə sultan olmuşam (170, s. 135).

Varmaq sözü qədim türk lüğətlərində də həmin mənada qeydə alınmışdır (128, s. 88).

Varmaq «getmək» mənasında qərb qrupu dialekt və şivələrində yalnız mürəkkəb fel daxilində, xüsusən, getmək felinin sinonimi kimi işlənir. Məs: Dan üzü qalxdıq vardıx çırpıya getdik, getdik bir harava çırpı yığdıx gətirdik; Mən

vardım dostumun yanına getdim; Mən bir qoca adamam, günüm varıf keçir (13, s. 104).

Müasir ədəbi dildə də bu söz bir neçə sabit söz birləşməsi tərkibində mühafizə olunmuşdur. Məs: var-gəl etmək; əhəmiyyətinə varmamaq və b.

Bu söz qədim və orta əsrə aid yazılı mənbələrimizdə eyni mənada işlənmişdir. Məs: Namərdlər ayıtıldar, gəlin varalın, şol yigidi tutub gətirəlim (KDQ); Vardı malik evinə həm bir xanə (SF,YZ); Qanda varsan baxım bən görəyim. (Ə); Yad varı-gəli biliş olur, biliş varmayu-varmayu yad olur (Oğ). Dur bir dəxi vargil ol həbibə (X).

Yaqmaq (ياقمق) – yandırmaq. Tərk eyləməz can eşqünü, gər bin gəz ki, yaqasın, hicründə layıq görməgim, hərdən bu canı yaqasın (73, s. 545).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində yandırmaq yaxmaq tərkibində bu qədim söz işlənir.

Maraqlıdır ki, bu söz Şərqi Abşeron şivələrində məcazi mənada yandırmaq deməkdir. Məs: Sən allah, besdü yaxdun a! (Nard.) (110, s. 36).

Bu şivədə həm də yaxmaq sözündən düzəlmiş yaxbala sifəti də işlənir: Nə yaxbala uşaqsan, adə, sən! (Buz.) (110, s. 36).

«Yaxbala» bu şivədə «ədəbaz, hərəkətləri ilə adamı qıcıqlandıran, lovğa» mənasında işlənir.

Bu söz Kərkük dialektində də eyni mənada özünü göstərir.

Yaqmaq qədim türk yazılı abidələrində, klassik ədəbi-bədii dil nümunələrində də yandırmaq anlamını bildirir: Sari donlu Selcan xatun köşkdən baqar; Kimə baqsə eşqilə odu yaqar; Çaxmaq çaxıb od yaxdı (KDQ); Bərqa eşqindən dutuşmuş yaqılur (YM,VG). Kim bu qədər oda yaqarsın canun (SF,YZ). Bu vəhşət ilə baxar idim, Vəhdətdə könlünü yaxar idim (X). Yaxmazmı mənə onun günahi (F).

Eləcə də bu söz Salyan rayon şivəsində də eyni anlamda başa düşülür. Məs: Yaxbala:n biridi (Sal.) (danışığıdan).

Yalınmaq (يالينمق) – alışmaq, yanmaq, alovlanmaq. Nari – cəhimə girübən yarın yoluna yalına (73, s. 547).

M.Seyidova görə, yalınmaq felinin kökü yal olub od, alov mənası bildirmişdir. Bu mənanı əsas tutaraq o yazır: «Bu dil faktı ehtimal etməyə imkan verir ki, alovun ilkin variantı yal olmuşdur. «Yal»-«al», həm də «od-alov» deməkdir».

Tədqiqatçı yallı rəqsinin adını da qədim «od» mənası ilə əlaqələndirir (98, s. 79-80).

Yal sözündən törəmiş yalabımaq sözü Azərbaycan dilinin Böyük Qarakilsə şivəsində «şimşək kimi çaxmaq, parıldamaq, şəfəq vermək» mənasında müşahidə edilir (10, s. 240).

Bizcə, canlı danışqda fəal şəkildə işlənən «od-yalov» sözü də qədimliyi özündə əks etdirir.

Bundan əlavə, Salyan rayon şivəsində işlənən yalmanmaq felinin kökü də «yal» odla bağlıdır. Belə ki, bu şivədə körpə uşağın dili ilə dodaqlarını susuzluqdan yalaması yalmanmaq sözü ilə ifadə edilir.

Maraqlıdır ki, yalmanmaq çoxmənalı söz kimi ədəbi dildə heyvanların dilini çıxararaq insana mehriban münasibətini bildirməsi deməkdir.

Yastanmaq (يستمق) – söykənmək. Ənbəri sünbülə kim sənə yastanmış isə; Vəslünə laleyi – siyr ilə reyhan susadı (73, s. 552); Qeyrət iltur mən ki, hindu bərgi nəsrin yastanur (170, s. 196) və b.

Bu qədim söz «yastana-yastana gəzmək» tərkibində xalqın canlı nitqində işlənir.

Bundan əlavə, ədəbi dildə işlənən yastıq sözü söykənmək məzmununu özündə yaşadır.

Maraqlıdır ki, tədqiqatçı G.Vəliyeva bu sözün Ağdam rayon şivəsində və Gəncətrafi şivələrdə «qıvrılmaq» (ilana aid) mənası verdiyini də qeyd edir (110, s. 36).

Bundan əlavə, Daşkəsən, Cəbrayıl, Gədəbəy rayon şivələrində, düzən, düzənlik mənasında işlənən, yasd(t) ana sözü də, bizcə, «yastanmaq»la bağlıdır. Məs: Heyvannar yastanada yatışıb (Cəb.) (10, s. 241).

Yastanmaq sözü qədim yazılı dil nümunələrində söykənmək mənasında işlənmişdir. Məs: Yastanıbən yüzərinə yağı yeridi (KDQ); Gül yastanıban nigar oturmuş (X); Bimar tənində qalmayıb tab; Qılmış məzarə, yastanıb xab (F).

Yaşırmaq (ياشمرق) – gizlənmək; örtmək. Əhli – nəzərdən yaşurma, aç yüzünü gəl; Həqa əgri baqan gözdən, yaşınur yüzünü dilbər (73, s. 545).

Yaşırmaq sözü qədim türk sözlüyündə gizlətmək və örtmək mənalarda qeydə alınmışdır (128, s. 247).

Yaşırmaq dialekt leksikasında müxtəlif fonetik şəkillərdə işlənir: yaşır (B.); yeşir (Ş.,Zaq.), yöşür (Q.); yaşır // yeşir (Oğ.) – Səkinə Həcədan yaman yeşinir (10, s. 247).

Müasir ədəbi dildə arxaizm hesab olunan yaşmaq sözü də semantik cəhətdən yaşırmaq sözü ilə bağlı olub. həmin sözdən düzəlmişdir.

Bu qədim söz digər yazılı dil nümunələrində də işlənmişdir: Ər ərden adın yaşırmaq eyib olur (KDQ); Vaqif, bir kimsənə ki, bizdən yaşına, Yəqin bil ki, bizlən olmaz aşına (V).

Xalqın dilində işlənən bir məsəlin tərkibində də yaşınmaq sözü mühafizə olunmuşdur: Yaşına – yaşına, çıxdın ocaq başına (istehza, kinayə mənasında).

NƏTİCƏ

XIV-XV əsrlərdə yaşayıb-yaratmış görkəmli sənətkarımız İ.Nəsimi Azərbaycan ədəbi dili tarixində yeni bir mərhələnin əsasını qoymuş, ana dilimizin inkişaf etdirilməsi və zənginləşdirilməsində böyük xidmətlər göstərmişdir. Şairin çox zəngin olan bədii irisinin fonetik sistemi, qrammatik quruluşu və lügət tərkibi üzərində Azərbaycan dili şivələri ilə müqayisəli şəkildə aparılan araşdırmalara əsasən aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar.

1. Nəsiminin əsərlərində Azərbaycan dilinin digər şivələri ilə uyğun gələn cəhətlər olsa da, daha çox şərq qrupu şivələrinə xas olan xüsusiyyətləri özündə əks etdirir.
2. Şərq qrupu şivələri üçün səciyyəvi olan $a > ə$, $ı > i$, $u > ı$, $ə > ü$ səs əvəzlənmələri geniş şəkildə müşahidə edilir.
3. Delabiallaşma hadisəsinə ($u > ı$, $ü > i$ və s.) nisbətən labiallaşma hadisəsi ($ı > u$, $i > ü$ və s.) üstünlük təşkil edir.
4. Ədədi dillə müqayisədə səs əvəzlənməsi kimi görünən bəzi səslərin paralel şəkildə işlənməsinə rast gəlinir ($d > t$, $b > m$, $q > x$ dolu // tolu, qanı // xanı, bən // mən).
5. Bəzi sözlərdə qədim qovuşuq *ng* səsinin işlənməsi özünü göstərir (yengi, köngül, dəngiz və s.).
6. Kar samitlərə nisbətən cingiltili samitlər geniş yayılmışdır (əgri, cigər, gög, dopdolu, yeg, çırax və s.).
7. Dodaq ahənginin pozulması müşahidə olunur (qutı, sordı, südi, gözüm və s.).
8. Qapalı saitlərlə başlayan **il**, **ulduz**, **uç**, **ürək** və s. kimi sözlərin ədəbi dillə müqayisədə səstərtimi kimi görünən *y* səsi ilə işlənməsi özünü göstərir (yıl, yıldız, yuca, yürək və s.).
9. Söz ortasından sonor **r**, **l**, **n** və dilortası **y** səsinin düşməsi müşahidə təsadüf olunur (quşanmaq, qıpar, qırpar, düzətmək, qılıc, tuc, tunc, qomuşam və s.).
10. Səslərin bir-biri ilə yerdəyişməsi (metateza) hadisəsinə də təsadüf edilir (topraq, köprü, dəprənmək, tərprənmək və s.).
11. İsmnin hal və mənsubiyyət kateqoriyalarında maraqlı cəhətlər müşahidə edilir. Yiyəlik halda şərq qrupuna xas olan

ikivariantlı **-un**, **-ün** (yanağın, dünyənün), təsirlik halda isə qərb qrupu üçün səciyyəvi olan **-ı** şəkilçisinin (Musayı, Nəsimiyi, bəndəyi və s.) işlənməsi özünü göstərir.

12. İsmnin hallarının bir-birini əvəz etməsinə də rast gəlinir. Yönlük hal təsirlik, yerlik və çıxışlıq hal funksiyalarında çıxış edir. Yerlik hal yönlük və çıxışlıq, çıxışlıq hal isə yönlük və yerlik halı əvəz edir.

13. Mənsubiyyət kateqoriyasının II şəxs tək və cəmində qərb qrupuna xas olan «sağır nun» səsinin işlənməsi özünü göstərir: mehrin, yüzün, xalınız, zülfünüz və s.

14. II şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş isimlərin təsirlik halda **-vü** (niqabüvü, şəkliüvü və s.), III şəxsin təkində isə **-n** şəkilçisinin işlənməsi (könlüm şişəsin, həqqın surətün, gözlərim yaşın və s.) müşahidə edilir.

15. Sifətin azaltma dərəcəsinin morfoloji (**-raq**, **-rək**: yekrək, yaxşıraq), çoxaltma dərəcəsinin həm morfoloji (**-ca**, **-cə**: doluca, eyicə), həm də sintetik üsulla düzələn formalarına (dopdolu və s.) rast gəlinir.

16. **Mən**, **sən** şəxs əvəzliliklərinin yönlük halda sağır **η** səsi ilə işlənən **maŋ a**, **saŋ a** formaları özünü göstərir.

17. **Qancəru**, **neçün**, **nişə**, **nəcük**, **qanı** // **xanı**, **qanda** // **xanda**, **qanşı** // **xanşı** kimi sual əvəzliliklərinə də rast gəlinir.

18. Qayıdış əvəzliyinin **mən mana**, **sən sana** və **kəndi**, **özgəndi**, **kəndözi** formaları geniş şəkildə işlənir.

19. Əmr şəklinin II şəxs təki ikivariantlı **-ğıl**, **-gil** (anlagil, gəlgil və s.), cəmi isə **-un**, **-ün** (alun, gəlün və s.) şəxs şəkilçisi ilə ifadə olunur. I şəxsin cəmində dodaq saitli **-avuz**, **-əvuz** (alavuz, gedəvüz və s.), III şəxsin təkində isə **-sun**, **-sün** (varsun, bilsün, olmasun, düşməsün) şəkilçiləri işlənir.

20. Şühudi keçmiş zaman daha çox ikivariantlı **-dı**, **-di** zaman şəkilçisi ilə ifadə edilir (qopdı, buldı, döndərdi, irişdi).

21. Nəqli keçmiş zamanın I şəxs təkində **-miş⁴** əvəzinə **-ıb⁴** zaman şəkilçisinin işlənməsinə də rast gəlinir (olubam, düşübəm, iribəm).

22. Felin indiki zamanının həm morfoloji, həm də analitik üsulla ifadə olunması özünü göstərir. Şərq qrupu üçün səciyyəvi olan **-a dur**, **-ə dūr** forması geniş şəkildə işlənir (yanadır, gecədir, edədir və s.). Sonu saitlə bitən fellərdə -r zaman şəkilçisinin işlənməsi də müşahidə olunur (tanıram, oxuram və s.).

23. Qəti gələcək zamanda həm **-acaq**, **-əcək**, **həm də -ası**, **-əsi** şəkilçiləri işlənir (varacaq, dönəcək, yanəsidür, olasıdır və s.).

24. Qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı I -ci şəxsin təkində həm **-man²**, **-manam²**, həm də **-mazam²** formaları ilə ifadə olunur (alman, bilmən, bilmənəm, varmanam, deməzəm və s.).

25. Felin arzu şəkli **-a**, **-ə**, şəkil əlaməti ilə ifadə edilir və əmr, xəbər, vacib, şərt şəkillərinin mənasını da bildirir.

26. Vacib şəklinin ədəbi dildəki **-mah²** şəkilçisi ilə deyil, **-maq gərək**, **-mək gərək** (məsdər forması və gərək sözü) və gərək **-a²** (gərək ədatı və felin arzu şəkli formaları ilə ifadə olunması özünü göstərir (yaxmaq gərək, irmək gərək; gərək yaxasan, gərək dönəsən və s.).

27. Felin lazım şəkli **-ası**, **-əsi** şəkil əlaməti ilə işlənir və qəti gələcək zaman mənasını da bildirir (yanəsidür, varasıdır).

28. Felin təsriflənməyən formalarında da maraqlı cəhətlər özünü göstərir. Məsdər **-maq**, **-mək** şəkilçisi ilə yanaşı, **-maqlıq**, **-məklik** forması ilə də ifadə olunur (içmək, varmaq; savaşımaq, içmək və s.).

29. Feli bağlama daha çox **-ıbanı**, **-übəni** (alubanı, yazubəni, gələbəni və s.), **-alı**, **-əli** (varalı, görəli, çıxalı, düşəli), qismən də **-u**, **-ü**, (döndəri, aparı), **-a**, **-ə** (çıxa gəldi, tanıya gördi) şəkilçiləri ilə əmələ gəlir.

30. Nəsiminin əsərlərində qoşma (yana, birgə, ötrü və s.), bağlayıcıların tabeli (qaçan, gərçi, gər, qanda, ta ki və s.) və tabesizlik bildirən (həm, nə, əmma, vəli, gah-gah, istər və s.) növləri, həmçinin ədatların (barı, nola, sənü sənə və s.) işlənməsinə də rast gəlinir.

31. Şairin çox zəngin və rəngarəng lüğət tərkibinə malik olan bədii irsində işlənmiş ərəb-fars sözləri ilə müqayisədə türk mənşəli sözlər böyük üstünlük təşkil edir. Lakin həmin

sözlərin bir qismi müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik hesab edilsə də bəziləri indi də dialekt və şivələrimizdə, həmçinin canlı danışıq dilində işlənir: əppək-çörək, kilid-açar, üşənmək-qorxmaq, səksənmək; yemiş-meyvə, qutlu-uğurlu, xoşbəxt, yastanmaq-söykənmək və s.

32. Nəsiminin əsərlərində ilkin mənasını və fonetik tərkibini saxlayan (aş- yemək, damu // tamu – cəhənnəm, kişi – adam, sayru – naxoş, xəstə, yoğurt-qatıq, görklü-gözəl, qəşəng, yaşırmaq-örtmək, gizlətmək və s.) və ilkin mənasını saxlamaqla fonetik dəyişikliyə uğrayan sözlər (duş-yuxu, rəya, ağmaq-qalxmaq, yuxarı çıxmaq, aymaq-demək, söyləmək, yaqmaq-yandırmaq və s.) də özünü göstərir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Ağayev Ə.Q. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində işlənən bir neçə arxaik soz haqqında. **Azərb. SSR EA Xəbərləri (Ədəb., dil və inc. ser.)**, 1978, № 4, s. 47-51.
2. Ağayev Ə.Q. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində felin xəbər şəklinin analitik formaları. **Azərb. SSR EA Xəbərləri (Ədəb., dil və inc. ser.)**, 1983, № 1
3. Ağayev Ə.Q. Cəlilabad rayonu şivəsində təyini söz birləşmələri. **Azərb. SSR EA Xəbərləri (Ədəb., dil və inc. ser.)**, 1973, № 3, s.60-64.
4. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi, Bakı, Maarif, 1984, 392 s.
5. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Dərs vəsaiti, Bakı, ADU nəşriyyatı, 1973, 111 s.
6. Axundov A.A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, Gənclik, 1983, 136 s.
7. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Dilçilik tarixi, nəzəriyyəsi və metodikasi. Bakı, Maarif, 1979, 256 s.
8. Aslanov V.İ. XII əsrə qədərki Azərbaycan dili. **Azərbaycan filologiyası məsələləri**. Bakı, Elm, 1983.
9. Aslanov V.İ. Nəsiminin dili haqqında bəzi qeydlər. «Nəsimi», **Məqalələr məcmuəsi**. Bakı, 1973, s.166-183.
10. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1964, 480 s.
11. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. I – c. A-L. Ankara. 1999, 661 s.
12. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. I c., Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı; 1966, 595 s.; II c., Bakı, Elm, 1980, 576 s.; III c., Bakı, Elm, 1983, 554 s.; IV c., Bakı, Elm, 1987, 541 s.
13. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967, 283 s.
14. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı 1955, 264 s.
15. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, 326 s.
16. Bağırov Q.Ə. Azərbaycan bədii nəsrində danışiq dilinin leksik və qrammatik xüsusiyyətləri. Bakı, Maarif, 1991, 172 s.
17. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1978, 176 s.
18. Behbudov S.M. Azərbaycan dilinin Zəngilan şivəsi. Namizədlik diser-tasiyası. Bakı, 1966, 407 s.
19. Behbudov S.M. Dərbənd dialektində -lar,-lər şəkilçisi və onun mənə xüsusiyyətləri. **Azərb. SSR EA Xəbərləri (Ədəb., dil və inc. ser.)**, 1988, № 1, s. 55-58.
20. Behbudov S.M. Azərbaycan dili şivələrində mənsubiyyət kateqoriyası. **Tədqiqlər I**. Bakı, Elm, 2000, s. 204-207.
21. Behbudov S.M. Azərbaycan dialektlərində vacib şəklinin ifadə formaları. **Azərb. SSR EA Xəbərləri (Ədəb., dil və inc. ser.)**, 1984, № 3, s.74-78.
22. Behbudov S.M. Cənubi Azərbaycan dialekt və şivələrində felin indiki zamanı. **Azərb. SSR EA Xəbərləri (Ədəb., dil və inc. ser.)**, 1990, № 2, s.82-85.
23. Binnətova G.K. Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri. **Filol. elm. nam. alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı**, Bakı, 2002, 28 s.
24. Cahangirov M.P. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. I hissə, Bakı, Elm, 1978, 286 s.
25. Cahangirov M.P. Mənbə müəyyənliyi dil tarixinin yaranmasında ilkin şərtidir. **Вопросы диалектологии тюркский языков. Т.3**, Bakı, 1963, s.248-252.
26. Cahangirov M.P. Azərbaycan ədəbi dili tarixinin tədqiqi məsələsinə dair. **Azərb. SSR. EA. Xəbərləri. (Ədəb., dil və inc. ser.)**, 1986, № 1 s. 103-106.
27. Cavadova M. Şah İsmayıl Xətəinin leksikasi. «Dəhnamə» poeması üzrə. Bakı, Elm, 1977, 216 s.
28. Cəfəri Ə.K. Üç arxaik söz haqqında. **Türk dillərinin tarixi və dialektologiyası problemləri**, EƏTM, Bakı, ADU nəşriyyatı, 1986, s.53-56.

29. Cəfərov N.Q. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. Bakı, 1995, 207 s.
30. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. Leksika, II hissə, Bakı, 1982, 216 s.
31. Cəfərzadə M. Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi. Bakı, Azərnaşr, 1990, 350 s.
32. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, I hissə, Bakı, Maarif 1979, 268 s.
33. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Azərtdərisnəşr. 1962, 272 s.
34. Dəmirçizadə Ə.M. «Kitabi – Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, APİ nəşriyyatı, 1959, 162 s.
35. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili, I hissə, Fonetika, orfoqrafiya, orfoepiya, Bakı, Maarif, 1972, 308 s.
36. Dəmirçizadə Ə.M. 50 söz, Bakı, Gənclik, 1968, 104 s.
37. Eyvazova R.H. Kişvəri «Divan»ının dili. Morfoloji xüsusiyyətlər (Şivələrdə söz yaradıcılığı), Bakı, Elm, 1983, 140 s.
38. Əhmədov B.Ə. Leksika məsələləri. Bakı, Maarif, 1990, 138 s.
39. Əliyev Ə.İ. Ermənistan SSR Meğri rayonu Azərbaycan dili şivələrinin bəzi leksik xüsusiyyətləri haqqında. **ADU-nun elmi əsərləri (Dil və ədəb. ser.)**, 1967, №3, s.59-67.
40. Əlizadə A.C. Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində sayların ifadə olunmasına dair. **Azərbaycan dilçiliyi məsələləri (məqalələr məcmuəsi)**, Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967, s.115-127.
41. Əlizadə A.C. Nəsimi əsərlərində kəmiyyət bildirən söz və ifadələr. **Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Xəbərləri, (Humanitar və ictimai elmlər seriyası)**, 2002, № 1-2, s. 117-127.
42. Əlizadə S.Q. Azərbaycan sözlərinin sonundan samitlərin düşməsinə dair: Faktik hadisələr silsiləsindən. **ADU-nun elmi əsərləri. (Dil və ədəb. ser.)**, 1970, № 2, s.
43. Əlizadə S.Q. Azəricə əlyazmalarda işlənmiş hərfbirləşməsi (diqraf) haqqında. **ADU-nun elmi əsərləri (Dil və ədəb. ser.)**, 1969, № 2, s. 26-29.
44. Əlizadə S.Q. Nəsiminin dili. **S. M. Kirov adına ADU-nun elmi əsərləri (Dil və ədəb. ser.)**, 1974, № 3, s. 73-89.
45. Əlizadə S.Q. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1985, 84 s.
46. Əzizov E.İ. Azərbaycan dialektlərində qədim türk leksik qatının bərpası. **Türk dillərinə dair etimoloji və tarixi-morfoloji tədqiqlər, ADU-nun EƏTM**, 1987, s. 24-28.
47. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilində morfoloji dialekt əlamətlərinin yaranması. **Türk dillərinin tarixi və dialektologiyası problemləri**, Bakı, ADU nəşriyyatı, 1986, s. 29-38.
48. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 354 s.
49. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. **Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoferatı**, Bakı, 1990, 54 s.
50. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi: **Təşəkkül dövrü**, Bakı, ADU nəşriyyatı, 1976, 152 s.
51. Hacıyev T.İ. *dürür // türür şəkilçisinin mənşəyinə dair, Türk dillərinin tarixi morfologiyasına dair araşdırmalar EƏTM*, Bakı, ADU nəşriyyatı, 1990, s. 63-67.
52. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, II-hissə, Bakı, Maarif, 1987, 293 s.
53. Hacıyev T.İ., Vəliyev K.N. Azərbaycan dili tarixi. Oçerklər və materiallar. Bakı, Maarif, 1983, 187 s.
54. Hacıyeva Z.T. Suli Fəqih. Yusif və Züleyxa, Bakı, Maarif, 1991, 180 s.
55. Həməzəyev T.B. Azərbaycan dialektologiyasına aid materiallar, Bakı, ADU nəşriyyatı, 1983, 76 s.
56. Heyət C. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış, Bakı, Azərnaşr, 1993, 176 s.
57. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası, Bakı, APİ nəşriyyatı, 1979, 90 s.
58. Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, III hissə, Bakı, Maarif, 1983, 320 s.
59. Xasıyev Z.Ş. Heyvandarlıq və əkinçilik terminləri lüğəti (Gəncəbasar materialları əsasında), Bakı, Nurlan, 2000, 87 s.

60. Xasıyev Z.Ş. Tovuzun toponim dünyası, Bakı, Sabah, 1997, 112 s.
61. Xasıyev Z.Ş. Yoğurt-cortan-ağartı adları haqqında, **ADU-nun elmi əsərləri, Dil və ədəbiyyat seriyası**, 1973, № 2, s.
62. Xəlilov Ş.X. «Əsrarnamə»nin dili, Bakı, Elm, 1988, 188 s.
63. Xəlilov Ş.X. Felin vacib şəklinin tarixi inkişafı və müzərə zamanın inkişafı haqqında. **Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu**, EƏTM, Bakı, ADU nəşriyyatı, 1981.
64. Xəlilov Ş.X. Orta əsr Azərbaycan dilində felin zamanları, Əlinin «Qisseyi-Yusif» poeması üzrə. **Dilçilik coğrafiyası, tarixi dialektologiya və türk dillərinin tarixi problemləri**, EƏTM, Bakı, ADU nəşriyyatı, 1982.
65. İslamov M.İ. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti, Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968, 276 s.
66. İslamov M.İ. Dialekt və şivələrimizdə -ası, -əsi formasının məna xüsusiyyətləri haqqında, **Azərbaycan dilçiliyi məsələləri (məqalələr məcmuəsi)**, Bakı, Azərb. EA nəşriyyatı, 1967, s. 164-175.
67. İslamov M.İ. Füzuli əsərlərində bəzi qədim dil xüsusiyyətləri, **Füzulinin dili (məqalələr toplusu)**, Bakı, Elm, 1997, s. 43-53.
68. İslamov M.İ. Türk dillərində əvəzliliklər, Bakı, Elm, 1986, 204 s.
69. İsmayıl M.A. Azərbaycan tarixi, Bakı, Azərnəşr, 1993, 271 s.
70. İzahlı dilçilik terminləri (sorgu lüğəti). Tərtibçilər Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M., Bakı, Maarif, 1989, 364 s.
71. Qədim türk abidələrinin sözlüyü, Bakı, ADPU nəşriyyatı, 1992, 128 s.
72. Qəhrəmanov C.V. Nəsimi əsərlərinin elmi tənqidi mətni və leksikası. **Doktorluq dissertasiyasının əlyazması**, I hissə, Bakı, 1969, 2051 s.
73. Qəhrəmanov C.V. Nəsimi «Divan»ının leksikası, Bakı, Elm, 1970, 568 s.
74. Qəhrəmanov C.V. Hacıyeva Z.T. Yusif Məddah. «Vərqa və Gülşah», Bakı, Elm, 1988, 184 s.
75. Quliyeva M. Fransız dili, Bakı, Maarif, 1983, 140 s.
76. Quliyeva K. «Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənən bəzi fellərin forma və semantik inkişafı tarixindən, **«Kitabi-Dədə Qorqud» (məqalələr toplusu)**, Bakı, Elm, 1999, 245-248 s.
77. Quluzadə M. Nəsiminin həyatı və yaradıcılığı. **«Nəsimi» Məqalələr məcmuəsi**, Bakı, 1973, s.
78. Manafov N.R., Behbudov S.M. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində köməkçi nitq hissələri, Bakı, 1992, 84 s.
79. Mehdiyeva S. Füzuli şeirində feli frazemlər, **Füzulinin dili (məqalələr toplusu)**, Bakı, Elm, 1997, s. 92-98.
80. Mehdiyeva S. Nəsimi «Divan»ında köməkçi nitq hissələri haqqında bəzi qeydlər. **Azərb. Milli EA Xəbərləri, Humanitar və ictimai elmlər seriyası**, 2002, №1-2, s.127-137.
81. Mehdiyeva S. «Şəhriyar» dastanı və xalq frazeologiyası. **Azərbaycan EA Xəbərləri (Ədəb., dil və inc. ser.)**, 1986, № 3, s.88-90.
82. Məhərrəmov R.C. «Kitabi-Dədə Qorqud» dilində söz yaradıcılığı (morfoloji üsul) **«Kitabi – Dədə Qorqud» (məqalələr toplusu)**, Bakı, Elm, 1999, s.
83. Mədətova R.Q. XIII-XVIII əsrlər Azərbaycan dili abidələrində məsdər. Bakı, Nurlan, 2002, 130 s.
84. Məmmədov N., Axundov A.A. Dilçiliyə giriş. Bakı, Maarif, 1966, 324 s.
85. Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. Bakı, API nəşriyyatı, 1979, 113 s.
86. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası, Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, 370 s.
87. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. ADU nəşriyyatı, Bakı, 1990, 376 s.
88. «Nəsimi» **məqalələr məcmuəsi**, Bakı, 1973, 272 s.
89. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, II hissə, Morfologiya, Bakı, Elm, 1986, 136 s.
90. Parənci F. Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində işarə əvəzliliklərinin məna və morfoloji xüsusiyyətləri haqqında, **Azərb. SSR EA Xəbərləri (Ədəb., dil və inc. ser.)**, Bakı, 1973, № 4, s. 77-87.

91. Parənci F. Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində şəxs əvəzlilikləri. XIV- XIX əsrlərin materialları əsasında, **Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (Ədəb., dil və inc. ser.)**, Bakı 1975, № 1, s. 73-83.
92. Rəhimov M.Ş. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalaşması tarixi, Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1965, 268 s.
93. Rəsulov Ə.A., Rüstəmov R.Ə. Türk dili, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1991, 176 s.
94. Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel, Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1965, 320 s.
95. Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti, Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1961, 281 s.
96. Sadıqov B.P. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası xüsusi kurs. **Dialekt və şivə materialları əsasında**, Bakı, API nəşriyyatı, 1977, 103 s.
97. Seyidov M.M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən, Bakı, Yazıçı, 1989, 496 s.
98. Seyidov M.M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları, Bakı, Yazıçı, 1983, 326 s.
99. Seyidov M.M. Qövsü Təbrizi, Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1963, 102 s. 100. Seyidov Y. Nəsiminin dili, Bakı, Azərbaycan, 1996, 272 s.
101. Seyidov Y. Nəsiminin əsərləri Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi abidəsi kimi «Nəsimi», (**Məqalələr məcmuəsi**), Bakı, 1973, s. 145-156
102. Seyidov Y. Nəsiminin dilində əvəzlilik. **Türk dillərinin yazılı abidələrinə dair tədqiqlər EƏTM**, Bakı, ADU, nəşriyyatı, 1985.
103. Suleymenov O. Az-Ya, Azərbaycan, Bakı, 1993, 304 s.
104. Şixiyeva S. Nəsiminin təvəllüd tarixi haqqında, **Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (Ədəb., dil və inc. ser.)**, 2001, № 1-2, s. 49-60.
105. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1962, 424 s.
106. Şirəliyev M.Ş. Bakı dialekti, Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1957, 226 s.
107. Şükürov Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Zərflər və köməkçi nitq hissələri. Dərs vəsaiti, Bakı, 1981, 99 s.
108. Vəliyev A.H. Azərbaycan dialektologiyasına aid materiallar (Göyçay keçid şivələrinin leksikası), Bakı, ADU nəşriyyatı, 1960, 120 s.
109. Vəliyeva G.Q. Şərqi Abşeron şivələrinin leksikası, Bakı, Elm, 2001, 167 s. 110. Vəliyeva G.Q. Yazılı abidələrdə dialekt leksikasının izləri. **Türk dillərinin yazılı abidələrinə dair qeydlər. ADU-nun elmi əsərlərinin tematik məcmuəsi**, 1985, s. 52-55.
111. Zeynalov F.R. Müasir türk dillərində ədat və modal sözlər, Bakı, ADU nəşriyyatı, 1965, 68 s.
112. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, I hissə Adlar, Bakı, ADU, nəşriyyatı, 1974, 142 s.
113. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, II hissə, Fellər, Bakı, ADU nəşriyyatı, 1975, 126 s.
114. Zeynalov F. R. Türkologiyanın əsasları, Bakı, Maarif, 1981, 348 s.
115. Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri, Bakı, 1962, 436 s.

Rus dilində

116. Агаев А.Г. Говоры Джалилабадского района азербайджанского языка. **Автореф. дис. канд. филол. наук**, Баку, 1975, 39 с.
117. Ализаде А.Дж. Категория в азербайджанском языке **Автореф. дис. доктор филол. наук**, Баку, 1966, 25 с.
118. Ализаде С. К. Принципы построения азербайджанской исторической диалектологии. **X конференция по диалектологии тюркских языков**, Тезисы докладов и сообщений, Уфа, 1982, с.
119. Асланов В.И. Историческая диалектология азербайджанского языка (Проблема реконструкции), **Автореф. дис. доктор филол. наук**, Баку, 1973.
120. Асланов В.И. О трех источниках исторической диалектологии **Лингвистическая география о проблемы истории языка**, Нальчик, 1982, т.2, с. 281-286.

121. Багиров Г.А. Говоры азербайджанского языка. Сисианского района Армянской ССР, **Автореф. дис. канд. филол. наук**, Баку, 1966, 27 с.
122. Бехбудов С.М. Зангеланский говор азербайджанского языка, **Автореф. дис. канд. филол. наук**, Баку, 1966, 25 с.
123. Велиева Г.К. Лексика восточноапшеронских говоров азербайджанского языка (В сравнительно-историческом освещении) **Автореф. дис. канд. филол. наук**, Баку, 1984, с.
124. Виноградов В.В. О языке художественной прозы. Избранные труды, М., 1980, 360 с.
125. Гаджиев Т.И., Азизов Е.И. Историко-лингвистические основы исторической диалектологии азербайджанского языка. **Советская тюркология и развитие тюркских языков в СССР. Тезисы докладов и сообщений**, Алма-Ата, 1976, с. 210-211.
126. Гаджиев Т.И. Некоторые вопросы создания исторической диалектологии азербайджанского языка, М., 1977, с. 77-78.
127. Гукасян В.Л. Древние тюркизмы в удинском языке. **Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (Ədəb. dil və inc. ser.)**, 1978, № 2, с. 66-80.
128. Древнетюркский словарь. Л., Наука, 1969, 676 с.
129. Ибрагимов Б.М. Заметки о морфологических особенностях говоров Лачинского района, Баку, Изд-во АН Азерб.ССР. 1966 т. 4, с.84.
130. Исламов М.И. Роль диалектных данных в изучении истории азербайджанского языка (**Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка**), **Тезисы докладов и сообщений**, М., 1979, с.
131. Исхаков Ф.Г. Местоимение. Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. Морфология, ч. II. Изд-во АН СССР М., 1956, с. 208-262.
132. Керимов Ш.М. Азербайджанские говоры в Красновельском и Иджеванском районах Армянской ССР, **Автореф. дис. канд. филол. наук**, Баку, 1972, 30 с.
133. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.-Л., Изд-во АН СССР, 1960, 446 с.
134. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка, М.-Л., Изд-во АН СССР, 1956, 569 с.
135. Кононов А.Н. Некоторые вопросы дальнейшего развития тюркского языкознания в СССР, СТ., 1978, ч-2, с.
136. Майтинская. К. Местоимение в языках разных систем, М., 1969, 306 с.
137. Мамедов М.А. Тебризский диалект азербайджанского языка. **Автореф. дис. канд. филол. наук**, Баку, 1989, 26 с.
138. Машадиев Г. Историко – лингвистический анализ топонимов азербайджанского тюрк. **Автореф. дис. доктор. филол. наук**, Баку, 1991.
139. Меджидова А.Б. Ленкоранский говор азербайджанского языка. **Автореф. дис. канд. филол. наук**, Баку, 1970, 27 с.
- 139^a. Мехтиева С. Насими и диалекты современного азербайджанского языка. **Azərbaycan SSR EA xəbərləri № 1. 1980, s.12.**
140. Молла-заде С.М. Говоры Кахского района Азерб. ССР. **Автореф. дис. канд. филол. наук**, Баку, 1966, 27 с.
141. Мусаев К.М. Грамматика караимского языка, М., Наука, 1964, 344 с.
142. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. М., Наука, 1975, 358 с.
143. Рагимов М.Ш. Диалекты и история языка **Вопросы диалектологии тюркских языков**. Баку, Изд-во.АН Азерб. ССР, 1960, Т. 2, с.118-126.
144. Рагимов М.Ш. Формы выражения настоящего и будущего времен в письменных памятниках азербайджанского языка. Тр. Инст-та лит. и яз. им. Низами, Баку, Изд-во. АН Азерб. ССР, 1957, Т.10, с. 213-242.

145. Рагимов М.Ш. Некоторые вопросы исследования исторической диалектологии тюркских языков. Пятое совещание по вопросам диалектологии тюркских языков. Изд-во АН Азерб. ССР, Баку, 1965, с.28-32.
146. Садыхов Б.П. Падежная система азербайджанских диалектов и говоров как живой источник истории языка. **Вопросы диалектологии и истории языка.** Душэнбе, 1984, с.
147. Садыхов Б.П. Кедабекские говоры азербайджанского языка. **Автореф. дисс. канд. филол. наук,** Баку, 1964, 31 с.
148. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М., Наука, 1974, 767 с.
149. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительная историческая грамматика тюркских языков, Баку, 1979, 304 с.
150. Тагисв Б.М. Степени имен прилагательных в азербайджанском языке (на основе материалов XIV – XX вв). **Автореф. дис. канд. филол. наук,** Баку, 1965, 28 с.
151. Тагирзаде А.Ш. Лексико – грамматический пласт в диалекты и говоры азербайджанского языка, **Автореф. дис. канд. филол. наук,** Баку, 1983 с.
152. Тенишев Э.Р. Языки древнетюркских письменных памятников в функциональном аспекте, **Вопросы языкознания,** 1979, ч.2, с. 80-91.
153. Файзуллаев Б.Ф. Диалектизмы в языке художественных произведений, **Автореф. дис. канд. филол. наук,** Ташкент, 1979, 24 с.
154. Шерба Л.В. Избранные работы по русскому языку, **Советская тюркология,** Баку, Элм, 1975, № 3, с. 80.
155. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков: Имя. Л.; Наука, 1977.
156. Ширалиев М.Ш. Азербайджанское языкознание на современном этапе. **Советская тюркология,** 1982 № 6, с.
156. «Ana sözü» qəzeti (Qaqauz dilində) 5 may, 1990, 4 s.
157. Azərbaycan bayatıları. Tərtib edənləri: B. Abdullayev, E.Məmmədov, Q.Babazadə, Bakı, Elm, 1984, 260 s.
158. Bürhanəddin Q Divan Tərtib edəni: Ə.Səfərli, Bakı, Azərnəşr, 1988, 656 s.
159. Xətai Ş.İ. Əsərləri II c., Tərtib edəni: Ə.Məmmədov, Bakı, Azərnəşr, 1973, 464 s.
160. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Yazıçı, 1984, 272 s.
161. İraq-Kərkük atalar sözləri, Tərtib edəni: Q.Paşayev, Bakı, Yazıçı, 1978, s.
162. Kərkük folkloru antologiyası, Bakı, Azərnəşr, 1990, 366 s.
163. Kitabı-Dədə Qorqud, Tərtib edənler: F.Zeynalov, S.Əlizadə, Bakı, Yazıçı, 1988, 265 s.
164. Kitabı-Dədə Qorqud, Tərtib edəni: H.Arashlı, Bakı, Azərnəşr, 1962, 165 s.
165. Qövsü Təbrizi, Tərtib edəni: M.Seyidov, Bakı, ADU nəşriyyatı, 1953, 100 s.
166. Nəbati Seyid Əbdülqasim, Əsərləri, Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1968, s.
167. Nəsimi, İraq divanı, Tərtib edəni: Q.Paşayev, Bakı, Yazıçı, 1987, 336 s.
168. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərnəşr, 1968, 280 s.
169. Nəsimi İ. «Məndə sığar iki cahən», Bakı, Gənclik, 1991, 381s.
170. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri, Tərtib edəni: H.Arashlı, Azərnəşr, 1973, 674 s.
171. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri, 3 c., Elmi tənqidi mətni və tərtib edəni C.V.Qəhrəmanov, I c., Bakı, Elm, 1973, s; II c., Bakı, Elm, 1973, 646 s; III c., Bakı, Elm, 1973, 367 s.
172. Oğuznamə, Tərtib edəni: S.Q.Əlizadə, Bakı, Yazıçı, 1987, 222 s.
173. Sabir M.Ə. Hophopnamə, Bakı, Yazıçı, 1992, 560 s.
174. Şəhriyar M.H. «Divanı-türki», Bakı, Sabah, 1993, 216 s.
175. Vaqif M.P. Əsərləri, Bakı, Azərnəşr, 1968, 248 s.
176. Vidadi M.V. Əsərləri, Bakı, Azərnəşr, 1977, s.
177. Zakir Q.B. Əsərləri, Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1964, s.

RAYON ADLARININ İXTİSARI

A.	Ağsu	Qb.	Quba
Ağc.	Ağcabədi	Qub.	Qubadlı
Ağd.	Ağdam	Laç.	Laçın
B.	Bakı	Ler.	Lerik
Bal.	Balakən	Lən.	Lənkəran
Bey.	Beyləqan	Mas.	Masallı
Bər.	Bərdə	Mər.	Mərzə
Bol.	Bolnisi	Min.	Mingəçevir
Cəb.	Cəbrayıl	Muğ.	Muğan
Cəl.	Cəlilabad	Nax.	Naxçıvan
Cul.	Culfa	Neftç.	Neftçala
Dağ.	Dağıstan	Oğ.	Oğuz
Dər.	Dərbənd	Ord.	Ordubad
Dəv.	Dəvəçi	S.	Saatlı
Dm.	Dmanisi	Sal.	Salyan
Əlib.	Əlibayramlı	Şah.	Şahbuz
Ərd.	Ərdəbil	Şam.	Şamaxı
Füz.	Füzuli	Ş.	Şəki
Gəd.	Gədəbəy	Şər.	Şərur
G.	Gəncə	Şş.	Şuşa
Göyç.	Göyçay	Tab.	Tabasaran
Gürc.	Gürcüstan	Təb.	Təbriz
Xan.	Xanlar	Tər.	Tərtər
İr.	İrəvan	Tov.	Tovuz
İsm.	İsmayilli	Uc.	Ucar
Kəl.	Kəlbəcər	Ur.	Urmiyə
Kür.	Kürdəmir	Zaq.	Zaqatala
Q.	Qax	Zən.	Zəngilan
Qar.	Qarabağ	Zər.	Zərdab
Qaz.	Qazax		

İXTİSARLAR

1. B. – Bayatılar (Tərtib edəni A.Məmmədova) Bakı, Elm, 1977.
2. Ə – «Əsrarnamə» nin dili. Ş.X.Xəlilov. Bakı, Elm, 1988, 188 s.
3. F.- Füzuli M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1984, 272 s.
4. X – Şah ismayıl Xətəinin leksikası. M.Cavadova. Bakı, Elm, 1977, 214 səh.
5. İKAS – İraq – Kərkük atalar sözləri (Tərtib edəni. Q.Paşayev) Bakı, Yazıçı, 1978.
6. K – Kışvəri «Divanı» nın dili. R.Eyvazova. Bakı, Elm, 1983.
7. KDQ – Kitabı – Dədə Qorqud (Tərtib edən: F.Zeynalov, S.Əlizadə) Bakı, Yazıçı, 1988.
8. KFA – Kərkük folkloru antologiyası, Bakı, Azərənşr, 1990, 366 s.
9. QT – Qövsi Təbrizi (Tərtib edəni M.Seyidov) Bakı, ADU nəşriyyatı, 1958.
10. Nəb. – Nəbatı S.Ə.Əsərləri, Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1968.
11. N. – Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. (Tərtib edəni. H.Araslı) Bakı, Azərənşr, 1973.
12. N I, II, III – Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. (Elmi tənqidi mətni və tərtib edəni C.Qəhrəmanaov) Bakı, Elm, c -1-3, 1973.
13. O - Oğuznamə (Tərtib edəni S.Əlizadə) Bakı, Yazıçı, 1987.
14. Sab. – Sabir M.Ə. Hophopnamə. Bakı, Yazıçı, 1982.
15. SFJZ – Hacıyeva Z.T.Sulı Fəqih «Yusif və Züleyxa» Bakı, Maarif, 1991.
16. Şəhr.- Şəhriyar M.H. «Divani-türki, Bakı, Sabah, 1993.
17. V. – Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı, Azərənşr, 1968.
18. Vid. – Vidadi M.V.Əsərləri, Bakı, Azərənşr, 1977.
19. YMVG – Yusif Məddah «Vərqa və Gülşah». C.V.Qəhrəmanov., Z.T.Hacıyeva. Bakı, Elm, 1988, 188 səh.

ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

- x – dilortası sürtünən kar səsi göstərir; məs: kəhlix, çörəx, küləx və s.
- «sağır nun» dilarxası burun səsini göstərir: məs: mana, atan, aldınız və s.
- : – səsin uzunluğu: hərfin qarşısında şaquli bir xətt boyunca qoşa nöqtə qoymaqla göstərilir. məs: a:, o:, ə: və s.
- ⌢ – səsin qısalığı; hərfin üzərində ağız yuxarı yarım dairəcik qoymaqla göstərilir; məs: ĩ, i, ü və s.
- ̣ – səsin burunda deyilməsi; hərfin üstündə dalğavari bir işarə qoymaqla göstərilir; məs: a; i; u və s.
- ⌣ – səsin heca təşkil etməməsi; hərfin altında ağız aşağı yarım dairəcik qoymaqla göstərilir; məs: üa, ou, au, üa.
- >, < – səslərin əvəzlənməsi və sözün haradan törəməsini göstərən işarələrdir; məs: a > o, böun < bu gün və s.
- // – səslərin və sözlərin tələffüzçə müxtəlif variantlarını göstərən oxşarlıq işarəsidir: məs: m // b və s.

**Qüdsiyyə Gülhüseyn qızı
Məmmədova**

**NƏSİMİNİN DİLİ VƏ
AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİ**

Bakı – «Nurlan» – 2004

*Kompüter dizaynı: **Vaqif Nadirov**
Yığılmağa verilmiş 03.10.2004.
Çapa imzalanmış 10.11.2004.
Şərti çap vərəqi 9,7. Sifariş № 619.
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500.*

*Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.
Direktor: **prof. N.B.Məmmədli**
E-mail: **nurlan1959@rambler.ru**
Tel: 497-16-32; 427-44-61; 850-311-41-89
Ünvan: **Bakı, İçəri Şəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.***

Qüdsiyyə Gülhüseyn qızı Məmmədova Neftçala rayonunda ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. 1991-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir.

1991-95-ci illərdə AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aspirantı olmuşdur. «Nəsimi dilinin dialekt leksikası» mövzusunda dissertasiya yazmışdır. Bir çox elmi nəzəri konfransların iştirakçısı olmuş, tədqiqat işi ilə bağlı məqalə və tezisləri çap olunmuşdur.

Q.G. Məmmədova Neftçala şəhərində Hümanitar təmayüllü «Muğan» liseyinin müəllimidir.

Ailəlidir.